

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ВАСИЛЕНКО Сергій Володимирович

УДК 355.483 (47+54):(439+437) “1956, 1968”

**Військові втручання СРСР у внутрішні справи сусідніх
європейських держав у 50-60-х роках ХХ століття**

20.02.22 – військова історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник:
ПИЛЯВЕЦЬ Ростислав Іванович,
кандидат історичних наук, доцент**

КИЇВ – 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерела.....	11
1.2. Методи дослідження.....	39
Висновки.....	44
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ВТРУЧАНЬ СРСР У ВНУТРІШНІ СПРАВИ УГОРЩИНИ (1956 р.) ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1968 р.).....	46
2.1. Суспільно-політичний зміст і правова оцінка подій 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині.....	46
2.2. Причини, що зумовили прийняття керівництвом СРСР рішень про застосування військ.....	70
2.3. Характерні риси й особливості підготовки військових втручань.....	97
.	
Висновки.....	126
РОЗДІЛ 3. ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ СУСІДНІХ КРАЇН: ПРАКТИКА, РЕЗУЛЬТАТИ Й НАСЛІДКИ.....	129
3.1. Особливості застосування військ в ході проведення операцій в Угорщині (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.).....	129
3.2. Опір військовим втручанням у суверенних країнах-союзниках по Варшавському Договору.....	153
3.3. Результати і наслідки військових втручань СРСР у внутрішні справи сусідніх країн 1956 і 1968 рр. та їх уроки для незалежної України.....	186
Висновки.....	199
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	213
ДОДАТКИ.....	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А	армія
АВП РФ	Архив внешней политики Российской Федерации
АК	армійський корпус
ап (адн)	артилерійський полк (дивізіон)
АП РФ	Архив Президента Российской Федерации
бад (бап)	бомбардувально-авіаційна дивізія (полк)
БВО	Білоруський військовий округ
БКП	Болгарська комуністична партія
БТВ	бронетанкові війська
БТР	бронетранспортер
вад (вап)	винищувально-авіаційна дивізія (полк)
ВВНЗ	Вищий військовий навчальний заклад
ВД	Варшавський Договір
ВПС	Військово-повітряні сили
ВТА	військово-транспортна авіація
втад	військово-транспортна авіаційна дивізія
втсп (тсп)	важкий танко-самохідний полк
гв.	гвардійська (-ий)
ГДАМОУ	Галузевий державний архів Міністерства оборони України
ГРВН	Група радянських військ у Німеччині
ГШ	Генеральний штаб
залбр	залізнична бригада
зенад (зенап)	зенітно-артилерійська дивізія (полк)
ЗПУ	зенітна польова установка
ЗС	Збройні Сили (збройні сили)
КДБ (УДБ)	Комітет (управління) державної безпеки
КНР	Китайська Народна Республіка
КПК	Комуністична партія Китаю
КПП	контрольно-перепускний пункт

КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
МА	механізована армія
МВС (УВС)	Міністерство (управління) внутрішніх справ
мд (мп, мб)	механізована дивізія (полк, батальйон)
МЗС	Міністерство закордонних справ
МО	Міністерство оборони
мсд (мсп)	мотострілецька дивізія (полк)
НДР	Німецька Демократична Республіка
ОдВО	Одеський військовий округ
ОЗС ВД	Об'єднані збройні сили Варшавського Договору
ОК	Особливий корпус
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПА	повітряна армія
ПГВ	Південна група військ
ПДВ	повітрянодесантні війська
пдд	повітрянодесантна дивізія
пдп (пдб, пдр)	парашутно-десантний полк (батальйон, рота)
ПНР	Польська Народна Республіка
ПОРП	Польська об'єднана робітничка партія
ППО	Протиповітряна оборона
ПрибВО	Прибалтійський військовий округ
ПрикВО	Прикарпатський військовий округ
РА	Радянська армія
РГАНИ	Российский государственный архив новейшей истории
САУ (СУ)	самохідна артилерійська установка
СВ	сухопутні війська
сд (сп, сб)	стрілецька дивізія (полк, батальйон)
СЄПН	Соціалістична єдина партія Німеччини
СК	стрілецький корпус

СРР	Соціалістична Республіка Румунія
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
тд (тп, тб)	танкова дивізія (полк, батальйон)
УНА	Угорська народна армія
УНР	Угорська Народна Республіка
УПТ	Угорська партія трудящих
УСРП	Угорська соціалістична робітничка партія
ФРН	Федеративна Республіка Німеччини
ЦАМО	Центральний архив Міністерства оборони Росії
ЦГВ	Центральна група військ
ЦК	Центральний Комітет
ЦК УПТ	Центральне Керівництво Угорської партії трудящих
ЦХСД	Центр хранения современной документации
ЧНА	Чехословацька народна армія
ЧССР	Чехословацька Соціалістична Республіка

ВСТУП

Історія України ХХ ст., зокрема його другої половини, переважно пов'язана з історією Радянського Союзу. Відомо, що наріжним каменем зовнішньої політики СРСР після Другої світової війни було поширення комуністичних ідей та посилення реального впливу держави на світовій арені. Реалізація цих інтересів проходила, передусім, шляхом сприяння встановленню соціалістичного ладу в ряді країн, перш за все Східної та Центральної Європи, їх об'єднання навколо СРСР через створення воєнно-політичного й економічного союзу. З цією метою у 1955 р. було утворено Організацію Варшавського Договору (ОВД) – воєнно-політичне об'єднання, в якому Радянський Союз відігравав головну роль.

Проте, встановлення тоталітарних режимів, насадження радянської моделі соціалізму, обмеження державного суверенітету країн з боку СРСР через здійснення жорсткого політичного нагляду і всебічного контролю, діяльність органів влади, системне порушення прав і свобод – все це нерідко викликало в окремих країнах Східної та Центральної Європи гостре невдоволення та спротив значної частини населення. З кінця 40-х і до початку 90-х рр. ХХ ст. у соціалістичних країнах мали місце декілька спроб демократичного оновлення, які за умов антагоністичного протистояння двох світових систем і воєнно-політичних блоків закінчилися поразкою реформаторів і придушенням народних виступів за допомогою військової сили. Найзначніші з них відбулися 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині.

Щоб утримати ці країни під своїм контролем, у складі соціалістичного табору та Варшавського Договору, політичне керівництво СРСР обрало шлях військового втручання у внутрішні справи сусідніх суверенних держав. У придушенні соціальних і національно-демократичних рухів обох сусідніх країн було багато спільного. Разом з тим ці події та явища мали суттєві відмінності, зумовлені об'єктивними факторами (зокрема, причинами та змістом внутрішніх криз і конфліктів, тогочасною міжнародною обстановкою), що знайшли свій прояв у певних характерних рисах та особливостях. Причому, це стосується як вирішення політичних питань, так і суто військового аспекту втручання – підготовки та проведення операцій військ, а також характеру опору військам вторгнення.

Сучасні історики у своїй переважній більшості оцінюють зазначені події як антитоталітарні, народно-демократичні, національно-визвольні революції. Проте, тривалий час у СРСР, УНР, ЧССР та більшості інших країнах соціалізму вони, зі зрозумілих причин, висвітлювалися як спроби реакційних сил здійснити контрреволюцію, а участь у них радянських військ – як інтернаціональну допомогу братнім угорському та чехословацькому народам у справі збереження соціалістичного ладу і народно-демократичних завоювань, ліквідації заколотів реакційних внутрішніх і зовнішніх сил. Причому висвітлення цих подій було вкрай необ'єктивним, тенденційним і дозованим. Більшість фактів, які свідчили про сутність і дійсний характер подій, ретельно приховувались і замовчувались.

Важливими аспектами теми, які не висвітлювалися радянськими науковцями, є питання про причини, характер і умови здійснення військових

вторгнень СРСР в Угорщину та Чехословаччину (останнє – за участі збройних сил СРСР і ще чотирьох держав-союзниць по Варшавському Договору: Німецької Демократичної Республіки, Польської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки, Народної Республіки Болгарія), їх результати та наслідки, застосування радянських військ і їх роль у придушенні революційних процесів. Дослідження цих питань є важливим не лише з огляду необхідності виявлення історичної правди про тогочасні події. Суттєвим є також воєнно-історичний аспект, який зображує військові вторгнення та застосування радянських військ в Угорщині 1956 р. та у Чехословаччині 1968 р. під кутом зору історії війн і воєнного мистецтва. Означена проблема становить інтерес і для вітчизняної воєнно-історичної науки.

ОБґРУНТУВАННЯМ необхідності проведення такого дослідження є значний науковий інтерес до зазначених подій і відсутність наукових праць, в яких були б комплексно розглянуті воєнно-політичні й суто військові аспекти втручання СРСР у внутрішні справи вказаних країн і де б визначалися їх уроки для сучасної України.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ полягає в тому, що уроки військових втручань Радянського Союзу у внутрішні справи Угорщини 1956 р. та Чехословаччини 1968 р. мають у сучасних умовах певне значення і для України. Урахування політичного і військового аспектів цих втручань (з одного боку – досвіду прийняття політичних рішень за специфічних умов, особливостей підготовки операцій і застосування військ, форм і способів дій військ, а з іншого – досвіду організації опору військам вторгнення) важливе для формування та уточнення засад зовнішньої політики держави, розвитку концепції національної безпеки та оборони, теорії воєнного мистецтва та практики підготовки військ. З огляду на воєнне мистецтво, особливий інтерес становить досвід вирішення конкретних питань підготовки і проведення операцій, бойових дій у місті, боротьби з іррегулярними військовими формуваннями противника. Вивчення збройних втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини та Чехословаччини важливе й для визначення напрямків і заходів щодо зміцнення національної безпеки України.

ЗВ'ЯЗОК РОБОТИ З НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ, ПЛАНАМИ, ТЕМАМИ. Дисертацію виконано відповідно плану та програм науково-дослідної діяльності, що здійснюється кафедрою історії війн та воєнного мистецтва Національної академії оборони України (НАОУ). Вибраний напрямок досліджень пов'язаний з Переліком перспективних тем дисертаційних досліджень в Інституті історії НАН України та НАОУ, кількома науково-дослідними роботами, у т.ч. “Намет” і “Словник”, з навчальними програмами і тематичними планами ряду навчальних дисциплін, зокрема “Історія війн і воєнного мистецтва” в НАОУ, “Новітня історія” та інших дисциплін у військово-наукових закладах України.

МЕТА РОБОТИ: виявити причини, політичний зміст, характер і наслідки військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини та Чехословаччини, узагальнити досвід застосування військ у ході вторгнень і виробити рекомендації щодо урахування їх уроків за сучасних умов.

ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ: військові втручання СРСР у внутрішні справи країн Східної та Центральної Європи у 50-60-х рр. ХХ ст.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ: політичні та військові аспекти втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р.

ХРОНОЛОГІЧНО робота охоплює два періоди: жовтень-грудень 1956 р. і квітень-жовтень 1968 р.

ЗАВДАННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ. На основі аналізу й узагальнення комплексу джерел і спеціальних праць:

визначити спільне та особливе у сутності, причинах, суспільно-політичному змісті і характері подій 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині;

виявити фактори, які зумовили відповідні рішення керівництва СРСР про застосування військ в УНР і ЧССР;

розкрити характерні риси й особливості підготовки військових втручань, задіяні у них сили і використані засоби, умови виконання військами бойових завдань;

узагальнити досвід дій військ в операціях вторгнення, показати специфіку їх бойового застосування та опору втручанням у цих країнах;

висвітлити результати та наслідки військових втручань СРСР 1956 і 1968 рр. у внутрішні справи сусідніх країн і визначити їх уроки для незалежної України;

розробити теоретичні положення і практичні рекомендації щодо використання в сучасних умовах дослідженого досвіду та уроків.

МЕТОДОЛОГІЧНУ ОСНОВУ наукового пошуку становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності, вивчення процесів та явищ в їхньому розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності. З метою об'єктивного осмислення вище зазначених аспектів застосовувалися системний підхід, загальнонаукові та спеціальні методи воєнно-історичного дослідження.

НАУКОВА НОВИЗНА РОБОТИ полягає у комплексному висвітленні теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження. На основі аналізу військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р. і застосування радянських військ у ході їх здійснення отримані принципово нові наукові результати. Крім того, дисертантом вводиться в науковий обіг (порівняно з попередніми напрацюваннями) раніше не вивчений архівний матеріал, що є певним внеском у розвиток історіографії.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ОДЕРЖАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ. Вони можуть бути використані у вирішенні проблем воєнно-історичної науки, для подальшого розвитку концепції національної безпеки та оборони, а також теорії воєнного мистецтва. Частина з них можна врахувати та реалізувати в теорії та практиці міжнародних відносин і зовнішньої політики, іншу – в сфері воєнної політики держави, воєнної науки та практики.

Окремі результати дослідження доцільно включити до фахових енциклопедичних видань відповідного профілю, навчальних підручників і посібників, використовувати їх у матеріалах лекцій у навчальному процесі військових навчальних закладів, зокрема ВВНЗ. Результати досліджень також можуть бути використані під час розроблення і проведення конкретних військових навчань і воєнних ігор, при плануванні та здійсненні миротворчих

операцій та спецоперацій, у бойовій підготовці військ.

ОСОБИСТИЙ ВНЕСОК ЗДОБУВАЧА. Виконане дослідження і опубліковані праці є цілком самостійними роботами автора. Дві наукові статті підготовлені у співавторстві.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ. Результати досліджень оприлюднені на міжнародній науково-практичній конференції за темою: “Локальні війни та збройні конфлікти сучасності: Проблеми теорії та практики” (м. Київ, 12 грудня 2002 р.), науково-практичних семінарах, засіданнях кафедри історії війн та воєнного мистецтва Національної академії оборони України (протягом 2003 – 2004 рр.), в ході проведення навчальних занять зі слухачами НАОУ.

Структура роботи підпорядкована меті і завданням дослідження. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків (усього 210 стор.), списку використаних джерел (602 найменування, 40 стор.) і додатків (2 додатки).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерела

Особливістю і складністю даного дослідження є те, що в ньому розглядаються дві *окремі* історичні події, між якими дванадцятилітній часовий проміжок. Хоча вони є явищами одного порядку, все ж таки багато в чому різняться одне від одного. Угорські і чехословацькі події через значну кількість спільних рис видаються схожими, проте не менше між ними й суттєвих відмінностей, а тому ототожнювати їх аж ніяк не можна. Так само мали спільні риси та певні особливості і військові втручання СРСР у внутрішні справи сусідніх країн – Угорщини в 1956 р. і Чехословаччини в 1968 р.

Наукових праць, присвячених комплексному дослідженню подій в Угорщині 1956 р. та у Чехословаччині 1968 р. і викликаних ними збройних втручань Радянського Союзу, на цей час у світі створено вкрай мало. Разом з тим, у багатьох працях вони розглядалися в контексті більш широких наукових проблем. З іншого боку, як угорські, так і чехословацькі події були окремим об'єктом численних наукових досліджень. А тому є сенс звернути увагу на історіографію кожної історичної проблеми окремо.

У розвитку *історіографії подій 1956 р. в Угорщині* можемо виділити декілька етапів, обумовлених сукупністю застосованих ідеологічних і методологічних підходів до вивчення та висвітлення даної наукової проблеми, а також характером і обсягом джерельної основи, що використовувалася для проведення відповідних досліджень.

Перший етап пов'язаний з періодом від 1956 р. до кінця 1980-х рр. Він характеризується протилежним підходом істориків (з одного боку – СРСР, УНР, інших соціалістичних країн, а також окремих представників Заходу, які дотримувалися марксистсько-ленінських поглядів, а з іншого боку – вчених

розвинутих західних країн, у тому числі ідеологів європейського соціалізму, і угорських емігрантських кіл) до оцінки сутності і характеру подій. Якщо перші наголошували на контрреволюційності та реакційності характеру подій 1956 р. в Угорщині, то їхні опоненти доводили, що тодішні процеси являли собою народне повстання і антитоталітарну революцію. Причому серед останніх певна частина вчених і аналітиків характеризувала сутність угорських подій як антирадянську соціалістичну революцію.

Фатично до кінця 80-х рр. у радянській історичній літературі, присвяченій угорським подіям 1956 р., з відомих причин єдиним був офіційний погляд, згідно з яким у жовтні-листопаді 1956 р. в Угорщині відбувся контрреволюційний заколот, що відображено і в енциклопедичних виданнях [168-172, 255]. Зрозуміло, що будь-який інший погляд не мав жодного шансу бути висловленим на сторінках радянських друкованих видань. Нечисленні наукові праці, створені в СРСР та соціалістичних країнах у цей період і присвячені окремим аспектам угорських подій 1956 р., повторюють оцінки, зроблені партійно-політичним керівництвом країни. Вони подають викривлену картину цих подій, ґрунтуючись на окремих відібраних, вирваних із загального контексту і не завжди правдивих фактах. Звідси і відповідні висновки. З іншого боку, треба зважати й на те, що дослідники не мали можливості працювати з архівними матеріалами. Документи, які надавали можливість вченим сформулювати об'єктивну уяву про угорські події та застосування радянських військ в Угорщині, знаходилися в спецхранах, доступ до яких був заборонений або суворо обмежений.

Науковці намагалися по можливості уникати висвітлення подій 1956 р. навіть в узагальнюючих працях, присвячених новітній історії, зокрема в “Нарисах нової і новітньої історії Угорщини” [275]. Так автор розділу “Будівництво основ соціалізму в Угорщині” П.П. Безушко у висвітленні політики Радянського Союзу і дій його збройних сил восени 1956 р. в Угорщині відверто лаконічний, а головну увагу він приділяє “антиугорській підривної діяльності” американського імперіалізму, ЦРУ, Комітету вільної Європи, радіостанцій “Голос Америки” і “Вільна Європа”, контрреволюційним діям угорських правих опортуністів-реформаторів. Офіційну версію подій 1956 р. з акцентом на втручання світового “імперіалізму” в угорські справи повторюють й інші праці автора [12-16].

Серед інших праць 50-70-х рр., присвячених угорським подіям 1956 р., можна виділити монографії та статті В. Ізраєляна, В. Крючкова, Л. Ніжинського, М. Ніколаєва, М. Одинця, І. Орлика, І. Помелова, Л. Толкунова [141, 142, 182, 183, 175, 251, 262-264, 268, 269, 299], в яких переважно розглядаються процеси становлення соціалізму в країні, ліквідації наслідків спроб контрреволюції та “консолідації революційних сил” угорського народу, а також викривається роль “реакційних сил” Заходу в ідеологічній підготовці контрреволюції.

У декількох дисертаційних дослідженнях, що захищалися в УРСР, угорські події 1956 р. згадуються, але не досліджуються. В них констатується офіційна радянська позиція [96, 294, 364-365, 380].

В цілому ж, питання збройного втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини і застосування військ у наведеній літературі не розглядаються.

Однобокий, тенденційний підхід до вивчення угорських подій 1956 р. домінує в радянській історіографії аж до кінця 80-х рр. Серед праць, які вийшли в цей час, заслуговує на увагу захищена в СРСР дисертаційна робота офіцера Чехословацької армії А. Вайди [37-38]. Хоча питання збройної боротьби в ній розглядаються стисло, а фактологічна основа дуже обмежена, окремі факти, наведені у праці, що розкривають складну соціально-політичну обстановку в країні, поведінку армії та інших силових структур Угорщини наприкінці жовтня – на початку листопада 1956 р., за умови їх критичного осмислення становлять науковий інтерес.

Окремо слід зазначити про праці, що вийшли на Заході і були перекладені російською мовою. Частина з них, створена прибічниками комуністичних ідей, витримана в дусі офіційної радянської позиції [3, 8, 303]. Ще кілька праць видано для користування вузьким колом радянських партійних і державних діячів, зокрема монографії відомих публіцистів Т. Мераї та Ф. Фейто [230, 351], в яких надано оцінку подій з позицій європейського соціалізму і піддаються гострій критиці дії СРСР. Авторами праць на основі аналізу фактичного матеріалу розкриваються причини і характер кризових процесів, роль у розвитку подій різних внутрішніх і зовнішніх сил та політичних діячів. Але інформації щодо бойових дій Радянської Армії та угорських повстанців у цих працях обмаль.

У Радянському Союзі офіційний погляд на події в Угорщині не був єдиним. Так, біолог і філософ О.О. Любищев, один з перших дисидентів хрущовської доби, у статті, написаній ним у грудні 1956 р. і розповсюдженій нелегально, визначив суть подій наступним чином: “Угорське повстання не контрреволюція, а дійсно народне... Інтервенція, придушення угорських робітників і селян є актом контрреволюційним...” [213, с. 173]. З подібних позицій оцінювали події в Угорщині й деякі інші учасники опозиційного руху в СРСР, який тільки-но зароджувався [345].

В 1960-1980-і рр. історик В.М. Алексєєв провів ґрунтовне дослідження, аргументовано спростувавши у ньому офіційну версію подій. Його монографія “Угорщина 56: прорив ланцюга” побачила світ лише 1996 р., вже після смерті автора [4]. Цю працю можна вважати найбільш досконалим монографічним дослідженням угорської революції, створеним в СРСР. Вона має комплексний характер, глибоко розкриває об’єктивні причини, особливості та наслідки угорської революції. Монографія присвячена висвітленню, насамперед, причин і внутрішнього суспільно-політичного аспекту подій 1956 р. і деякою мірою розкриває вплив на них керівництва СРСР. Проте, з огляду на відсутність можливості працювати з відповідними архівними документами В.М. Алексєєв не дає широкого висвітлення процесу збройної боротьби в країні за участю радянських військ, обмежуючись констатацією окремих фактів про хід збройної боротьби в країні і політичних результатів бойових дій.

В Угорщині протягом трьох десятиліть після подій 1956 р. в умовах відносно ліберального режиму існувало вето на їх об’єктивне висвітлення. Дослідження і публікації, присвячені їм, зокрема Я. Береца, В. Лайтаї, Я. Молнара, Д. Немеша, П. Пінцеші, А. Сабо, Б. Сабо, М. Сабо, Е. Холлоша, Г. Штібі, частина з яких вийшла і в СРСР, ґрунтувалися на рішеннях ВСРП і являли

собою зібрання фактів про злочини “контрреволюціонерів”, про визначальну роль західних спецслужб у підготовці конфлікту та самих подіях [20-22, 253-254, 292, 315-317, 358-360, 410, 465, 518-519, 528-529, 567, 568]. Збройній боротьбі в країні в цих працях не приділяється достатньої уваги, а політичне і військове втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини не висвітлюється зовсім. Проте, відкидати ці праці ми не маємо права, особливо ті з них, які мають дослідницький характер, зокрема дисертацію Я. Береца [21], яка представляє певний науковий інтерес.

Версія про “контрреволюційний заколот” панувала в офіційній угорській літературі аж до другої половини 80-х рр., і лише в окремих працях середини 80-х рр. більший наголос робиться на критику “секстансько-догматичних перекручень” режиму Ракоші початку 1950-х рр., які зумовили його кризу і призвели до виступу “реакційних сил” (Л. Дюрко) [343].

Перші праці, в яких робилася спроба дати об’єктивну оцінку процесам, що відбувалися в Угорщині в 1956 р., з’явилися поза межами соціалістичного табору. Вже з кінця 1956 р. на Заході публікуються свідчення очевидців, а також збірники документів, які вміщували заяви І. Надя, інших політичних діячів у пресі та по радіо, дипломатичні ноти, повідомлення інформантів, інтерв’ю тощо [496, 587, 601].

На основі аналізу та узагальнення доступних на Заході джерел дослідниками, зокрема Ф. Валі, Б. Девідсоном, П. Кечкеметі, Г. Мікешем, М. Молнаром, Б. Надем, Л. Надем, Е. Стілменом, Г. Урбаном, Ф. Фейто, П. Фрайером, П. Ціннером, були зроблені спроби дати історичну реконструкцію угорських подій, виявити їх причини, визначити рушійні сили, соціальну основу, характер, з’ясувати роль робітничих рад і описати хід бойових дій [424, 437-439, 444-445, 480, 515, 522-523, 527, 564, 589-591, 600-601].

Одну з найзначніших подібних спроб було зроблено спеціальною комісією ООН з угорського питання [109, 586]. У доповіді комісії увагу сконцентровано в основному на політичних і правових аспектах подій і радянського збройного втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини та їх наслідках.

Наприкінці 1960-х - 1980-і рр. на Заході продовжували виходити мемуари свідків і учасників подій [407, 461, 481, 507, 511, 516, 533], зростає кількість наукових досліджень, присвячених як внутрішнім (у тому числі воєнним), так і зовнішнім аспектам подій. Серед них зазначимо праці А. Андерсона, Т. Ацела, П. Гостоні, Д. Ірвінга, с. Копачі, Б. Корвіга, Б. Ломакса, М. Молнара, Г. Олджея, Я. Редвані, Т. Сітвея, Ф. Фейто [398, 401, 438, 451-452, 476, 487-488, 490, 494, 499, 502, 521-522, 530, 532, 544, 575, 602]. У деяких працях західних істориків зроблено спробу висвітлити загальний хід бойових дій або окремі збройні акції, характер бойових дій військ вторгнення і повстанців, але застосування радянських військ у них відображене не достатньо повно і об’єктивно [451-452, 481, 488, 507].

У 1988-89 рр. в Угорщині та Радянському Союзі починається перегляд старих охоронно-догматичних позицій щодо угорських подій. Новий (*другий етап*) у дослідженні проблеми характеризується появою в УНР і СРСР принципово нового погляду на події 1956 р. Під впливом процесів перебудови,

демократизації й розширення гласності в країнах Східної Європи теж відбувається поступова, але кардинальна зміна оцінок сутності і характеру багатьох історичних процесів і явищ, зокрема, угорських подій 1956 р. Цей погляд, що мало чим відрізнявся від вже відомих позицій і висновків західних істориків, на зламі 80-90-х рр. утверджується в боротьбі з консервативними трактуваннями. Становленню й утвердженню нових підходів до проблеми угорських подій 1956 р. сприяли демократичні революції в країнах Східної Європи і розвалення світової системи соціалізму, а пізніше – процес інтеграції колишніх країн “народної демократії” з країнами Заходу.

У 1987 р. було видано науково-публіцистична праця Л. Дюрко, в якій детально аналізуються події періоду 23 жовтня - 3 листопада 1956 р., їхні причини, зміст і характер [455]. Автором на широкій джерельній основі визначаються рушійні сили внутрішніх процесів у країні, висвітлюються конкретні дії уряду, розглядається склад і діяльність повстанських загонів, оцінюється роль повстанців і угорських силових органів у подіях, подаються дані щодо жертв збройних зіткнень. Проте, Л. Дюрко утримується від визначення ролі у подіях і оцінки дій керівництва СРСР та радянських військ. Поза межами дослідження залишаються події починаючи з 4 листопада, тобто етап розгрому повстанських сил радянськими військами та утвердження влади уряду Я. Кадара. Загалом, праця стала однією з перших спроб перегляду колишніх офіційних поглядів на події 1956 р. Фрагменти цієї книги, опубліковані російською мовою в журналі “Иностранная литература” у 1988 р. [115], і післямова до них радянського історика Б.Й. Желицьки [121] започатковують новий етап дослідження проблеми і в Радянському Союзі.

На початку 1989 р. член вищого керівництва УСРП І. Пожгаї, спираючись на висновки історичної комісії ЦК УСРП, очолюваної академіком Т. Берендом, яку було створено для аналізу та оцінки шляху, пройденого Угорщиною за останні 40 років, визначив події 1956 р. як “народне повстання проти олігархічної, такої, що принижує націю, форми влади” [118, с. 21-22]. Політбюро і ЦК УСРП були змушені підтвердити цю оцінку. А навесні 1990 р. угорський Парламент, вивчивши і розглянувши проблему, прийняв закон, де зазначалося, що в Угорщині у жовтні 1956 р. вибухнула і розгорнулася визвольна боротьба, в ході якої народні маси зі зброєю в руках виступили проти сталінської тиранії, за відновлення державної незалежності, і цю революцію було придушено за допомогою зовнішніх сил [122, с. 50].

Безпосередньо ж поворот радянсько-російської історіографії від старої концепції угорських подій до принципово нової оцінки пов'язаний з появою наприкінці 1980-х - на початку 90-х рр. нових досліджень істориків. Більшість радянських (російських) істориків, зокрема й ті, хто раніше додержувалися офіційного погляду, в ці роки займає іншу позицію (С.Ю. Булах, Б.Й. Желицьки, Т.М. Ісламов, В.Л. Мусатов, А.І. Пушкеш, В.І. Фомін, Л.С. Ягодовський та інші) [117, 118, 121, 240-242, 244-245, 296, 307-308, 353]. У деяких з них переважав половинчастий підхід. Відсутність у багатьох тодішніх працях чіткого визначення суті та характеру угорських подій була зумовлена як не до кінця перебореним стереотипом мислення, так і неможливістю доступу істориків до

архівних матеріалів, яка існувала до початку 1990-х рр. Окремі автори, зокрема Я .Я. Грішін, Й. Фориж [103, 357], у цей період продовжують наполегливо відстоювати офіційну радянську версію про контрреволюційність подій 1956 р. в Угорщині.

Серед праць того часу в плані висвітлення дій радянських військ у ході подій жовтня - листопада 1956 р. в Угорщині представляє інтерес стаття колишнього командира Особливого корпусу генерала армії П.М. Лашенка [149]. У статті, що має переважно мемуарний характер, автором в узагальненому вигляді розкривається участь радянських військ в угорських подіях 1956 р., оцінюється поведінка угорських військ і поліції, містяться окремі факти про характер збройної боротьби та бойове застосування з'єднань і частин у м. Будапешт. Зважаючи на певну упередженість автора у висвітленні окремих фактів викладений матеріал потребує критичного підходу.

Поступово, починаючи з 1989 р., у наукових і науково-публіцистичних статтях все більше утверджується нова, вільна від догматичних оцінок, інтерпретація угорських подій. На 1989-1993 рр. припадає сплеск інтересу науковців і публіцистів до угорських подій. У цей період в Радянському Союзі (до кінця 1991 р.) і пізніше в Росії побачили світ десятки журнальних і газетних публікацій, присвячених як революційним подіям в Угорщині, так і втручання СРСР у внутрішні справи країни-союзниці по Варшавському Договору. У більшості з них об'єктивно, хоча й недостатньо глибоко, висвітлюються ті чи інші аспекти подій, у тому числі політичні та військові.

Разом з тим слід зазначити, що аж до розпаду Радянського Союзу кремлівське керівництво так і не наважилося переглянути оцінку подій жовтня-листопада 1956 р. І лише в листопаді 1992 р. президент Російської Федерації Б.М . Єльцин відмовився від штампу про контрреволюцію і з трибуни Державного зібрання Угорської Республіки висловив офіційне вибачення за неспровоковані каральні дії радянської армії проти повсталого угорського народу [136]. Проте, це офіційне визнання відповідальності керівництва СРСР за силове втручання у внутрішні справи суверенної країни пізніше керівними колами Росії було дещо завуальовано.

Одним з перших за об'єктивний підхід до розгляду угорського повстання і військового втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Угорщини виступив В.Л. Мусатов [239-245]. Він визнає, що дії СРСР в Угорщині носили “безсумнівно протиправний характер”. Але ці дії керівництва Радянського Союзу , на думку автора, “були вимушеними і по суті в умовах жорстокої політичної та ідеологічної конфронтації із Заходом і обстановки усередині країни іншої альтернативи не мали. Інакше б почався процес ланцюгової реакції у багатьох соцкраїнах” [243, с. 5]. В.Л. Мусатов також висвітлює окремі питання військового аспекту проблеми, зокрема, подає кількісні показники людських втрат військ, що були наслідком бойових дій [242-245].

Деякі питання угорських подій розглядаються в дисертації М.К. Морозова [236], де автор аналізує погляди західних дослідників щодо ролі КПРС і радянської держави в кризових ситуаціях 50-х рр. (НДР, Угорщина). В праці, зокрема, здійснено спробу виявити дійсні наміри керівництва СРСР, його вплив

на розвиток подій в Угорщині, визначити фактори, які зумовили рішення про військове втручання Радянського Союзу у внутрішні справи сусідньої країни.

Велика роль у формуванні нового підходу до розгляду угорських подій 1956 р. належить російським дослідникам Б.Й. Желицьки, Ю.С. Новопащину, А.І. Пушкашу, В.Т. Середі, А.С. Стикаліну. У 1993 р. вийшли два збірника праць [46, 297], в яких опубліковані статті вказаних істориків. Вони мали на меті ознайомити російських науковців і громадськість з досягненнями зарубіжної, насамперед угорської, історіографії і дати на їхній основі більш повну і, по можливості, об'єктивну картину подій жовтня-листопада 1956 р. в Угорщині. У збірниках здійснено спробу комплексного висвітлення подій, розкриття причин угорської кризи, її розвитку та переростання у соціальний вибух. При цьому воєнно-політичний аспект проблеми розкривається занадто стисло: бойові дії радянських військ не висвітлюються, бойова діяльність повстанців описується поверхово.

У вказаних працях суттєвим недоліком є відсутність нових архівних матеріалів, що пояснюється об'єктивними причинами. Дослідники у той період ще не встигли залучити документи з колишніх архівів ЦК КПРС, МЗС СРСР і МО СРСР. Робота щодо виявлення документів, пов'язаних з політикою СРСР в Угорщині у 1956 р., почала інтенсивно проводитися лише на рубежі 1991 - 1992 рр. Вона мала своїми плодами виявлення великого масиву архівних документів, що розкривають роль СРСР у подіях 1956 р. і його вплив на розвиток ситуації в Угорщині, опублікованих в журналах "Исторический архив" [48, 50, 153], "Континент" [247], а також у збірнику "Відсутні сторінки історії 1956 р. Документи колишнього архіву ЦК КПРС" [463]. Значна кількість цих документів безпосередньо стосується питань прийняття політичним керівництвом СРСР рішень про застосування військ в Угорщині та розкриває тодішню соціально-політичну обстановку в країні.

Окремі питання застосування військ під час угорських подій 1956 р. розглядаються у цей період військовим істориком О.М. Кировим [197]. На основі військових архівів автором наводиться хронологія участі повітрянодесантних з'єднань і частин Радянської Армії у бойових діях в Угорщині, встановлюються їхні втрати.

У жовтні 1993 - січні 1994 р. публікуються спогади колишнього активного учасника подій 1956 р. генерал-лейтенанта Є.І. Малашенка "Особливий корпус у вогні Будапешта" [216], які стали суттєвим кроком у висвітленні збройної боротьби і загалом військового аспекту подій 1956 р. Автор докладно розкриває бойові дії військ Особливого корпусу в угорській столиці, зокрема, аналізує їх хід і результати, причини помилок і недоліків в їх організації й проведенні. Ці спогади дотепер залишаються важливим джерелом для досліджень бойових дій і застосування військ у Будапешті в 1956 р.

У той самий час в Угорщині та країнах Заходу продовжувалося вивчення внутрішніх і зовнішніх аспектів проблеми. Починаючи з 1989 р., з поворотом угорської історіографії до більш об'єктивного (хоча й не вільного від певних політичних пристрастей і полемічних перебільшень) висвітлення національної трагедії 1956 р., за кілька років у країні з'явилося багато публікацій – збірників

документів [391, 393-397, 427, 475, 501, 534, 582], мемуарів [411, 433, 434, 462, 482, 505-506, 570, 592], аналітичних праць [409, 435, 453, 454, 456, 459, 469, 543, 545]. Публікуються матеріали угорського самвидаву, у якому протягом 1980-х рр. тема 1956 р. була однією з пріоритетних. Частина цих публікацій вийшла за сприяння будапештського Інституту історії революції 1956 р., створеного в 1990 р. для збирання документів про тодішні події та організації наукових досліджень [404]. Згадані публікації переважно присвячені внутрішнім аспектам кризи 1956 р., реконструкції розвитку революційних процесів, розгляду дій уряду тощо. В деяких з них розкриваються зміст збройної боротьби і опору повстанців радянським військам.

На Заході до традиційних джерел інформації про події 1956 р. в Угорщині додалися архівні документи зовнішньополітичного відомства США [442], пізніше – Великобританії [460].

Процесу прийняття радянським керівництвом рішення про проведення військової інтервенції в Угорщині присвячене дослідження Г.Д. Кушінг [189]. Його проведено із застосуванням специфічних політологічних методів, що призвело до деяких неоднозначних висновків. Цій дослідниці належить і пізніша праця про здійснення радянської інтервенції 1956 р. [188], але означена проблема висвітлюється в ній поверхово. Автор, розкриваючи характер збройної боротьби і наводячи окремі факти щодо чисельності радянських військ, не досліджує хід бойових дій, не аналізує зміст бойових завдань військ і хід їх виконання.

Коллективними працями Інституту слов'янознавства і балканістики Російської Академії Наук, про які мова йшла вище [46, 297], завершився другий, перехідний етап радянсько-російських досліджень угорського повстання 1956 р.

Новий, третій етап, розвитку радянсько-російської історіографії з проблеми угорської кризи 1956 р. характеризується трьома важливими факторами. Насамперед, це введення в науковий обіг значних масивів ведучих архівів СРСР (Росії). По-друге, це утвердження в історичних працях російських дослідників у якості головної тенденції концепції “народного повстання” і “революції” на противагу поглядам, згідно з якими події осені 1956 р. кваліфікувались як “контрреволюційний заколот”. По-третє, виділення окремих напрямків у комплексному дослідженні проблеми угорських подій 1956 р., зокрема, започаткування напрямку, пов'язаного із вивченням радянської агресії, питань проведення воєнної операції та бойового застосування військ в Угорщині 1956 р.

До цього часу створено велику *джерельну базу* для дослідження угорського повстання 1956 р. Значним проривом у відтворенні революції 1956 р. стало видання збірника унікальних документів, підготовленого спільними зусиллями російських та угорських дослідників. Його основу склали засекречені до недавнього часу документи з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ), Центру зберігання сучасної документації (ЦХСД) та Архіву Президента РФ (АП РФ), доповнені документами з архівів Угорщини і матеріалами угорської преси 1956 р. [329]. Введення у науковий обіг широкого комплексу документів з фондів ЦК КПРС та МЗС СРСР дозволяє суттєво уточнити і доповнити картину подій, підтвердити чи спростувати існуючі гіпотези – передусім відносно ролі радянського фактору на різних етапах

розвитку подій.

Джерельну базу також поповнили опубліковані мемуари колишнього першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова [228, 362], які певним чином розкривають мотиви прийнятих рішень щодо здійснення збройного втручання у внутрішні справи Угорщини, показують реакцію і вплив радянського політичного керівництва на розвиток угорських подій. Опубліковані спогади окремих колишніх військових начальників і військовослужбовців обох сторін і праці деяких сучасних військових діячів [206, 216, 295, 482, 503, 569, 570] частково висвітлюють характер збройної боротьби і особливості бойового застосування радянських військ в Угорщині в 1956 р.

За останнє десятиріччя в Росії побачили світ кілька монографій, наукових збірників і чимало статей, в яких розглядаються окремі аспекти історії угорської кризи на основі архівних джерел [122-123, 174, 243, 247, 252, 327, 337, 339, 341-342, 346]. Достатньо глибоко досліджує військовий аспект угорських подій 1956 р. російський історик О.М. Киров. Він вводить у науковий обіг значну кількість документів ЦАМО РФ і на їхній основі досліджує радянське збройне вторгнення в Угорщину, висвітлює хід бойових дій, а також інші питання, зокрема, про сили та засоби військового угруповання, тактику повстанців, втрати військ [190-192, 194-195, 198-199, 483, 569]. Праці О. Кирова, хоча й мають переважно описовий характер, значно розширюють знання про збройне втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини, про бойові дії військ на території країни.

Серед угорських науковців у 90-ті рр. радянську воєнну інтервенцію 1956 р. в Угорщині активно досліджують Є. Дьоркеї та М. Хорват [113, 114, 454, 469]. Угорські автори висвітлюють передумови вторгнення, описують бойові дії сторін, оцінюють дії повстанців і УНА, визначають роль радянських військ у придушенні революції в Угорщині. Разом з тим, підготовку і проведення операцій, а тим більше застосування військ вони не аналізують.

До 40-річчя революції в Угорщині вийшов збірник наукових праць угорських і російських вчених, присвячених висвітленню окремих політичних і військових аспектів радянської інтервенції 1956 р. Цю ґрунтовну працю пізніше було перевидано англійською мовою [569]. В збірник увійшли праці угорських та російських дослідників, у т.ч. Є.І. Малашенка та О.М. Кирова, в яких на широкій джерельній базі висвітлюються питання, пов'язані з політичними і військовими аспектами збройного втручання Радянського Союзу у внутрішні справи УНР і застосуванням військ в ході його здійснення. Але хід бойових дій і бойове застосування військ у статтях збірника лише описуються, а не аналізуються.

В Україні, у тому числі після проголошення державної незалежності, феномен угорської революції 1956 р. тривалий час не досліджувався. Навіть у періодичних не наукових виданнях різні аспекти подій 1956 р. в Угорщині не знаходили свого висвітлення. Виключення складають окремі і дуже рідкісні газетні і журнальні публікації [284], які аж ніяк не претендують на достатню науковість і повноту відображення подій. І лише останніми роками у нашій історичній науці спостерігаються перші суттєві кроки у дослідженні вказаної проблеми – угорські події 1956 р. нарешті стали об'єктом серйозного

дослідження вітчизняних істориків.

Першу в Україні наукову працю, що в узагальненому вигляді розкривала сутність і зміст подій 1956 р. в Угорщині, опубліковано у 1997 р. в журналі “Український історичний журнал” (автор – московський історик В.А. Пронько) [305]. У статті увагу приділено реакції та впливу Кремля на розвиток подій в УНР, політичним і дипломатичним приготуванням СРСР до військового втручання у внутрішні справи Угорщини, здійсненню військового вторгнення і його наслідкам.

Тоді ж над зазначеною проблемою майже одночасно почали працювати в Ужгороді та Києві. В Закарпатті до наукових пошуків істини про угорські революційні події 1956 р. активно включилися науковці І.Ф. Король, І. Ліхтей, О. І. Мандрик [175-177, 209, 218]. Характерною рисою їх публікацій є аналітичний виклад матеріалу та вироблення відповідних висновків, які не завжди співпадають з висновками попередніх публікацій інших дослідників. Автори скрупульозно опрацювали велику кількість публікацій, що містилася в засобах масової інформації, і багато нового з неї вводять у науковий обіг вперше.

Особливо слід відзначити ґрунтовну монографію професора Ужгородського національного університету І.Ф. Короля “Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів” [176], в якій на основі архівних матеріалів всебічно розкрито причини, хід і наслідки угорських подій 1956 р., їх вплив на країни Центральної і Південно-Східної Європи. Праця заслуговує на високу наукову оцінку. Разом з тим у монографії не повною мірою висвітлено військовий аспект проблеми, що стало результатом невикористання автором ряду важливих джерел, зокрема більшості праць російського воєнного історика О.М. Кирова.

Воєнному істориком з Національної академії оборони України (м. Київ) полковнику Р.І. Пилявцю належить дисертація і низка наукових публікацій [279-291], в яких розглядаються різні аспекти проблеми угорського повстання та його збройного придушення, але найбільш глибоко – питання збройної боротьби та бойового застосування військ під час подій жовтня-листопада 1956 р. Автором на основі опублікованих документів і архівних матеріалів, зокрема й тих, що вперше вводяться в науковий обіг, мемуарної та наукової літератури надано оцінку сутності і характеру подій в Угорщині, розкрито фактори, що зумовили рішення керівництва СРСР про застосування військ на території сусідньої країни, визначено характерні риси та особливості бойового застосування радянських військ в ході збройного конфлікту 1956 р. в Угорщині. Узагальнення досвіду бойових дій і застосування військ дозволило авторові визначити головні напрямки його можливого використання в сучасних умовах в галузі воєнної теорії та практики і виробити ряд конкретних рекомендацій [282-283].

Отже, проблема угорської революції 1956 р. та її збройного придушення радянськими військами на цей час стала об'єктом ґрунтовних досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Проте, ряд аспектів проблеми залишаються недостатньо вивченими. Це стосується і такої сторони проблеми як підготовка, здійснення, результати і наслідки збройного втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини під час кризи 1956 р.

Не менш складним і суперечливим виявився характер розвитку *історіографії проблеми чехословацьких подій 1968 р.* Проблема празької реформації та військової інтервенції країн Варшавського Договору в Чехословаччині має багату традицію вивчення і представлена багатьма відомими, передусім західними, авторами.

Як і в процесі наукового дослідження кризових подій 1956 р. в Угорщині, у розвитку історіографії “празької весни” та її військового придушення можна виділити три періоди. Перший період тривав два десятиліття – від 1968-го до 1988-го р., другий – до 5 років (з кінця 80-х до 1992-1993 рр.), третій – починаючи з 1993 р. до нашого часу.

Перший період, так само як і у випадку з проблемою угорських подій, позначився полярним ставленням істориків, які представляли протилежні соціально-політичні системи та ідеологічні підходи, до визначення сутності і характеру подій 1968 р. у Чехословаччині. Офіційні особи, ідеологи та історики країн Варшавського Договору (окрім самостійної до певної міри Румунії, а також соціалістичних Югославії, Китаю, Албанії, що залишалися дещо осторонь країн соціалістичного співтовариства) доводили тезу про контрреволюційність подій 1968 р.

Так, у СРСР вже в перших спеціальних виданнях, присвячених висвітленню зазначених подій [150], зокрема й українською мовою [107, 129], наголошується на підступах ворогів соціалізму в Чехословаччині, наводяться докази ідеологічної підготовки контрреволюції та курсу реакційних сил на захоплення влади в країні, підкреслюється, що контрреволюція в Чехословаччині була “годованцем міжнародного імперіалізму”. Зважаючи на гострий резонанс подій і різке засудження з боку міжнародної спільноти військового втручання ряду країн соцтабору у внутрішні справи ЧССР, в праці зазначається: “Нічого гріха таїти, світова громадська думка виявилася в значній мірі обманутою тими, хто під приводом боротьби за “поліпшення” соціалізму в Чехословаччині, за його “гуманізацію” намагався перетворити соціалістичну країну в центрі Європи на своєрідний полігон для випробування ідеологічних, економічних, політичних і навіть воєнних засобів боротьби проти народної влади, проти світового соціалізму” [107, с.6]. Отже, головною метою авторів було довести міжнародним інституціям, світовій спільноті, і насамперед, очевидно, народам соціалістичних країн те, що в ЧССР відбувалися справді небезпечні та реакційні події, які вимагали негайного силового втручання об’єднаних збройних сил Варшавського Договору для попередження їх загрозливого розвитку.

У період з кінця 60-х і майже до кінця 80-х рр. у Радянському Союзі, ЧССР та інших країнах “народної демократії” виходять збірники документів і матеріалів, у тому числі матеріали партійних форумів і збірники матеріалів преси [150, 127, 163-165, 226, 249, 301, 331, 350, 414], збірники статей і промов державних і політичних діячів [24, 105, 321], нариси [25, 112, 178, 184 185, 207, 208, 274], наукові монографії та збірники статей [18, 100, 103, 137, 161, 180, 181, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 246, 248, 250, 269, 311, 343, 361, 372, 388], в яких під кутом зору офіційних ідеологічних настановлень розглядаються різні аспекти причин і розвитку чехословацьких подій, впливу на них внутрішніх і зовнішніх

чинників, їхніх наслідків. Протягом цих двадцяти років у СРСР (переважно чехами та словаками) були захищені десятки дисертацій, в яких так чи інакше досліджуються питання, пов'язані безпосередньо з чехословацькою кризою 1968-1969 рр. або ж її наслідками та діяльністю з її подолання [27, 28, 138, 156, 187, 214, 217, 231, 256, 273, 277, 326, 375, 376, 379, 383, 384, 387, 389], причому окремі з них були захищені в той період в Україні [51, 104, 325, 373]. Слід зазначити, що пріоритетними напрямками переважної більшості цих наукових і публіцистичних праць були, з одного боку, підривна діяльність Заходу і внутрішніх антисоціалістичних та правоопортуністичних сил у ЧССР, з іншого – боротьба компартії Чехословаччини за подолання політичної кризи та її наслідків у країні.

Серед дослідників, які у вказаний період торкалися окремих питань, пов'язаних з оцінкою та висвітленням подій 1968 р., їх наслідків, можна назвати Р. Байзика, В. Бейду, І.Д. Бірюкова, А. Бітгнера, С. Богтку, С.В. Віднянського, І. М. Гранчака, Я.Я. Грішіна, І.І. Гузенка, М. Дочкала, Б.П. Зернова, Т.Б. Іонову, В. Кернера, А.Ф. Кизченка, В.І. Котлярова, І. Кремпу, М.М. Кузнецова, Я. Купку, О. Лушнікова, Я. Мадера, М. Мамулову, М. Марко, Я. Матейчека, М. Матоуша, С. Матоушека, І.М. Мельникову, М.М. Мухтасіпова, Я. Мечиржа, с.М. Мотрук, А.І. Недорезова, Р. Новака, Р. Отржисала, М. Павлицю, П. Рапоша, І.О. Скрипко, В.К. Сергеева, М. Словака, В.В. Сухарева, М. Чичканьову, Е.С. Шевченка, Е. Шенкара, Я. Шлезара, З. Шумбера, Я. Шурок-Шведа, З. Яворські, Й. Янду, А.А. Яніна та ін. У своїй переважній більшості праці названих авторів, в тому числі і дисертаційні роботи, побачили світ в СРСР та ЧССР. Окремі з них вийшли і в УРСР. Однак, за деяким виключенням, вони не становлять серйозного наукового інтересу для сучасного дослідника у зв'язку з необ'єктивністю, політичною заангажованістю, відсутністю конкретності й глибини та фактологічною обмеженістю у висвітленні проблеми.

У країнах Заходу проблема “Празької весни” та реакції на неї керівництва СРСР, інших країн соціалізму, знайшла широкого висвітлення у ґрунтовних дослідженнях відомих науковців, зокрема Г. Брахма, Т. Вайта, І. Валенти, Л. Весели, Ф. Віндсора, Г. Голан, В. Горські, П. Грабі, К. Дейвіши, Ф. Ейдліна, В. Зартмана, Ф. Кеплена, К. Клевіттера, В. Клейбера, В. Кусіна, А. Леві, Ж. Макси, А. Остри, Я. Пікалькевича, П. Потішного, А. Робертса, Р. Ремінгтона, Д. Саймса, М. Селомона, Г. Скільлінга, П. Тіґріда, Д. Томаса, Г. Урбана, Д. Флойда, Г. Ходнетта, К. Чепмена, Е. Червінського, А. Чуба, В. Шаукросса, Г. Шварца, Т. Шульца [39, 413, 417, 423, 425, 428, 441, 449-450, 464, 468, 470, 478, 484, 485, 492-493, 497, 508, 535, 540, 547, 549, 553, 554, 556-558, 571, 578, 579, 588, 593, 594, 596, 598], а також спогадах Л. Бітмана, З. Млинаржа, І. Пелікана, Й. Фроліка, О. Шика та інших [234, 377, 412, 443, 517, 538, 576].

Праці названих авторів, що побачили світ у 70-80-х роках ХХ ст., за рівнем дослідження значно глибші, ніж студії їх колег з табору соціалізму. Вони наближені до розкриття істини у сутності та змісті тих надзвичайно складних суспільно-політичних процесів, які відбувалися в ЧССР і навколо країни, у виявленні мотивації керівних кіл країн соціалізму та цілей втручання у внутрішні справи Чехословаччини. Але, заради об'єктивності, необхідно констатувати, що

переважна їх більшість не повністю вільні від упередженості та певних ідеологічних чи політичних настановлень.

Окрім того, більшість західних істориків закінчує викладення подій 1968 р. моментом введення військ і його безпосередніми наслідками, а якщо й звертаються до перших післяінтервенційних місяців, то розглядають їх як прохідний етап до утвердження нового угодного Кремлю керівництва, “нормалізації” усередині КПЧ, внутрішньої обстановки в країні та у взаємовідносинах з іншими соціалістичними країнами. Для частини цих праць характерним є ігнорування тієї обставини, що у перші місяці після вторгнення реформаторське керівництво продовжувало функціонувати і багато важливих аспектів реформаторського руху, що так турбували СРСР та його союзників, збереглися і навіть отримали додатковий імпульс.

Через те, що з об’єктивних причин історикам Заходу не були доступні ні чехословацькі, ні радянські архіви, вони відтворювали ту відому фактологічну основу, яка знаходилася на поверхні та базувалася виключно на опублікованих документах, пресі, матеріалах радіостанцій, самвидаві та усних свідощах. Оскільки ці вибіркові документи та емоційно забарвлені свідоща надавалися особами, які брали активну участь у подіях, це наклало на праці низки західних дослідників відбиток некритичності до праякої реформації та її основних представників.

Характерним у цьому відношенні є праця Г. Скіллінга “Чехословацьчина – перервана революція” [558]. Автор виходив з того, що тоталітарна модель, придатна для ранніх фаз будівництва соціалізму, не пристосована до більш пізніх умов визрівання та виходу на політичну арену різних некомуністичних груп. Рух за реформи і супровідна йому криза 1968 р. розглядаються Скіллінгом через призму утвердження цими групами свого права на участь у прийнятті рішень, підриву монополії КПЧ на владу.

Для дослідника представляє певний інтерес і книга К. Дейвіши “Кремль і праяська весна” [425], в якій на основі матеріалів преси, документів та наукової літератури детально аналізуються взаємовідносини між Москвою та Прагою напередодні інтервенції. Близькі до неї за темою політологічні роботи І. Валенти [39, 588] та Д. Саймса [557]. Так І. Валента аналізує відносини між СРСР і ЧССР у контексті американського підходу до вирішення чехословацького питання. Приділяючи головну увагу аналізу вироблення рішень радянським керівництвом у зв’язку з подіями в Чехословацьчині, автор докладно досліджує різні аспекти внутрішньополітичного та зовнішньополітичного тиску країн Східної Європи, що вплинуло врешті-решт на прийняття рішення про введення військ. Він виявляє динаміку співвідношення сил усередині Політбюро і ЦК КПРС, розкриває роль МЗС, КДБ, МО СРСР у прийнятті рішення про військове втручання, викриває мотиви та особисті інтереси керівників Радянського Союзу і країн Східної Європи, пояснює, чому Вашингтон активно не відреагував на радянську інтервенцію. Проте у своєму аналізі анатомії агресії І. Валента, як і Д. Саймс, переносить західні схеми на радянську дійсність, приписуючи органам СРСР, відповідальним за прийняття рішень про військове втручання, властивості, притаманні західним державним і політичним структурам.

Низку важливих моментів, пов'язаних з темою, порушила Г. Голан [449-450], яка присвятила своє дослідження природі празької реформації і дискусіям у засобах масової інформації про те, наскільки далеко вона може зайти. Метою дослідження Ф. Ейдліна [428] було прагнення довести, що багато заходів інтервентів, які сприймаються за елементи задалегідь розробленого плану, зокрема ідея створення маріонеткового робітничо-селянського уряду, фактично були зімпровізовані через провал первісної концепції. Об'єктом дослідження В. Кусіна [492-493] стали соціальні зрушення у чехословацькому суспільстві, зумовлені курсом "нормалізації". Автор розглядає генезис правлячої еліти, доводячи закономірність зміни позицій багатьох чехословацьких лідерів, які вписалися в русло "нормалізації".

Певний внесок у висвітлення проблеми зробили і дослідники української діаспори, зокрема Р. Борковський, М. Прокіп, Ф. Сільницький, З. Томін [31, 304, 324, 344].

Разом з тим західні дослідники через неможливість ознайомлення з матеріалами архівів СРСР, ЧСНР і їх союзників не могли всебічно й глибоко розкрити питання підготовки та здійснення військового втручання. Вони подають лише окремі, не завжди достовірні, факти про дії військ вторгнення та реакцію на них чехословацького керівництва, армії, населення.

Рубіжним у дослідженні та розкритті сутності чехословацьких подій 1968 р. є підстави вважати 1988-1989 рр., коли разом з офіційною оцінкою подій [103, 180], що ґрунтувалася на рішеннях XIV з'їзду КПЧ і до того часу повністю домінувала в ЧСНР і СРСР [163-165], з'являються нові підходи. Авторами, а це в основному відомі партійні і політичні діячі періоду "Празької весни", наголошується, що процес, який відбувався в Чехословаччині навесні-влітку 1968 р., мав прогресивний характер, а роль у ньому антисоціалістичних сил була незначною. Акція ж об'єднаних збройних сил Варшавського Договору, за їхньою думкою, була зайвою, а політика, яку здійснювала КПЧ у наступні роки, відвела в бік з правильного шляху. Вони стверджують, що їхня діяльність у кінці 1960-х рр. була ідентичною пізнішій радянській перебудові (друга половина 1980-х рр.), а ініціатор цих процесів, спрямованих на удосконалення соціалізму, А. Дубчек порівнюється з М.С. Горбачовим і видається за піонера ідеї перебудови, яку він спробував втілити у життя в 1968 р. [224, с. 36].

Другий етап історіографії проблеми, що являв собою процес боротьби протилежних поглядів і поступовий перехід у країнах Центрально-Східної Європи до більш об'єктивного розуміння сутності празької реформації, тривав до 1992-1993 рр. У Чехословаччині і дещо пізніше в Радянському Союзі, а з його розпадом – у Росії, відбуваються кардинальні зміни, що позначаються, зокрема, на переоцінці історичних подій минулого, в тому числі й характеру процесів 1968 р. у ЧСНР. Суттєвому корегуванню підлягає також оцінка реакції на них з боку тогочасного політичного керівництва спочатку Чехословаччини, а згодом і Радянського Союзу.

Необхідно підкреслити, що переоцінка процесів "празької весни" та реакції на них п'яти країн Варшавського Договору як у Чехословаччині так і в інших країнах соціалістичного блоку пройшла, на відміну від переосмислення

угорських подій 1956 р., швидше (в основному до розпаду системи соціалізму та Організації Варшавського Договору) і з менш гострими політичними суперечками та науковими дискусіями навколо цього питання. Ще до проголошення Чехословацької Республіки, що відбулося 28 жовтня 1989 р., і пізнішої “оксамитової” революції (17-27 листопада 1989 р.) щодо оцінки подій 1968 р. висловлювалися альтернативні до офіційної думки. Громадський форум, створений 19 листопада 1989 р. як загальнонаціональний рух Чехословаччини, негайно поставив питання про радянську інтервенцію 1968 р. і про усунення з політичної сцени діячів комуністичного режиму. А вже на початку грудня того ж року уряд СРСР був змушений визнати, що “вступ армій п’яти соціалістичних держав у межі Чехословаччини в 1968 р. не був обґрунтованим, а рішення про нього у світлі усіх відомих тепер фактів було помилковим” [131].

Нові можливості для більш глибоких і об’єктивних досліджень створені в результаті активної діяльності заснованої в січні 1990 р. “Комісії Уряду ЧСФР з аналізу подій 1967-1970 рр.”, яка збирає, зберігає та вивчає документи і публікує чисельні джерела і матеріали наукових конференцій [400].

У цей період в Радянському Союзі (Росії) з’являється декілька публікацій наукового і мемуарного характеру, в яких розглядаються окремі аспекти подій 1968 р., зокрема міжнародні, політичні та військові [126, 134, 140, 162, 196, 205, 235, 271, 272], перекладені праці діячів чехословацької революції 1968 р. [234, 377] та істориків [39, 229, 189, 297, 298].

Проте багато питань щодо радянського фактору у вирішенні чехословацької кризи 1968 р. на той час залишалися не розкритими через відсутність відповідної джерельної бази. Тільки з появою перших публікацій на основі вивчених науковцями матеріалів ряду радянських архівів, з яких було знято гриф таємності, стало можливим відтворити дійсну картину прийняття керівництвом СРСР відповідних рішень щодо силового втручання у внутрішні справи Чехословаччини та здійснення військового вторгнення об’єднаних збройних сил Варшавського Договору.

Характерними рисами *третього етапу* в розвитку історіографії проблеми стало введення у науковий обіг масиву архівних документів і матеріалів, що містять інформацію про оцінку партійно-політичним керівництвом, дипломатичними представниками МЗС, працівниками КДБ і військовими діячами розвитку внутрішньої ситуації в Чехословаччині, публікації спогадів радянських учасників військового втручання 1968 р., проведення історичних досліджень з багатьох аспектів наукової проблеми, у тому числі військового.

Після відкриття колишніх архівів ЦК КПРС і МІД СРСР за угодою між президентом РФ Б.М. Єльциним і президентом Чеської Республіки В. Гавелом у розпорядження уряду Чехії було передано велику кількість документів зі Старої площі, які висвітлювали реакцію радянського керівництва на події 1968-1969 рр. в Чехословаччині. На основі радянських матеріалів партійного, дипломатичного, розвідувального і почасти військового характеру, а також польських і угорських архівних матеріалів, донесень і шифровок МЗС ЧССР, матеріалів свідочьких показань, спогадів і допитів як провідних персоналій “празької весни”, так і осіб, відповідальних за проведення наступної “нормалізації”, спеціальна чеська

урядова комісія з вивчення подій 1967-1970 рр. здійснила ряд публікацій [513, 416, 479, 500].

Подальший розвиток історіографії проблеми чехословацьких подій 1968 р. в Росії пов'язаний з дослідженнями ряду істориків, передусім О.М. Кирова, М.В. Латиша, В.Л. Мусатова, Ю.С. Новопашина, І.І. Орлика, Р.Г. Піхої, О.С. Стикаліна [193, 198, 203-204, 243, 270, 293, 297, 340], а також зі спогадами одного з активних учасників військового втручання О.М. Майорова [215].

Важливим кроком у дослідженні проблеми, особливо у висвітленні політики СРСР щодо Чехословаччини в період “празької весни”, стала праця Р. Піхої “Чехословаччина, 1968 рік. Погляд з Москви. За документами ЦК КПРС” [293]. Грунтуючись на матеріалах Політбюро ЦК КПРС, що зберігаються у Центрі зберігання сучасної документації та в Архіві Президента Російської Федерації, автор розкриває непростий процес формування відношення радянського керівництва до подій у Чехословаччині і вироблення рішення щодо силового втручання для припинення реформ у сусідній країні, виявляє різні погляди, які мали місце у радянських верхах. Дослідник робить висновок, що драматичні події серпня 1968 р. визрівали не як міждержавний, а як міжпартійний конфлікт, заручниками якого стали народи країн “соціалістичного співтовариства”. Вони розвивали свої відносини з СРСР, як і СРСР з цими країнами, не на основі нормальної дипломатичної практики, а шляхом міжпартійних з'ясування відносин, аргументами в яких могли бути і статті в газетах, і перевибори на пленумах, і танки на вулицях. Міжпартійні конфлікти, таким чином, ставали міждержавними [293, 1995, № 1, С. 48].

У статтях російських авторів М. Латиша [203] і В. Мусатова [243], теж написаних на основі архівних матеріалів, реконструйовано хід міжпартійної дискусії весни – літа 1968 р., вивчені конкретні обставини прийняття серпневого рішення про інтервенцію. І. Орлик на основі аналізу документів МЗС Чеської Республіки вивчав міжнародний аспект проблеми, насамперед реакцію західних країн на розвиток подій 1968 р. у Чехословаччині та військову інтервенцію СРСР і його союзників [270].

Здійснення вторгнення радянського військового угруповання в ЧССР, передусім повітрянодесантних військ (ПДВ) Радянської Армії, дослідив воєнний історик О. Киров [193]. Він акцентує увагу на підготовці повітрянодесантних військ до операції, характері поставлених завдань і ході їх виконання, підкреслюючи при цьому, що аналіз дій командування, штабу, з'єднань і частин повітрянодесантних військ в операції “Дунай” показав, що ці війська є ефективним і дієвим засобом в руках Верховного командування для вирішення важливих оперативно-стратегічних задач у стислі строки. Разом з тим автор зазначає: “Участь радянських військ у чехословацьких подіях показує, що Міністерство оборони, Генеральний штаб, командування ПДВ не отримали від керівництва партії і держави об'єктивної інформації про процеси в Чехословаччині, не знали глибинних цілей і намірів політичного керівництва країни і через відносини між соціалістичними країнами, що існували, були підставлені партійною верхівкою в якості “переконливого аргументу” для придушення інакомислення народу суверенної країни” [193, с.36].

У 1998 р., саме в рік 30-річчя “празької весни”, широка бібліографія робіт, присвячена їй, поповнилася низкою нових публікацій. Особливе місце серед них посідає синтетичне монографічне дослідження М. Латиша [204]. Книга містить великий фактичний матеріал, який дозволяє не тільки відповісти на конкретні питання, а й дає поштовх для роздумів про сутність “празької весни”, її нереалізовані можливості. Автор, послідовно розглядаючи розвиток подій 1968 р. від падіння режиму Я. Новотного до останніх сплесків суспільної активності в країні, проливає світло на феномен “чехословацьких подій” і вплив на них внутрішніх і зовнішніх факторів. Він констатує, що “чехословацький рух за реформи, прагнучи відновити багато з того, що було втрачено з утвердженням комуністичної монополії, все ж ніколи не важив на демонтаж цієї монополії як такої – скоріше реформатори внаслідок своєї партійної природи були зайняті пошуком належного місця, яке відводилося б їх партії в суспільстві” [204, с. 81]. Здобутком праці є і те, що в ній пояснюються причини ілюзій чехословацьких реформаторів, які прагнули провести “революцію зверху”, і змальовуються реальні портрети “празьких реформаторів”.

Значна роль у розкритті військового аспекту проблеми належить мемуарам генерала армії А.М. Майорова [215], колишнього командувача 38-ї армії (в серпні-вересні 1968 р. вона брала активну участь в операції “Дунай”), якого в жовтні того ж року було призначено першим командуючим тільки-но створеної Центральної групи військ (ЦГВ), якій довелося дислокуватися в Чехословаччині аж до 1992 рр. Спогади А. Майорова, які містять і деякі автентичні документи, що відносяться до 1968 р., зокрема його донесення в Москву, доповнюють неабиякими подробицями відому з інших джерел картину подій. У них висвітлено цілі, підготовку і хід проведення операції військ п’яти держав Варшавського Договору, особливості дій військ і взяття під контроль території країни, поведінку керівництва та армії Чехословаччини, характер опору чехів і словаків. Цінність джерела полягає також у тому, що викладений у книзі матеріал допомагає осмислити уроки “празької весни” та інтервенції серпня 1968 р. із сьогоденної історичної дистанції.

В сучасній Україні, на жаль, проблема чехословацької реформації та її силового придушення радянським політичним і військовим втручанням до цього часу не стала об’єктом дослідження науковців. Нечисленні дослідження, проведені ще на початку 90-х років ХХ ст., лише торкаються означеної проблеми [237]. Дослідник І. Ліхтей розкриває міжнародний аспект проблеми, а саме позицію ООН щодо подій 1968 р. у Чехословаччині [209]. Разом з тим в окремих газетних статтях, які вийшли до річниць радянського вторгнення в ЧССР, публікуються деякі матеріали популярного і мемуарного характеру [61, 202].

Отже, як показує аналіз історіографії проблеми чехословацького руху за реформи і викликаного ним втручання СРСР у внутрішні справи Чехословаччини в 1968 р., не зважаючи на наявність значного обсягу праць з проблеми, її воєнно-політичний аспект залишається недостатньо висвітленим. Звертає на себе увагу відсутність досліджень, в яких би цілісно висвітлювались як політична, так і військова сторони втручання СРСР у внутрішні справи ЧССР.

Окрему увагу слід приділити працям, в яких проблема нашого дослідження являла собою лише частину більш загальних наукових проблем. Як зазначалося, події 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині і військові втручання у внутрішні справи цих країн розглядалися у більш широкому контексті, зокрема в межах наукових проблем політичних криз і конфліктів у післявоєнному розвитку східноєвропейських країн, радянської зовнішньої політики після Другої світової війни та участі СРСР у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ століття.

Окрім вже згаданих видань [174, 189, 243, 297, 214, 298, 327] неабияке значення мають синтетичні праці, в яких важливе місце приділяється розкриттю воєнно-політичного і воєнно-стратегічного змісту подій 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині. Це насамперед підготовлена колективом авторів Інституту воєнної історії Російської Федерації праця “Росія (СРСР) в локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ століття” [314] і книга С.Я. Лавренова та І.М. Попова “Радянський Союз у локальних війнах і конфліктах” [328]. У них, зокрема, досліджуються причини та хід військових втручань, а в першій з наведених праць також аналізується досвід застосування радянських військ в ході проведення воєнних операцій з метою “наведення порядку” в країнах-сателітах. Автори вказаних робіт стисло, але в цілому аргументовано розкривають радянський фактор у подіях, висвітлюють дії військ і характер опору військам вторгнення, їх результати та наслідки, подають певні політичні та оперативно-стратегічні уроки військових втручань у внутрішні справи сусідніх країн Східної Європи. Ці праці активно використовувались дисертантом у процесі дослідження проблеми, зважаючи на їхню фактологічну насиченість і об’єктивність в описі та аналізі подій.

Проте, специфіка вказаних праць не дозволила авторам достатньо глибоко і повно висвітлити питання, які становлять предмет нашого дослідження. Недостатній обсяг використаних джерел і неповне розкриття часткових для наведених праць проблем військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини та Чехословаччини певним чином вплинули на якість і повноту окремих відповідних положень та висновків, які потребують критичного осмислення та уточнення.

Таким чином, огляд розвитку дослідження наукової проблеми і наявних праць, присвячених висвітленню угорських подій 1956 р. та чехословацької кризи 1968 р., показує, що на цей час відсутні роботи, в яких були б комплексно розглянуті воєнно-політичний і військовий аспекти втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини та Чехословаччини. Саме це й становить *обґрунтування необхідності* даного дослідження.

Мета і задачі дослідження, а також аналіз стану наукової розробки проблеми зумовили вибір автором *напрямків досліджень*. Головними з них є:

виявлення соціально-політичного змісту подій 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині та правова оцінка військових втручань СРСР і союзників у внутрішні справи цих країн;

встановлення спільного та особливостей у причинах втручань, факторах, які зумовили рішення про здійснення військових втручань 1956 р. і 1968 р.;

визначення й аналіз характерних рис і специфіки у підготовці досліджуваних військових втручань;

розкриття загального та особливого у проведенні військових операцій в Угорщині (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.), у завданнях і діях військ, виявлення особливостей у бойовому застосуванні військ;

уточнення характеру опору військовим вторгненням в Угорщині та Чехословаччині і спричинених збройною боротьбою людських втрат;

виявлення воєнно-політичних результатів і наслідків військових втручань 1956 р. і 1968 р., визначення уроків військових втручань для національної безпеки України.

Джерельну базу дисертації складають опубліковані документи та неопубліковані на цей час архівні матеріали, що зберігаються в колишніх архівах ЦК КПРС, МЗС СРСР, КДБ СРСР, МО СРСР. Найвагоміше значення мають ті з них, які розкривають радянський фактор в угорських подіях 1956 р. і в ході політичної кризи 1968 р. в Чехословаччині, проливають світло на вироблення партійно-політичним керівництвом Радянського Союзу відповідних рішень щодо силового втручання у внутрішні справи сусідніх країн, містять факти про підготовку та здійснення військових втручань.

Для проведення дослідження автором широко використовувалися засекречені до недавнього часу документи з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ) [1-2], Російського державного архіву новітньої історії (РГАНІ, колишнього Центру зберігання сучасної документації – ЦХСД) [369-370] та Архіву Президента РФ (АП РФ) [5-7], опубліковані документи з архівів Угорщини й Чехословаччини [399-400], а також матеріали радянської, угорської та чехословацької преси відповідних періодів.

Автор в процесі дослідження вивчив і використав відомості з документів, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) [367-368], зокрема, доповіді тодішнього Міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова до Президії ЦК КПРС про виконання військами поставлених бойових завдань в Угорщині восени 1956 р.

Крім того, дисертант вводить у науковий обіг окремі відомості, взяті з документів, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву МО України (ГДАМОУ) [65-93], а саме – з бойових донесень і доповідей про хід бойових дій, а також витяги з перших розділів формулярів військових частин, які брали участь в бойових діях на території Угорщини в жовтні-листопаді 1956 р. та в ході виконання завдань у Чехословаччині в серпні-жовтні 1968 р.

Поєднання архівних матеріалів з опублікованими документами, науковими працями, мемуарами політичних і військових діячів, публіцистичною та спеціальною літературою суттєво розширило джерельну базу дисертації, дозволило більш якісно дослідити процеси збройної боротьби та застосування військ в Угорщині в 1956 р. і ЧСРР у 1968 р., визначити причини, сутність і зміст конфліктів, реконструювати їх хід, узагальнити досвід дій військ та розкрити особливості їх бойового застосування.

1.2.Методи дослідження

Вирішення наукових проблем у галузі воєнної історії вимагає чіткої визначеності методів дослідження та їх конкретного застосування щодо окремих завдань наукового пошуку. Ми виходимо з того, що воєнно-історичне дослідження являє собою цілеспрямоване і планомірне вивчення, реконструкцію об'єктивних подій, фактів і процесів воєнної історії, визначення особливостей, тенденцій та закономірностей їх функціонування й розвитку. Воно складається з низки послідовних етапів, кожний з яких спирається на певний понятійний апарат, включає в себе необхідний комплекс прийомів і методів дослідження.

Методологічну основу даного наукового дослідження складають загальні закони діалектики, принципи історизму, об'єктивності, всебічності, дослідження явищ в їхньому розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності. Дотримання цих принципів дозволило автору уникнути непослідовності, неконкретності, суб'єктивізму, безсистемності, відірваності від історичних реалій у викладенні матеріалу, його узагальненні, в отриманні результатів і виробленні висновків.

В структурному відношенні дослідження складається з двох рівнів: емпіричного та теоретичного. Емпіричне підґрунтя виконаної роботи становить сукупність виявлених історичних фактів, які містяться в історичних джерелах, наукових й інших публікаціях. Найважливішою операцією та результатом емпіричного рівня дослідження став *опис фактів*. Метою опису в даному дослідженні ставилося на основі певного групування та систематизації наукових історичних фактів, які мають відношення до військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р., скласти цілісне уявлення про ці події.

Як логічна операція опис виконує насамперед функції позначення й систематизації фактів. Основними формами позначення фактів, які описуються в дисертації, є мовна (текстова) та наочна. В процесі систематизації фактів відображено два типи об'єктивно існуючих зв'язків: генетичні та структурно-функціональні. Генетичний тип опису передбачав такі групування й систематизацію, які відобразили дійсний хід розвитку досліджуваних подій. Зіставлення і розміщення фактів у суворій часовій послідовності дозволило визначити напрямок і тенденції розвитку подій, сприяло виявленню причин їх виникнення та розвитку.

При виконанні структурно-функціонального опису принципом систематизації фактів було відображення моменту одночасності (паралельності) розвитку подій. Такий тип опису застосовувався дисертантом тоді, коли існувала потреба прослідити одночасність функціонування й розвитку декількох складових елементів складних систем, наприклад, для встановлення факторів, які обумовили рішення керівництва СРСР про застосування військ в Угорщині та Чехословаччині. На такі рішення, як показало проведене дослідження, впливав складний комплекс факторів (одночасно здійснювали вплив декілька діалектично пов'язаних, різного ступеня важливості і не однаково спрямованих об'єктивних та суб'єктивних факторів).

Виконане в дисертації емпіричне узагальнення, що міститься в наукових фактах та їхньому описі, склало необхідну передумову для наукових теоретичних узагальнень і створення теорії подій, які досліджуються. Отже,

теоретичний рівень даного воєнно-історичного дослідження є закономірним продовженням і поглибленням емпіричного рівня. Його основу становить *пояснення фактів*.

Найважливіше завдання історичного пояснення полягає в розкритті сутності тих явищ та історичних подій, які досліджуються. В проведеному дослідженні пояснення виявляє та характеризує не тільки сутність, а й особливості угорських подій 1956 р. і чехословацьких подій 1968 р., а також військових втручань у внутрішні справи суверенних країн, розкриває їхній характер, взаємозв'язок і вплив на застосування військ вторгнення, показує їхнє місце та значення. Знання, отримані в результаті пояснення, в узагальненому вигляді викладені у висновках розділів і загальних висновках дослідження.

Для якісного вирішення завдань даного дослідження дисертантом були застосовані як *загальнонаукові*, так і *спеціальні методи історичної науки*. Основою всієї системи методів, застосованих автором у дослідженні досвіду та визначенні результатів участі військ у збройному конфлікті, став універсальний метод пізнання – *діалектичний*.

Особлива роль у проведенні дослідження належить історичному та логічному методам, які покликані розкрити генезис, розвиток і сутність історичних подій.

Найважливіше значення в історичному дослідженні, зокрема в галузі воєнної історії, має *історичний метод*. На його основі автором послідовно і досить детально відтворено розвиток угорських і чехословацьких подій, особливо радянських вторгнень з урахуванням як конкретних умов тогочасних суспільно-політичних ситуацій усередині країн, так і міжнародних історичних реалій. Вказані процеси розглядаються в роботі у своїй послідовності, у генетичному зв'язку, обумовленості всіх етапів і форм розвитку. Підсумком використання історичного методу став науковий опис подій в їх причинно-наслідкових зв'язках, який є синтезом емпіричних знань про військові втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини та Чехословаччини.

Використання історичного методу дослідження дозволило не тільки з'ясувати, як проходив реальний процес розвитку подій, а й встановити ключові факти і події, що обумовили перехід від однієї стадії процесу до іншої, впритул підійти до визначення тенденцій його розвитку, сутності і характеру історичного явища, що досліджується. За допомогою історичного методу (у поєднанні з логічним) автором встановлено вплив об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників на прийняття радянським керівництвом рішень про застосування військ в УНР і ЧССР та на процес опору в цих країнах, на результати бойового застосування військ.

Логічний метод дослідження, що являє собою певну систему теоретичних положень і принципів відбору, аналізу й узагальнення емпіричного матеріалу, полягає в узагальненні фактів, розкритті їхньої сутності і на цьому підґрунті поясненні явищ. Основну увагу автор звертає на встановлення загального та істотного у процесі збройної боротьби в Угорщині за участю радянських військ і в застосуванні військ Варшавського Договору в Чехословаччині, для чого окремі явища вивільнялися від конкретної історичної форми і випадковостей. Логічний метод дозволив об'єднати й узагальнити вже виявлені та описані історичні факти

, пов'язані з військовими втручаннями СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. і Чехословаччини в 1968 р., розкрити їх значущість, зробити відповідні висновки щодо сутності, змісту і характеру збройної та інших форм боротьби в країнах вторгнення та власне воєнних акцій, здійснених Радянським Союзом, ролі в подіях різних сил, зокрема угорських повстанців, армій УНР і ЧССР та радянських військ.

Завдяки використанню логічного методу дисертантом узагальнено досвід бойових дій військ, встановлено зміст, а також форми і способи вирішення ними бойових завдань. Крім того, визначені особливості бойового застосування військ при виконанні конкретних бойових завдань у тих своєрідних історичних і фізико-географічних умовах. На цій основі автором визначені позитивні моменти і недоліки в організації та проведенні радянськими військами бойових дій, у бойовому застосуванні військ, які мали місце під час здійснення воєнних операцій “Хвиля” і “Вихор” в Угорщині та “Дунай” у Чехословаччині. Логічний метод також дозволив визначити значущість отриманого військами досвіду для подальшого розвитку воєнного мистецтва і виробити конкретні рекомендації щодо застосування військ, їх складових елементів, родів військ у локальних війнах і збройних конфліктах сучасності.

Поряд з історичним і логічним методами історичного дослідження та викладення в дисертації широко використовувалися загальнонаукові методи, передусім *аналіз* і *синтез*. Аналізу як умовному поділу предмета на складові частини, виділенню в ньому найсуттєвіших властивостей, ознак структурних елементів та окремих зв'язків належить провідна роль у проведеному дослідженні. Аналіз застосовувався автором на всіх етапах дослідження. В процесі опису фактів головна функція аналізу полягала у виділенні таких ознак подій, які могли бути прийняті в якості підґрунтя для належної систематизації фактів, що характеризували б певну сторону виникнення й розвитку подій. Закономірним результатом аналізу в роботі є вироблення відповідних оцінок, визначення факторів, особливостей тощо.

Протилежністю аналізу є синтез, який забезпечив у дисертації умовне відновлення цілого на основі відкритих аналізом найважливіших зв'язків, закономірностей побудови і функціонування предмета дослідження. Завдяки синтезу були встановлені зв'язки між фактами, а факти були об'єднані в підгрупи і групи по ознаках, виділених аналізом. Прикладом синтезу в даному дослідженні може бути, зокрема, отримання загальних висновків на основі систематизації висновків розділів дослідження. Тут синтез відіграв роль форми узагальнення підсумків на теоретичному рівні воєнно-історичного дослідження.

Аналіз і синтез нероздільно пов'язані з іншими логічними операціями, зокрема *порівнянням*. У цій праці метод порівняння застосовувався у відношенні як кількісних, так і якісних показників однієї групи: для оцінки співвідношення сил і засобів сторін, при розгляді тактики їх дій і т.п. У кожному розділі дослідження автором широко використовується метод *порівняльного аналізу* для визначення спільних рис і особливостей: у характері і тенденціях розвитку подій в Угорщині та Чехословаччині, у факторах, які вплинули на прийняття рішень про військові втручання відповідно в 1956 р. і 1968 р., у ході підготовки та

здійснення військових вторгнень, у характері опору цим вторгненням, в особливостях застосування військ тощо. Використання цього методу дозволило зробити графічні та інші наочні ілюстрації, які стали основою певних умовиводів і висновків.

Чільне місце серед інших методів, застосованих у даному дослідженні, займає *статистичний метод*. На основі історичних джерел і наукових праць автором встановлюються конкретні історичні факти, виражені кількісними показниками (наприклад, склад сил і засобів, величина бойових втрат та ін.) на конкретний час або за деякий проміжок часу. Це дозволило розглянути процеси в їхній динаміці, встановити кількісні та якісні зміни у розвитку процесів, які досліджуються.

Серед методів теоретичного дослідження, що були використані в праці, певне місце займають *індукція, дедукція й аналогія*, які дали змогу провести всебічне дослідження та сформулювати деякі рекомендації. Метод аналогії, зокрема, дозволив зробити певні обґрунтовані припущення.

Для розгляду найбільш складних питань дослідження автором застосовувався *системний підхід*, який передбачає розглядати явища в їхній цілісності та взаємозв'язку з іншими явищами, тобто в їх внутрішніх і зовнішніх зв'язках. Саме так розглядалася збройна боротьба в Угорщині та внутрішня криза 1968 р. у Чехословаччині. Визначалися елементи системи (суб'єкти і об'єкти), в якості зв'язків системи виступали взаємодія, взаємовідносини і взаємний вплив цих елементів як усередині підсистем-суб'єктів збройної боротьби, так і між протилежними підсистемами. Суспільно-політична обстановка, позиція впливових держав і сил та інші умови розглядалися не просто як фон, а як умови функціонування системи. На такій основі були визначені фактори, які впливали на збройну боротьбу, на хід і результати військових втручань.

Висновки

Проведений автором аналіз наукових праць, спеціальних досліджень, мемуарної та іншої літератури, присвяченої угорським подіям 1956 р. і чехословацькій кризі 1968 р., дає підстави стверджувати, що у працях радянських, зарубіжних, сучасних російських, угорських і вітчизняних авторів питанням військових втручань та застосування радянських військ під час зазначених подій приділялася недостатня увага. В опублікованих до цього часу монографіях, дисертаціях, статтях, спогадах, науково-публіцистичні працях розглядаються різні аспекти проблеми: внутрішньо- і зовнішньополітичні, економічний, ідеологічний, переважно з використанням політологічних методів дослідження. Воєнно-політичний аспект цих подій в історичних дослідженнях у належній мірі не знаходив свого відображення. Дисертаційні дослідження, присвячені комплексному висвітленню питань військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.), до цього часу не проводились. Збройна боротьба між радянськими військами та повстанцями і бойові дії радянської армії в УНР, а також виконання завдань військами ОВД у Чехословаччині, а тим більше особливості застосування військ і ведення бойових

дій не були, за рідкісним виключенням, об'єктом і предметом дослідження істориків.

Отже, в такому аспекті проблема втручання СРСР у внутрішні справи сусідніх соціалістичних держав у 50-60-і рр. ХХ ст. не розглядалася. Саме це зумовило визначені напрямки даного дослідження, які полягають у комплексному розгляді воєнно-політичного і військового аспектів втручань Радянського Союзу у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р. – у виявленні спільних рис і особливостей у змісті та характері подій і чинниках, які зумовили рішення про проведення військових втручань; в аналізі збройної боротьби та узагальненні досвіду застосування військ у проведених операціях і бойових діях на території зазначених країн; у розкритті особливостей бойового застосування військ, визначенні реальних бойових втрат сторін, наслідків і уроків військових втручань.

Наявна методологія воєнно-історичного дослідження дозволяє в повному обсязі виконати визначені дисертантом завдання дослідження. Досягнення їх результатів не потребує впровадження нових методів або запозичення спеціальних методів інших наук. Тому автор дисертації використовує вже відомі традиційні загальнонаукові методи та спеціальні методи історичного дослідження, серед яких особливу роль відіграли аналіз, синтез, історичний і логічний методи.

Документальна основа дослідження і застосовані в ньому методи дозволяють стверджувати, що отримані результати є достовірними й об'єктивними. В дисертації використані опубліковані, а також раніше не опубліковані документи і матеріали, які автором вперше вводяться у науковий обіг.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ВТРУЧАНЬ СРСР У ВНУТРІШНІ СПРАВИ УГОРЩИНИ (1956 р.) ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1968 р.)

2.1. Суспільно-політичний зміст і правова оцінка подій 1956 р. в Угорщині та 1968 р. у Чехословаччині

Поняття “угорські події 1956 року” склалося в Угорщині та СРСР наприкінці 1956 - першій половині 1957 рр. Характерними в цьому плані є назви збірників документів, які виходять з друку по гарячих слідах того, що відбулося в країні в кінці жовтня - на початку листопада 1956 р., і мали на меті викрити реакційну, контрреволюційну спрямованість дій уряду І. Надя, деяких внутрішніх і міжнародних сил [132, 166, 167, 260]. Незважаючи на те, що вказане поняття не є суто науковим і не дає чіткої уяви про сутність та характер позначеного ним явища, воно утвердилося не тільки в радянській політичній лексиці, а й у науковому обігу історичної науки.

Офіційно ж те, що відбулося в Угорщині восени 1956 р., позначалося поняттям “контрреволюційний заколот 1956 року в Угорщині”. В енциклопедіях та енциклопедичних словниках останнє визначається як “збройний виступ проти народно-демократичного ладу сил внутрішньої реакції за підтримки міжнародного імперіалізму з метою ліквідації соціалістичних завоювань угорського народу” [168-172, 255].

В країнах Заходу дослідники тим самим процесам, явищам і подіям давали протилежну оцінку, називаючи революцією [351, 434-435, 444-445, 480, 515, 527, 564, 589-584, 600].

У пострадянській науковій літературі поняття “угорські події 1956 року” витискує попередню офіційну назву [117, 121, 241, 243, 245, 308, 337, 339, 342], але одночасно виникає інше поняття – “угорська криза 1956 року” [46, 243, 297, 329]. За своїм змістом ці два поняття не ідентичні, останнє з них є набагато ширшим. Воно вміщує не тільки етапи суспільного вибуху і збройної боротьби, тобто власне “угорські події”, а й етапи визрівання внутрішнього конфлікту та початок його розв’язання. За часовими рамками криза 1956 р. охоплює період з кінця березня по грудень 1956 р. включно [329, с.17]. А “угорські події” слід розглядати як її найвищий, найгостріший етап.

23 жовтня 1956 р. в УНР стався суспільний вибух, проявом якого спочатку була масова демонстрація в Будапешті, що ввечері того ж дня трансформувалася в збройні сутички між стихійно створеними озброєними групами та урядовими силами охорони порядку – підрозділами держбезпеки, які охороняли важливі державні об’єкти, зокрема, будинок радіо. Окремі збройні сутички переросли в збройне повстання, у відкриту і жорстоку збройну боротьбу двох протилежних сил: з одного боку – повстанських груп і загонів, з іншого – регулярних частин Радянської Армії, уведених до Будапешта для підтримки тогочасного режиму.

Цей вибух призвів до якісних змін у суспільно-політичній обстановці, вивів систему державної влади й усього суспільного життя країни зі стану певної

рівноваги. Новий стан, у свою чергу, не був стійким і змінювався під впливом різних факторів, супроводжуючись суспільними потрясіннями. Деяка стабілізація в країні спостерігалася на початку листопада, але й вона була порушена широкомасштабним збройним втручанням СРСР, так званім “другим вторгненням”, здійсненим 4 листопада. Остаточне врівноваження системи, але вже в іншій якості, почалося з посиленням новостворених за участю керівництва Радянського Союзу органів влади, коли вони стали здатними вирішальним чином впливати на хід подій і контролювати ті процеси, які відбувалися в країні. Необхідно підкреслити, що це стало можливим завдяки присутності радянських військ, які активно виконували широкий обсяг завдань, чим забезпечили становлення і зміцнення нових органів влади. Процес стабілізації тривав до повної ліквідації опозиційних сил і утвердження в угорському суспільстві влади УСРП, створеної в ході подій частиною членів самоліквідованої УПТ, а також відновлення економіки країни в 1957-1958 рр. [283, с. 34].

Отже, в основі угорських подій 1956 р. лежить потужний соціально-політичний вибух в країні й викликані ним дестабілізація суспільного життя та економіки, розпад і неспроможність органів влади контролювати процеси й серйозно впливати на хід подій, виникнення альтернативних органів влади, сил збройної опозиції і, головне, збройна боротьба між силами, що протистояли одна одній. За всіма ознаками в жовтні 1956 р. в Угорщині відбулося збройне повстання [139].

І все ж, таке розуміння суті угорських подій буде не повним, обмеженим, адже в ньому не знайшли відображення спрямованість і характер процесів. В радянській та угорській офіційній літературі оцінки давались, як правило, з “узгоджених” марксистсько-ленінських позицій. У відповідності до них суттю подій 1956 р. в Угорщині була незаперечна контрреволюційність, а причинами називались деякі помилки УПТ, зрада ревізіоністів, підризна діяльність внутрішньої реакції і пряме втручання імперіалістів країн Заходу [12-16, 43-44, 106, 118, 130, 141-145, 151-152, 201, 251], причому акцент робився на трьох останніх причинах. Однак, дослідження кінця 80-х – 90-х рр. доводять, що така оцінка суті, характеру та причин угорських подій є необ’єктивною, а тому вона неприйнятна і недопустима для історичної науки.

Відомо, що характер будь-яких масових соціальних вибухів і заворушень багато в чому визначається участю в них тих або інших соціальних сил (рушійних сил), їхніми цілями, власне ходом і тенденціями розвитку подій і, насамкінець, результатами. Враховуючи те, що восени 1956 р. в Угорщині навіть усередині опозиції діяли різні сили, які ставили перед собою не однакові, відмінні, а іноді й протилежні цілі, причому на різних етапах домінували то одні з них, то інші, побудувати вектор спрямованості прагнень цих різнорідних сил і відобразити загальний напрямок розвитку подій досить складно. Якщо за радянських часів головними рушійними силами угорських подій називались контрреволюційні елементи і колишні хортисти та фашисти, дрібна буржуазія, кримінальні елементи, ревізіоністи й “світовий імперіалізм”, – то в наш час багато авторів вважають головною рушійною силою тих подій народні маси. Причому, більшість з них не заглиблюються у питання про склад і

співвідношення різних сил і елементів усередині опозиції. А воно потребує уточнення для вірного розуміння характеру подій і розміщення сил, які протистояли радянським військам [283, с. 35].

Як доводять дослідники, на різних етапах угорських подій їхні рушійні сили, склад активних учасників і, звідси, вплив на події різних суспільно-політичних сил постійно змінювалися [4, с.142, 146-147; 240, с.30; 296, с.34]. В період, який передував суспільному вибуху, опозиційна діяльність зосереджувалася в самій комуністичній партії (УПТ) та навколо неї. Особливо активну і впливову частину опозиції з 1955 р. аж до початку збройної боротьби в кінці жовтня 1956 р. складали літератори та студентська молодь, які відстоювали ідеї національно-демократичного соціалізму, зокрема, Спілка угорських письменників і молодіжний суспільно-політичний гурток ім. Петефі [4, с.132-142; 115, № 7, с. 196-197]. А в ході збройної боротьби на перший план вийшли сили, явно ворожі правлячому режиму, відверто антикомуністичні, прибічники різного роду моделей західної демократії, а то й профашистські [4, с.148-170; 115, № 8, с.202-213; 307, с.90-103; 308, с.476-477].

Про неоднозначність і поступову зміну характеру подій свідчать також такі факти і тенденції: зростання гостроти і кардинальності домінуючих вимог опозиції і гасел демонстрантів; поява і швидке зростання кількості політичних партій, новостворених місцевих органів влади (революційних комітетів, робітничих рад тощо); пом'якшення позицій уряду і його готовність йти на далекосяжний компроміс з повстанцями і політичною опозицією; активізація діяльності озброєних груп і зростання жорстокості їхніх дій щодо прибічників старого режиму. І, нарешті, радикалізація рішень центральної влади, яка виявилася у підтримці народного руху і конкретних заявах уряду, зокрема, з вимогою виведення радянських військ з Угорщини, про нейтралітет країни та вихід з Варшавського Договору [144, с.161-163].

Отже, прийняти офіційну точку зору ідеологів СРСР та УНР, згідно з якою угорські події 1956 р. визначалися як *контрреволюційний заколот*, означало б відійти від істини й об'єктивного підходу до оцінки подій. Невдоволення і протест народних мас, як доводять дослідження останніх років, були викликані політикою правлячих кіл Угорщини, яка ігнорувала принцип соціальної справедливості і почуття національної гідності. Діяльність керівної верхівки держави на чолі з М. Ракоші призвела до встановлення в країні тоталітарного режиму, погіршення рівня життя населення, ліквідації демократичних завоювань, грубого порушення владою законності, конституційних прав і свобод. Мали місце, переважно у 1949-1953 рр., сфабриковані політичні процеси, масові репресії, ув'язнення та безпідставні страти "ворогів народу", які, безперечно, викликали одночасно і обурення населення діями органів влади, і страх перед ними [4, 46, 176, 243, 297, 298].

Після смерті І.В. Сталіна, і особливо після XX з'їзду КПРС, в Угорщині, як і в СРСР, відбуваються деякі зміни у бік пом'якшення режиму, перегляду внутрішньої економічної і соціальної політики. Проте, вони не були достатньо послідовними. Під тиском керівництва СРСР М. Ракоші був звільнений з посади першого секретаря ЦК УПТ, але цей пост зайняв його найближчий соратник і

послідовник Е. Гере, відповідальний за згубну економічну політику партії в період режиму Ракоші [4, с.138-139; 329, с.43-45, 176-181].

Хоча демократичні перетворення в країні мали поверховий характер, як усередині УПТ, так і в широких народних верствах визрівало усвідомлення необхідності широких економічних, політичних і соціальних змін. Виникла опозиція офіційному курсу, що поступово налаштувалася на рішучі дії. Але влада, більшість представників якої були причетні до антинародної економічної політики, до переслідувань і репресій, перешкоджала конструктивним демократичним процесам. А це викликало народний протест, який трансформувалася у соціальний вибух, у народне повстання і, як переконають дослідження науковців, був спрямований не на зміну соціально-політичного ладу в країні та реставрацію колишніх буржуазно-поміщицьких порядків, а на удосконалення соціалізму, його демократизацію, на відновлення національної гідності і людських прав. Тобто, народні маси виступили проти тоталітаризму, недемократичності й авторитарності тодішньої влади та проти нерівноправності у відносинах між СРСР і УНР [4, с.253-256; 351, с.211-220].

Таким чином, не зважаючи на прояви жорстокості з боку окремих груп повсталих, що мали місце в ході повстання, та участь у подіях разом з іншими сил, які ставили за мету відтворення в країні довоєнного ладу, що ґрунтувався на принципах приватної власності та войовничо-націоналістичній ідеології, буде справедливо стверджувати, що події кінця жовтня - початку листопада 1956 р. в Угорщині *в цілому мали революційний, прогресивний характер*. В Угорщині відбулося *народне повстання, яке стало проявом демократичної революції*.

Вивчення та узагальнення великого комплексу документів і матеріалів [47, 48, 50, 109, 110, 153, 166, 167, 247, 260, 329, 393, 397, 409, 426-427, 432, 463, 475, 496, 501, 502, 521, 536, 574, 581, 586, 594, 601] та історичної літератури, в якій висвітлюються причини і розвиток подій 1956 р. в Угорщині [4, 19, 34, 36, 46, 60, 94, 109, 115, 116-119, 121-122, 139, 143, 144, 174, 176, 179, 188, 218, 228, 230, 240, 243-245, 258-259, 289, 291, 296-298, 305-309, 322-323, 327-330, 335-339, 342, 345-346, 348, 357-359, 386, 401-402, 407, 410, 424, 433-439, 444-447, 451-456, 460, 469, 471, 481-482, 487-488, 490, 494, 499, 507, 511, 515, 518-524, 527, 530, 534, 543, 545, 564, 568-569, 575, 587, 589-592, 600, 602], дозволило нам визначити об'єктивні **причини** угорської революції 1956-1957 рр. Головними з них були:

погіршення рівня життя робітників і значної частини суспільства, що було наслідком згорання керівниками правлячої УПТ і урядом прогресивних реформ і соціально орієнтованої економічної політики попереднього уряду І. Надя;

ігнорування владою принципів рівноправності та соціальної справедливості, що мало проявом перетворення партійної верхівки і частини членів партії на особливу недоторкану касту зі своїми пільгами й перевагами перед іншими членами суспільства, масові зловживання і безкарні порушення ними чинного законодавства;

приниження національної гідності угорців, яке виявилось, по-перше, у тому, що біля владного керма опинилася переважно не етнічні угорці, і, по-друге, в усвідомленні значною частиною населення, насамперед інтелігенцією та студентською молоддю, нерівноправності у відносинах між СРСР і Угорщини та

неприйняття радянської військової присутності в країні;

сфабриковані судові процеси над відомими політичними діячами; масові репресії, виявлення “ворогів народу”, їх страти та ув’язнення, які були проведені владою переважно у 1949-1953 рр. і викликали недовіру до керівництва з боку населення країни.

До *передумов* революції необхідно віднести наступне:

вплив на угорське суспільство, передусім, на значну частину правлячої комуністичної партії (УПТ), інтелігенцію та молодь країни, процесів “відлиги”, які були започатковані ХХ з’їздом КПРС і передбачали демократичні перетворення, зокрема, у взаємовідносинах з країнами соціалістичного табору;

посилення усередині партії орієнтації певної її частини, насамперед, окремих впливових державних діячів, на югославську модель соціалізму, яка передбачала проведення самостійного курсу країни у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики; зміцнення в УПТ позицій націонал-комуністів;

деяке розширення в країні гласності, критики партійного і урядового курсу, що виявилось у діяльності Спілки письменників Угорщини і дискусіях молодіжного суспільно-політичного гуртка ім. Петефі, у визнанні партією деяких своїх помилок у минулому, в усуненні за прямої участі керівництва СРСР з поста першого секретаря ЦК УПТ М. Ракоші, у публічній реабілітації незаконно засуджених видних діячів партії й уряду, зокрема, перепоховання страчених за сфальсифікованими справами Л. Райка, Д. Палфі, Т. Сєні, А. Салаї;

приклад Польщі – наслідки придушення виступу робітників у Познані 28 червня 1956 р., обрання 19 жовтня нового керівництва ПОРП, перші спроби В. Гомулки та його соратників віддалитися від керівництва СРСР і проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику (програма “польського шляху” до соціалізму).

Все викладене стосується лише одного боку угорських подій. На наш погляд, їх не можна розглядати як цілком внутрішнє явище. Другою важливою стороною угорських подій, без якої розуміння їх суті буде неповним, є *збройна боротьба за участю радянських військ*, а саме – проведені ними дії, спрямовані на придушення сил збройної опозиції, розгром повстанських груп і загонів. В результаті цих дій врешті-решт були забезпечені умови для припинення в Угорщині внутрішніх процесів, які викликали значне занепокоєння правлячих кіл Радянського Союзу.

Важливим питанням, яке ще й досі викликає неоднозначні тлумачення дослідників, є питання *історико-правової оцінки* участі радянських військ в угорських подіях 1956 р. В історичній науці СРСР і країн соціалізму, зрозуміло, панувала офіційна політична оцінка участі Радянської Армії в збройній боротьбі в Угорщині. Вона полягла в тому, що радянські війська надали інтернаціональну допомогу братньому угорському народові у справі захисту соціалістичних завоювань і народного ладу, у боротьбі з силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Причому, відходячи від істини, у розгромі “контрреволюції” головна роль приписувалася “революційним силам” Угорщини [12, 15, 20, 21, 37-38, 43-44, 103, 143-144, 151-152, 253, 354-355, 357].

Також не відповідає дійсності твердження, згідно з яким участь ЗС СРСР у подібних ситуаціях, а саме для розгрому сил “контрреволюції” у країнах-союзниках, начебто передбачалася статтями Варшавського Договору 1955 р. Текст цього договору [330, с.74-79] не містив положень відносно можливості залучення збройних сил інших країн-учасниць ОВД для вирішення питань власної внутрішньої безпеки. Мова в ньому йде лише про можливість застосування збройних сил країн-союзниць для відбиття зовнішньої агресії. Так у Статті 4 вказаного документу зазначається, що “в разі збройного нападу в Європі на одну або декілька держав-учасниць Договору з боку якоїсь держави або групи держав, кожна держава-учасниця Договору у порядку здійснення права на індивідуальну чи колективну самооборону... надасть державі або державам, на які буде здійснений напад, негайну допомогу... усіма засобами, які вважатиме за необхідні, включаючи застосування збройної сили” [330, с.76].

Кардинальна зміна оцінок як суті угорських подій, так і участі в них радянських військ, відбулася в Угорщині лише перед розвалом соціалістичної системи – наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. Так, 2 травня 1990 р. угорський парламент приймає закон, в якому визначається, що в Угорщині в жовтні 1956 р. вибухнула і розгорнулася визвольна боротьба, в ході якої народні маси зі зброєю в руках виступили проти сталінської тиранії, за відновлення незалежності країни, і ця революція була придушена тільки за допомогою зовнішніх сил [122, с.50]. Тобто, участь радянських військ в подіях 1956 р. в Угорщині у даному документі визначається як *пряме втручання СРСР і його Збройних Сил у внутрішні справи незалежної держави*.

Така оцінка на Заході існувала від самого початку, вона зародилася в ході угорських подій і практично не змінювалася. У 1957 р. була підготовлена і опублікована доповідь спеціальної комісії ООН, створеної Генеральною Асамблеєю у листопаді 1956 р. для розслідування угорських подій. Згідно з дорученням, отриманим від Генеральної Асамблеї, у завдання комісії входило “проведення вичерпного і об’єктивного розслідування всіх аспектів радянського втручання (і насамперед – збройного) в Угорщині, а також того, як це втручання вплинуло на формування і розвиток становища в країні” [109, с.28-29]. У висновках другого розділу доповіді, зокрема, зазначалося: “Організація Об’єднаних Націй має достатню юридичну підставу для того, щоб розглянути угорське питання. Вторгнення однієї держави з наміром втручання в її внутрішні справи (сам Радянський Союз визначив так поняття агресії) закономірно дає привід для міжнародного занепокоєння” [109, с.29].

У відповідності до сучасного міжнародного права застосування ЗС СРСР в Угорщині у 1956 р. є нічим іншим як *збройним втручанням у внутрішні справи іншої держави, воєнною інтервенцією, агресією Радянського Союзу проти Угорщини* (зміст поняття агресії був зафіксований значно пізніше – у грудні 1974 р. ХХІХ сесією Генеральної Асамблеї ООН у резолюції “Про визначення агресії” [266]). Дії СРСР та її ЗС в УНР підпадають якнайменше під чотири пункти, що визначають основні акти (прояви) агресії, а саме:

вторгнення: напад збройних сил однієї держави на територію іншої, воєнна окупація або анексія з використанням сили території іншої держави чи її частини

;

використання будь-якої зброї однією державою проти території іншої держави;

напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні сили, або морські та повітряні флоти іншої держави;

використання збройних сил, що знаходяться на території іншої держави, з порушенням договірних умов їх знаходження, а також подальше їх перебування на цій території після припинення дії відповідної угоди [266, с.6].

Дії радянських військ приймають характер агресії вже під час “першого вторгнення”, коли частини зі складу Особливого корпусу, що дислокувався на території Угорщини, і з’єднання, які перетнули кордон з боку СРСР та Румунії, увійшли до Будапешта або ж у місця безпосередньої близькості до нього з метою “відновлення внутрішнього порядку в країні”, а фактично – для придушення повстання. “Друге вторгнення”, яке було здійснене 4 листопада, є більш явним і відкритим актом агресії. Його політична мета полягала в повному розгромі сил революції, ліквідації створених у ході подій органів влади Угорщини й забезпеченні заміни нового уряду країни маріонетковим, створеним за ініціативою ЦК КПРС. Воно було спрямоване на вирішення внутрішніх справ УНР в інтересах СРСР, що є грубим порушенням міжнародного права, і проявилось у формі *воєнної інтервенції*.

У деяких наукових працях російських, угорських та західних істориків, які побачили світ в останнє десятиріччя, дії радянських військ в Угорщині у 1956 р. називаються *вторгненням* [4, с.256; 119, с.274; 245, с.3-4], *агресією* [192, с.78; 279, с.128; 290, с.28], *воєнною інтервенцією* [188-189, 551, 569], *каральною (воєнно-поліцейською) акцією (операцією чи експедицією)* [155, с.113; 192, с.76-77; 199, с.107], але без достатнього обґрунтування, хоча за своєю сутністю ці визначення є правильними і доповнюють одне одним [289, с.58].

З точки зору права війни [238] початковий етап угорських подій 1956 р., змістом якого була збройна боротьба між внутрішніми силами країни (повстанцями та урядовими силами підтримання порядку), був *внутрішнім збройним конфліктом* [238, с.37-38]. З ранку 24 жовтня, з моменту залучення до вирішення конфлікту радянських військ, які виступили на боці урядових сил, внутрішній збройний конфлікт переходить у форму *інтернаціоналізованого внутрішнього збройного конфлікту* [238, с.38].

На вимогу угорського уряду 30-31 жовтня радянські війська були виведені зі столиці. Але майже одночасно, в період з 30 жовтня до 1 листопада на територію країни без згоди її керівництва вводяться додаткові військові сили СРСР. *Інтернаціоналізований внутрішній збройний конфлікт* трансформується в *міжнародний (міждержавний) збройний конфлікт* [238, с.38]. З 4 листопада, коли радянські війська розпочали нову воєнну операцію, збройна боротьба, що розгортається на повну силу, остаточно підпадає під визначення міжнародного збройного конфлікту. Радянські війська на цьому етапі проводять самотійну (без участі угорських ЗС) операцію. Відбувається ескалація конфлікту, ознаками якої стали розширення зони воєнних дій, зростання чисельності залучених до нього збройних сил і потужності засобів збройної боротьби, що застосовувалися

в ході воєнних дій.

На підставі вказаних аргументів деякі дослідники називають події 1956 р. в Угорщині *війною*, причому одні з них війною громадянською [46, с.84; 179, с.470 ; 308, с.470], інші – неоголошеною війною СРСР проти Угорщини [155, с.90; 191, с.150; 192, с.74]. На нашу думку, такі оцінки угорських подій є не досить коректними і, по суті, помилковими. Масштаби, тривалість і цілі збройних зіткнень між внутрішніми силами країни не дають достатніх підстав для того, щоб визнати їх громадянською війною. Щодо іншої точки зору – визначення подій як війни між СРСР та Угорщиною – необхідно зазначити наступне.

За поглядами вітчизняних та іноземних фахівців *війна і збройний конфлікт* є двома складовими *воєнного конфлікту* [283, с.42]. Вони є соціальними явищами, що являють собою форму розв'язання гострих суперечностей між державами, народами, соціальними групами або іншими суб'єктами політики з двостороннім застосуванням воєнної сили. І війна, і збройний конфлікт є продовженням політики засобами збройного насильства. Однак, на відміну від війни у збройному конфлікті, по-перше, його учасники переслідують обмежені цілі, по-друге, бойові дії ведуться на локальному просторі та обмеженими засобами, що не вимагають мобілізації всієї воєнної могутності країни.

Для Радянського Союзу вторгнення в Угорщину було воєнною акцією, що переслідувала важливу політичну мету – не допустити в Угорщині реставрації капіталізму і втрати контролю СРСР над країною, яка знаходилася в сфері його впливу. Стрімкий і несприятливий розвиток подій в Угорщині, втрата комуністами домінуючого становища в країні, політичні кроки І. Надя всупереч інтересам радянського керівництва видалися загрозливими для лідерів СРСР і соціалістичних країн. На думку політичного керівництва Радянського Союзу, виникала реальна небезпека втрати Угорщини, яка могла серйозно порушити існуючий політичний і воєнно-стратегічний паритет між двома системами і воєнними блоками в Європі та світі, привести до послаблення позицій СРСР на міжнародній арені [119, с.272-274; 245, с.16; 329, с.334-335]. Останнє ж загрожувало державним інтересам СРСР.

Зважаючи на це, навряд чи буде правильним стверджувати, що з боку СРСР в Угорщині вирішувалися другорядні, обмежені цілі. Але при цьому мета воєнної операції не передбачала анексії території Угорщини або ж її частини та розгрому збройних сил УНР. Іншими критеріями, які підтверджують, що для СРСР в Угорщині мав місце збройний конфлікт, а не війна, є такі ознаки: локальність простору бойових дій та обмеженість залучених сил і засобів збройної боротьби, що не вимагають мобілізації всієї воєнної могутності країни.

В Угорщині в 1956 р. ознаки війни були відсутні. Проте мало місце інше – розкол в угорському суспільстві і в угорській армії, відсутність консолідації внутрішніх сил та організованого на державному рівні збройного опору втручання Радянського Союзу. Фактично, ні уряд Угорщини, ні армія, ні широкі народні маси не стали тією силою, яка б організовано виступила на захист країни. До того ж воєнні дії не були тривалими. А тому називати угорські події 1956 р. війною буде неправомірним перебільшенням [283, с.43-44].

Однак, усе це аж ніяк не принижує значущості боротьби і масштабності подій, що відбулися в Угорщині в жовтні - листопаді 1956 р., не змінює характеру революції та радянського збройного втручання. Проведені науковцями дослідження надають достатніх підстав для того, щоб кваліфікувати збройне втручання СРСР в Угорщині як агресію, воєнну інтервенцію, воєнно-поліцейську акцію з метою придушення національно-визвольного руху.

Дещо інший зміст мали *події 1968 р. у ЧССР*. Вони відрізнялися від угорських подій осені 1956 р. більш тривалим періодом розвитку та більш еволюційним, поступовим і менш конфліктним характером. У Чехословаччині не відмічалось потужного суспільного вибуху, який би переріс у збройне повстання. Рух за демократичні реформи, його підтримка більшістю населення і одночасна боротьба з тими, хто вважався гальмом цього руху, не виходили за межі стану громадянського миру.

Разом з тим, треба зазначити, що навесні-влітку 1968 р. в Чехословаччині виявилась певна *політична криза*, а боротьба за владу стала однією з домінант суспільно-політичної ситуації в країні. *Головними проявами внутрішньої боротьби* в Чехословаччині, як показує узагальнення фактів на основі проведеного дисертантом аналізу джерел і літератури, були:

внутрішньопартійна боротьба, тобто протистояння між реформаторами і консерваторами усередині КПЧ;

виступи представників творчої інтелігенції за “кращий” і “більш досконалий” соціалізм з критикою шляху, який пройшла країна за останні двадцять років;

поява і розширення діяльності та впливу різнорідних, у тому числі й антикомуністичних, сил, які вимагали, в основному, повернення країни до стану довоєнної Чехословаччини часів Т. Масарика і Е. Бенеша, зажадали відповідальності КПЧ за репресії кінця 40-х – початку 50-х рр., критикували діяльність правлячої комуністичної партії та гегемоністську зовнішню політику СРСР у засобах масової інформації;

багатолюдні мітинги, окремі демонстрації, в яких брали участь переважно студентська і робітничка молодь, інтелігенція тощо.

Отже, ця боротьба охоплювала переважно ідеологічну та політичну сфери.

Оцінка чехословацьких подій із самого початку була неоднозначною і відзначалась протилежними підходами, з одного боку керівництва, ідеологів і істориків переважної більшості країн соціалізму, з іншого – політичних діячів і науковців Заходу, а також окремих соціалістичних країн (Югославії, Китаю, Румунії, Албанії) та прибічників соціалістичних ідей у світі.

Якщо в більшості країн відзначали прогресивний зміст “чехословацького шляху до соціалізму” і тих змін, які відбувалися в чехословацькому суспільстві протягом перших восьми місяців 1968 р., підкреслюючи їх спрямованість на розширення демократії, то представники країн “радянської орбіти” наголошували на поступовій зміні напрямку розвитку подій у країні в бік “контрреволюції” і *реставрації капіталістичних порядків*.

В одній з перших праць, присвячених цим подіям і яка належала перу групи радянських журналістів, відмічалось: “Соціологи і філософи ще проллють світло на приховану причину нинішніх подій, проаналізують і виявлять усі внутрішні

соціальні сили, пістрявий конгломерат яких породив каламутну антисоціалістичну хвилю в Чехословаччині. Але і сьогодні нам, журналістам, які йдуть гарячими слідами подій, видно справжнє нутро всіх цих різношерстих “лібералізаторів” соціалізму – нутро оскаженілого дрібного буржуа, який увірував у можливість повалення соціалізму і реставрації капіталістичних порядків... Критикою, природною і закономірною для життя партії і соціалістичного суспільства, скористалися вороги соціалізму – рештки розбитих експлуаторських класів, праворевізіоністські і контрреволюційні елементи, які спирались на підтримку імперіалістичної реакції. Використовуючи тимчасове послаблення партійного керівництва державним і суспільним життям країни, спекулюючи на вимогах “розширення” демократії, вони розгорнули наступ на КПЧ, на соціалістичний лад і намагалися повернути Чехословаччину на шлях реставрації капіталізму. Ця змова контрреволюційних сил, підтриманих ззовні імперіалістичною реакцією, створила пряму загрозу соціалізму в ЧСНР, загрозу відриву її від соціалістичної співдружності” [107, с.8-9].

Подібну оцінку було надано сутності подій 1968 р. пізнішими партійними форумами КПЧ, зокрема грудневим (1970 р.) Пленумом ЦК КПЧ, який прийняв “Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з’їзду КПЧ” [350].

Г. Гусак, обраний в 1969 р. на квітневому Пленумі ЦК КПЧ першим секретарем ЦК чехословацьких комуністів, визначаючи причини, які призвели до поглиблення політичної кризи в країні в 1968 р., і вказуючи на помилки КПЧ попередніх років, одночасно звертав увагу на провину керівництва КПЧ, яке прийшло до влади взимку-навесні того року: “Братні партії неодноразово... робили спроби переконати керівництво КПЧ у необхідності рішучої відсічі антисоціалістичним і контрреволюційним силам, авантюристична політика яких загрожувала солідарності та безпеці усього соціалістичного співтовариства. Проте тодішнє керівництво КПЧ виявилось не на рівні поставлених перед ним завдань і відповідальності за долю соціалістичного суспільства в країні. Воно не тільки піддавалося правоопортуністичним і дрібнобуржуазним реформістським настроям, а й своєю діяльністю фактично сприяло їх розповсюдженню. Це була безпосередня причина поглиблення політичної кризи в ЧСНР і ускладнення міжнародної обстановки в 1968 р.” [105, с. 8-9].

Така оцінка подій 1968 р. і ролі в них керівництва КПЧ зберігалася в ЧСНР і Радянському Союзі аж до кінця 1980-х рр. Підтвердженням цього можуть бути збірники офіційних документів [127, 249, 301], праці чехословацьких і радянських авторів 1970-80-х рр. [18, 25, 27, 100, 112, 133, 137, 156, 161, 181, 185, 214, 217, 219-220, 222-223, 225, 227, 248, 250, 311, 361, 372, 389, 491, 504], а також окремі роботи кінця 80-х рр., зокрема, розділ XVII “Короткої історії Чехословаччини”, виданої в Москві у 1988 р., під назвою: “60-і роки: визрівання суспільно-політичної кризи і шляхи її подолання” [180, с. 474-493], стаття М. Матоуша “Чехословаччина: Серпень, 1968” [224] і монографія Я.Я. Гришина “Підступи контрреволюції і захист революційних завоювань” [103]. Так М. Матоуш заявляє, що в результаті ворожих дій антисоціалістичних кіл “Чехословаччина опинилася на порозі громадянської війни” [224, с. 37]. У свою

чергу Я.Я. Гришин підкреслює, що “за допомогою “тихої” контрреволюції в Чехословаччині передбачалось здійснити ідеологічне роззброєння і розкладення партії зсередини, послабити її керівну роль, поглибити політичну кризу в країні... Передбачалося також зламати соціалістичний державний апарат і замінити його своїм і поступово демонтувати весь соціалістичний устрій. Повільно, “мирним” шляхом повинен був відбутися регресивний зсув у внутрішньому співвідношенні класових сил, який би дозволив реставрувати владу реакції і повернути країну в лоно капіталістичного світу” [103, с. 11].

Зрозуміло, що подібна оцінка чехословацьких подій весни-літа 1968 р. не була об’єктивною, але вона багато в чому пояснює та тим самим виправдовує серпневу акцію збройних сил країн Варшавського Договору. Ось як пояснюється її мета у вище наведеній праці радянських журналістів: “В цих умовах Радянський Союз та інші соціалістичні країни, вірні інтернаціональному обов’язку і союзницьким зобов’язанням, принципам, зафіксованим у Заяві Братиславської наради, були змушені піти на крайні заходи, включаючи введення збройних сил на територію республіки... 21 серпня союзні армії п’яти країн простягли руку братерської допомоги чехословацькому народові в його боротьбі проти контрреволюції... Через те контрреволюція і не встигла звести шибениць, що прийшли союзні армії... Братні армії прийшли не для того, щоб втручатися у внутрішні справи чеського і словацького народів, а для того, щоб ніхто не перешкодив чехам і словакам спокійно, впевнено і з гідністю розв’язати всі свої внутрішні справи” [107, с. 9].

“Вступ союзницьких військ п’яти соціалістичних країн у Чехословаччину, – говориться у прийнятому в грудні 1970 р. документі “Уроки кризового розвитку...”, – був актом інтернаціональної солідарності, що відповідав як спільним інтересам чехословацьких трудящих, так і інтересам міжнародного робітничого класу, соціалістичного співтовариства і класовим інтересам міжнародного комуністичного руху. Цей інтернаціональний акт спас життя тисяч людей, забезпечив зовнішні і внутрішні умови для мирної та спокійної праці, зміцнив західні кордони соціалістичного табору і зруйнував надії імперіалістичних кіл на перегляд результатів другої світової війни” [350, с. 45-46].

В одній з праць другої половини 1980-х рр. читаємо: “У відповідності до Братиславської декларації 21 серпня 1968 р. союзні війська НРБ, УНР, НДР, ПНР і СРСР вступили на територію Чехословаччини. Це була акція інтернаціональної допомоги, спрямована на захист соціалістичних завоювань чехословацького народу. Вона була заходом надзвичайним, але необхідним. Вступ союзних військ попередив кровопролиття в країні” [99, с. 62-63].

Таким чином, більше двадцяти років реакція СРСР і країн-союзниць на події в Чехословаччині, проявом якої стало введення військ на її територію, подавалася не інакше як “інтернаціональна допомога” братній країні, без якої вона б загрузла в трясовині політичного і економічного хаосу.

На Заході оцінка подій була протилежною. Переважна більшість політичних діячів і світової спільноти із симпатією стежила за празьким експериментом. Наприклад, В. Брандт, колишній канцлер ФРН, у своїх спогадах зазначав, що

“празька весна” 1968 р. його зачарувала [32, с. 221]. Але така емоційна оцінка ґрунтувалася на цілком прагматичному підході і світосприйманні. Політологи та історики розвинутих країн відразу ж відмітили *демократичну спрямованість чехословацьких економічних і політичних реформ*. Та, напевно, ці реформи і Чехословаччина взагалі не привернули б до себе такої уваги Заходу, якби не серпневе вторгнення в країну військ п’яти країн Варшавського Договору.

Ця силова акція на Заході, і не тільки там, а також у Китаї, Югославії та Румунії, в міжнародних організаціях, насамперед в ООН, була засуджена і дістала оцінку як неприйнятна з погляду міжнародного права. 21 серпня МЗС ЧСРСР за дорученням свого уряду заявив послам СРСР, ПНР, НДР, УНР і НРБ, акредитованим у Празі, – для передачі відповідним урядам – рішучий протест з вимогою терміново покласти край *незаконній окупації Чехословаччини* і вивести з неї всі війська. Представники США та ряду інших країн ООН характеризували введення військ Радянського Союзу та інших союзних країн у Чехословаччину як *агресію*, як очевидне *порушення Статуту ООН*. 22 серпня представники семи держав – членів Ради Безпеки – Англії, Бразилії, Данії, Канади, Парагвая, США і Франції внесли проект резолюції Ради, в якому, зокрема, містилися засудження збройного втручання СРСР й інших країн Варшавського Договору у внутрішні справи ЧСРСР і заклик до негайного виведення з країни своїх військ і припинення всіх інших форм втручання у внутрішні справи Чехословаччини. Ранком 23 серпня за цей проект проголосували 10 членів Ради (співавторів підтримали Китай, Сенегал, Ефіопія), утримались – Алжир, Індія, Пакистан, проти проголосували СРСР і Угорщина. Резолюція не була прийнята через те що представник СРСР застосував вето, яке було 105-им вето Радянського Союзу в Раді Безпеки [140, с. 127-128].

Отже, дії СРСР і його союзників по відношенню до Чехословаччини були кваліфіковані як *збройне втручання у внутрішні справи* іншої країни. Причому, це було *колективне військове втручання*. Як і в Угорщині в 1956 р., втручання було здійснене у формі *військової інтервенції, агресії*. Об’єктивність цієї оцінки сьогодні не викликає сумнівів. Вона міститься і в ряді наукових праць, які виходили на Заході протягом кінця 1960-х –1980-х рр. [413, 417, 423, 425, 428, 441, 448-449, 468, 474, 484, 485, 489, 493, 497, 535, 542, 551-553, 557-559, 580, 588, 596, 598], а пізніше і в СРСР (Росії) і країнах Східної Європи [479, 500,].

Разом з тим, виникає необхідність хоча б у загальних рисах розкрити реальні *причини, сутність і зміст* тих подій, які відбувалися в країні і отримали назву “*празької весни*”.

У 60-ті рр. Чехословаччина вважалася однією з найбільш благополучних країн соціалізму. Але саме тут поступово визріла гостра *внутрішньополітична криза*. На першому етапі реформаторського руху в Чехословаччині, як і в 1956 р. в Угорщині, ніхто не замірявся на зміну політичного устрою в країні, але динаміка подій неминуче підвела ініціаторів і провідників реформ впритул до цієї мети. Процеси, що відбувалися в цій країні із середини 60-х рр. (лібералізація культурного життя, перші спроби економічних реформ) не тільки привернули увагу Кремля, а ще задовго до весни 1968 р. викликали певні побоювання.

Чехословацький рух за реформи розпочався із зовнішнє конструктивної критики уряду за допущену некомпетентність і нездатність догнати та перегнати промислово розвинуті країни Заходу. Ця стратегічна мета декларувалася в програмі компартії Чехословаччини. На відміну від Угорщини реформісти в Празі передбачали здійснити в повному розумінні “революцію зверху”, що, за задумом лідерів руху, повинно було гарантувати їх від радянського втручання і повторення трагічних наслідків угорського повстання 1956 р. З цією метою особливий наголос було зроблено на поступових, еволюційних змінах у політичних інститутах, щоб забезпечити стабільність у країні та незворотність змін. Однак те, що саме повинно заступити систему, яка базувалася на керівній ролі компартії та централізованому державному устрої, реформаторам уявлялося дуже невиразно. Головні ідеї полягали у розширенні демократії, вивільненні з партійних лабетів громадських і господарських органів і відповідно у розвитку їх власної ініціативи [328, с. 290].

Останні роки правління першого секретаря ЦК КПЧ і президента Чехословаччини Антоніна Новотного виявилися підготовчою стадією розриву в ЧССР з неосталінізмом, коли були закладені необхідні теоретичні основи “соціалізму з людським обличчям” і зроблені перші кроки до демонтажу старого порядку. Поштовхом до проведення необхідних перетворень став і явний провал плану третьої п’ятирічки (1961-1965 рр.), що переконало президента та його оточення у необхідності певних змін в економічній політиці і змусило їх дати згоду на відкрите обговорення шляхів реформування економіки. Але обговорення у пресі нових ідей відносно того, як реформувати державу і суспільство, та увага громадськості до реабілітації жертв репресій кінця 40-х - початку 50-х рр. поступово набирали форм критики помилок і прорахунків минулого, зокрема надмірного адміністрування культурного життя, практики жорсткого централізованого управління. Налякані таким суспільним поворотом, лідер КПЧ і партійний апарат робили спроби загальмувати цей процес, але такі спроби вже не могли бути ефективними.

У Чехословаччині спалахнула боротьба за владу усередині її вищого партійного керівництва. Ще на груднево-січевому пленумі ЦК КПЧ 1967-1968 рр. більшість членів ЦК висловилися за поділ вищих державних і партійних посад, в результаті чого А. Новотний залишався президентом країни, а першим секретарем ЦК КПЧ був обраний А. Дубчек, який до цього обіймав посаду першого секретаря ЦК КП Словаччини. Причому, фактично дозвіл на заміну керівника КПЧ дав генеральний секретар ЦК КПРС Л.І. Брежнєв [234, с. 77], який не став втручатися у внутрішні чвари в КПЧ, втративши інтерес до підтримки Новотного. Він не зміг пробачити останньому висловлену тим свого часу незгоду з методами усунення Хрущова, а також ставив йому в провину “потурання реформам” і відсутність “колективного керівництва” [203, с. 304; 293, 1994, № 6, с. 5]. Кандидатура А. Дубчека влаштовувала Москву, він вважався прорадянськи налаштованим.

Александр Дубчек на час приходу до влади дійсно не мав репутації лідера антиновотновської опозиції чи прогресиста. У табір противників Новотного його підштовхнула необхідність захисту словацьких інтересів (словаки були

невдоволені урізанням місцевих повноважень, проведених Новотним на початку 60-х рр., внаслідок чого словацькі установи опинились у прямій залежності від центральних празьких міністерств і відомств) і лише в другу чергу – бажання сприяти успіху економічних реформ. Але відчуваючи настрої суспільства і знаючи пороки соціальної системи, новий керівник КПЧ відразу підтримав ініціативу утвердження “нової моделі соціалізму”.

На першій після свого обрання зустрічі з Брежнєвим, яка відбулася 30-31 січня 1968 р. в Москві, Дубчек завірив вище керівництво КПРС у тому, що вживатиме всіх заходів для стабілізації ситуації в партії та суспільстві, та пообіцяв не робити радикальних кадрових змін без узгодження з Політбюро ЦК КПРС. Проте вже за кілька днів він порушив свою обіцянку і став призначати партійних секретарів, завідувачів відділами ЦК КПЧ, не погоджуючи кандидатури з Москвою. Для Брежнєва саме несанкціоновані кадрові зміни у чехословацькому керівництві стали першим тривожним сигналом відходу Дубчека від “колективної лінії соціалістичного співтовариства” [328, с.295-296].

Протягом лютого-березня 1968 р. у Чехословаччині значно ускладнилася політична ситуація. Преса фактично виходить з-під партійного контролю. Відміна цензури у пресі стала надзвичайним явищем як у внутрішньому житті ЧССР, так і у взаємовідносинах КПЧ з компартіями інших соціалістичних країн. Окрім того, виникають осередки позапартійної опозиції – різні інтелігентські клуби. Пробуджена політична активність населення призводить до суттєвих кадрових змін у правлячій партії та державі. Проти Новотного об’єдналися різномірні політичні сили. Почалася активна підготовка численних противників Новотного до його відставки з поста президента, якої вимагали вже і на масових мітингах.

10 березня в ЧССР було широко відзначено 20-ту річницю смерті Яна Масарика, міністра іноземних справ до лютого 1948 р., який, за офіційною версією, покінчив з собою на знак протесту проти встановлення в країні соціалістичної влади.

У другій половині березня під тиском нового партійного керівництва, вимог реформаторів і масових мітингів А. Новотний був змушений подати у відставку, заявивши при цьому, що його непокоїть посилення крайніх політичних поглядів в країні [370, оп. 60, спр. 308, арк. 114-131]. Також були усунуті з посад окремі керівники ради профсоюзів, міністр внутрішніх справ і генеральний прокурор, за ними – міністр оборони. На початку квітня прем’єр-міністром ЧССР замість Й. Ленарта був призначений О. Черник.

1 квітня близько трьохсот колишніх політв’язнів на зборах у Празі створили “Клуб-231” (К-231), названий так за номером статті Конституції 1948 р. про захист республіки, який карав за “антидержавну і контрреволюційну діяльність” [57, с. 46]. Незважаючи на відмову МВС зареєструвати цю організацію, колишні політв’язні почали активну діяльність по збиранню матеріалів про незаконні репресії з боку комуністичного режиму з метою повної реабілітації всіх репресованих владою. Пізніше К-231 перетворився на політичну організацію.

На початку квітня Дубчек одержав значну політичну перемогу. Йому вдалося очистити Президію від більшості прибічників Новотного. А 4 квітня КПЧ

затвердила “Програму дій КПЧ”, яку 9 квітня було опубліковано під назвою “Чехословацький шлях до соціалізму”. З документа виходило, що чехословацьке партійне керівництво було готове відмовитися від командно-адміністративних методів управління країною і надає свободу дій для засобів масової інформації. Це була програма не тільки реформаторських сил, вона відповідала інтересам як широких верств чехословацької партійно-державної еліти, так і народу країни в цілому.

Чехословацькі реформи зовсім не означали розриву із соціалізмом та існуючою системою. І тому А. Дубчек, як і їх ініціатори, не очікував, що реалізація цих реформ здатна поставити під загрозу прихильність Москви, що їм можуть приписати антирадянську спрямованість. Празькі реформатори добре пам’ятали уроки Угорщини 1956 р., але, вочевидь, вважали, що її було покарано лише через заяву керівництва країни про вихід з ОВД і намір відродити колишній соціальний порядок. Вони ж, здобувши необхідні уроки з помилок, не ставлять під сумнів спадкоємність соціалістичного вибору і членство у воєнному блоці, а навіть подають гідний і корисний приклад усім країнам співтовариства, зміцнюючи життєздатність соціалізму.

Але декларовані у березні-квітні 1968 р. празьким керівництвом наміри – покласти край системі директивного соціалізму, поєднати елементи планової та ринкової економіки, забезпечити дійсний поділ виконавчої та законодавчої влади і незалежність суспільно-політичних організацій, реабілітувати жертви репресій комуністичного режиму і зробити жорсткішим контроль над службами безпеки, здійснити демократизацію партійного та політичного життя в цілому – явно йшли у розріз з радянськими уявленнями про соціалізм. Такі кроки видалися правлячим колам країн Варшавського Договору надто радикальними та небезпечними для усього соціалістичного табору. У цьому, на нашу думку, полягало одне з головних протиріч між прагненнями чехословацьких реформаторів до демократичного соціалізму і консерватизмом комуністичних керівників СРСР та інших країн Східної Європи, яке врешті-решт призвело до військового втручання союзників у внутрішні справи братерської країни.

Незважаючи на те, що новим президентом країни було обрано Людвіка Свободу (давнього друга Радянського Союзу, командира Чехословацького корпусу в роки Другої світової війни), і цей факт здавався Москві обнадійливим сигналом, обстановка в країні продовжувала загострюватись. У середині КПЧ продовжувалося протиставлення “реформаторського крила”, яке ще більше організаційно зміцнило свої позиції завдяки введенню у склад Президії та секретаріату ЦК КПЧ ряду прибічників нового курсу, “консервативному”. Поряд з цим зростав антикомуністичний рух. Засоби масової інформації все більше переходили під контроль реформістських і несоціалістичних сил. В пресі з’явилися вимоги провести чистку КПЧ від тих, хто був причетним до репресій минулого. Така теза викликала підтримку частини суспільства, передусім молоді. Крім того, в друкованих виданнях, на телебаченні та радіо вийшли матеріали, які негативно характеризували діяльність і єдність армій Варшавського Договору і були спрямовані на підрив радянсько-чехословацької дружби [134, с. 14; 293, 1994, № 6, с. 13].

У подальшому внутрішні події в країні розвивалися у такому ж руслі. Травневий пленум ЦК КПЧ, на який розраховувала Москва, не приніс ніяких змін у розстановці політичних сил і не забезпечив поразки реформаторів. Окремі ортодоксальні представники ЦК КПЧ, яких радянські керівники розглядали як “здорові сили” і які залишилися в меншості, зокрема В. Біляк, А. Індра, Д. Кольдер, А. Капек, Й. Ленарт, О. Швестка та деякі інші, надавали інформацію радянському послу С.В. Червоненку і безпосередньо в ЦК КПКРС про загрозову ситуацію в керівництві КПЧ та країні. Їхнє особливе занепокоєння викликав все зростаючий вплив на А. Дубчека, голову уряду О. Черніка і, особливо, на голову Національних зборів Й. Сморковського так званого “празького центру” та інших ініціаторів і послідовних прихильників реформ, а саме О. Шика, Ч. Цисаржа, Й. Шпачека, Б. Шимона, З. Млинаржа, Й. Павела, Ф. Коларжа, В. Прхліка, В. Славіка, Я. Пелікана і голови Національного фронту Ф. Крігеля.

У верхах чехословацької армії все гучніше лунали голоси за перегляд участі країни у Варшавському Договорі, його воєнно-політичної концепції. Ініціаторами цього стали Військовий інститут соціальних досліджень, Військово-політична академія ім. К. Готвальда і відділ військово-адміністративних органів ЦК КПЧ на чолі з генералом Прхліком [134, с. 14; 293, 1994, № 6, с. 18].

Наприкінці травня вищому політичному керівництву Чехословаччини були надані два меморандуми, розроблені в цих установах. У першому пропонувалося “сформулювати і зафіксувати державні інтереси у воєнній області”, в другому – обговорити “Програму дій чехословацької народної армії” [370, оп. 60, спр. 309, арк. 58-72, 73-78]. Ці документи об’єднувала критика стану обороноздатності країни, її слідування у фарватері радянської політики, невиправдані, на погляд авторів, витрати на підтримання армії як складової частини сил Варшавського Договору, що протистояли НАТО, нерівноправності відносин, які мали місце у Варшавському Договорі. В “Програмі дій чехословацької народної армії” говорилося, що “викривлення у військовому будівництві можна характеризувати таким чином. Повністю прийнято радянську модель, що витікало із загального курсу на створення соціалістичного суспільства за єдиним зразком” [370, оп. 60, спр. 309, арк. 75].

Визначаючи альтернативи концепції захисту Чехословаччини, автори цих документів пропонували наступні варіанти:

- оборона держави в рамках Варшавського Договору, з близькою перспективою його обопільного або одностороннього розпуску;
- забезпечення безпеки держави в умовах нейтралізації території;
- участь країни в європейських регіональних органах колективної безпеки;
- самооборона держави [370, оп. 60, спр. 309, арк. 78].

Як бачимо, всі варіанти майбутньої воєнної політики держави були орієнтовані на радикальний перегляд колишніх зв’язків ЧСР з Варшавським Договором і СРСР. Але партійно-державне керівництво країни не мало єдиних поглядів щодо майбутньої воєнної політики держави та не вважало за можливе швидкий вихід з ОВД.

27 червня відомий чехословацький письменник Людвік Вацулік опублікував звернення до всіх громадян країни, що увійшло в історію як “Дві тисячі слів”.

Протягом тижня цей лист підписали понад 10 тисяч чехів і словаків. Звернення відкрито вказувало на комуністичну партію як на провинницю всіх негараздів. Дубчек був змушений скликати екстрене засідання Президії КПЧ, на якому “Дві тисячі слів” були визнані “загрозою процесу демократизації суспільства” [57, с. 50]. Оцінюючи цей документ посол СРСР у Чехословаччині С.В. Червоненко заявив, що це “новий відкритий етап боротьби за ліквідацію КПЧ, це моральний “розстріл” усіх основоположних ідей, за які боролась КПЧ до цих пір” [293, 1994, № 6, с. 19].

Отже, в основі чехословацьких подій лежать реформи, запропоновані групою економістів та політиків і підтримані більшістю в керівництві КПЧ і державних органах, що отримали пізніше назву “празької весни”. Визначаючи головну сутність реформ у Чехословаччині в 1968 р., можна зазначити, що вони були спрямовані на лібералізацію економіки, демократизацію внутрішньопартійного і всього суспільного життя країни, а також на зміцнення суверенітету держави та її самостійності у формуванні й проведенні своєї внутрішньої і зовнішньої політики. Разом з тим реформи не передбачали зміни існуючого соціально-політичного ладу, а мали на меті його удосконалення, тобто “соціалізм із людським обличчям”.

2.2. Причини, що зумовили прийняття керівництвом СРСР рішень про застосування військ

До розгляду питань, безпосередньо пов’язаних із проведенням СРСР військових втручань у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р., доцільно перейти лише після визначення їх *причин*. Необхідно дати відповідь на питання: *які фактори зумовили прийняття радянськими лідерами рішень про військові втручання у внутрішні справи Угорщини і Чехословаччини з метою силового придушення тих процесів, які відбувалися в цих країнах?*

Зазначимо, що питання щодо прийняття рішення **про застосування військ в Угорщині в 1956 р.** стояло у центрі уваги багатьох істориків, особливо тих, хто досліджував роль КПРС і радянського керівництва в угорській кризі 1956 р. [4, 23, 35, 36, 46, 56, 59, 119, 174, 176, 188-189, 199, 218, 236, 241, 243, 245, 285, 288, 297, 305, 314, 322, 327, 328, 329, 332, 336, 339, 342, 351, 365, 385, 419, 436, 446, 448, 454, 457, 466, 477, 559, 566, 569, 575, 577]. Однак, не зважаючи на значну кількість праць, в яких так чи інакше розглядається це питання, дослідники не дійшли до єдиного розуміння і тлумачення мотивів, які вирішальним чином спонукали владу верхівку СРСР прийняти рішення про залучення ЗС до вирішення угорської кризи 1956 р.

Як переконливо свідчать опубліковані протягом останніх років документи і матеріали [48, 50, 153, 247, 329], рішення про реальні військово-політичні кроки радянського керівництва у зв’язку з угорськими подіями 1956 р. приймалися на засіданнях Президії ЦК КПРС. Саме цей орган у ті часи фактично відіграв роль вищого органу державної влади і вирішував найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики СРСР.

Аналіз опублікованих документальних джерел, проведений автором, показав, що в ході угорських подій радянським політичним керівництвом приймалося і реалізовувалося не одне, а *три рішення* щодо застосування радянських військ, а саме: *перше* – про введення у Будапешт з'єднань і частин радянських військ, дислокованих в Угорщині, а також у Румунії та ПрикВО; *друге* – про припинення вогню і виведення військ з Будапешта; *третє* – про повторне збройне вторгнення на територію країни значно посиленням військовим угрупованням.

У світлі документів, що знаходяться в розпорядженні істориків, неможливо однозначно встановити, чи виходила пропозиція про введення радянських військ у Будапешт з угорської сторони, а саме від першого секретаря ЦК УПТ Е. Гере, який протягом вечора 23 жовтня неодноразово телефонував М.С. Хрущову, або ж це рішення народилося в Москві і угорське керівництво було поставлене перед фактом. Сам Хрущов, висвітлюючи події на нараді керівників соціалістичних країн, яке відбулося наступного дня в Москві, акцентував в основному ініціативу Гере [329, с. 362].

Більшість російських дослідників також вважає, що ініціатива про введення радянських військ у Будапешт виходила з угорського боку. Так, А. Стикалін зазначає: “У цій обстановці Гере зателефонував Хрущову і запросив військової допомоги. Питання про звернення за допомогою до СРСР до цього моменту вже було обговорене на розширеному засіданні Політбюро УТП ... Ніхто з присутніх ... не висловив принципових заперечень щодо участі дислокованих в Угорщині радянських військ у придушенні безпорядків. Проте Хрущов у розмові з Гере вказав на бажаність відповідного письмового звернення до Уряду СРСР від імені Голови Ради Міністрів УНР А. Хегедюша” [342, с. 109]. Письмове звернення уряду УНР до радянського керівництва за підписом Хегедюша, датоване 24-м жовтня, надійшло лише 28 жовтня після того як питання про втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини було поставлене в Раді Безпеки ООН [329, с. 446-447].

Ввечері 23 жовтня в Кремлі проходило засідання Президії ЦК КПРС. У порядку денному засідання було 12 питань. Однак головне з них – про введення військ у Будапешт – до протоколу внесене не було [153, № 2, с. 74]. І про те, що воно взагалі розглядалося, свідчать лише робочі записи засідання Президії [153]. Про становище в Угорщині доповів маршал Г.К. Жуков. Судячи зі змісту тих даних, які він навів у виступі, розгляд “угорського питання” на засіданні Президії ЦК КПРС відбувався між 22.00 і 23.00 год. за московським часом, коли в Будапешті демонстранти взяли в облогу будинок радіо. Отримавши нову інформацію по каналах МЗС, а також МО та КДБ, яка свідчила про різке загострення ситуації у Будапешті та непередбачуваність її подальшого розвитку, Хрущов і його колеги по Президії ЦК відкинули ідею про письмове звернення угорського уряду. Запис засідання свідчить про те, що рішення про введення військ у Будапешт було прийняте увечері 23 жовтня близько 23.00 після обговорення доповіді Жукова. А.І. Мікоян, який наполягав на використанні лише політичних засобів, не був підтриманий іншими членами Президії [329, с. 356].

Отримавши відповідні вказівки від міністра оборони, начальник ГШ ЗС СРСР маршал В.Д. Соколовський віддав по телефону ВЧ командирі Особливого

корпусу радянських військ в Угорщині наказ про виступ військових частин до Будапешта. Одночасно у війська надійшли розпорядження про введення на територію Угорщини двох з'єднань ПрикВО і одного з'єднання зі складу ОМА, що дислокувалася у Румунії [155, с. 100-101; 329, с. 324, 367].

Дослідники угорської кризи 1956 р. підкреслюють, що головною метою вступу радянських військ у Будапешт була демонстрація військової сили [115, № 7, с. 206; 236, с. 143; 329, с. 324]. Вочевидь, виходячи з досвіду придушення берлінського повстання 17 червня 1953 р., радянське керівництво не передбачало ведення військами активних бойових дій. Воно розраховувало, що угорські поліція та армія в умовах військової присутності Радянського Союзу будуть здатні самостійно навести порядок.

Отже, можна визначити фактори, які вплинули на прийняття радянським керівництвом рішення про введення військ у столицю Угорщини для відновлення громадського порядку. Найголовнішими з них, безумовно, були об'єктивні: антиурядові події в Будапешті, які проявилися у формі масової демонстрації, що переросла в народне повстання, а також неспроможність угорського керівництва власними силами врегулювати ситуацію.

Розглядаючи УНР як сферу своїх інтересів, радянські лідери не могли допустити втрати угорськими комуністами керівного становища в країні та можливої кардинальної зміни курсу сусідньої держави. Адже це, в свою чергу, могло б суттєво позначитися на цілісності соціалістичного табору і міжнародному становищі Радянського Союзу, послабити позиції СРСР у світі. Тобто, у подіях, які розгорнулися в Будапешті й інших містах Угорщини, радянське керівництво вбачило реальну загрозу не тільки авторитарному режимові країни-сателіту, а й стабільності всієї соціалістичної системи та реалізації власних геополітичних інтересів.

Ставка на застосування військової сили була обумовлена і тим, що Президія ЦК КПРС визнала неефективними політичні засоби вирішення кризи. Маючи досвід придушення повстання 1953 р. у Берліні, який полягав у тому, що “успіх” швидкого припинення масових вуличних безпорядків фактично був забезпечений введенням у столицю НДР радянських військових частин і демонстрацією військової сили перед німецькими повстанцями [174, с. 22], кремлівські лідери розраховували на подібний ефект і в Будапешті.

Важливу роль у прийнятті рішень, як показують документи, відіграли і суб'єктивні чинники. Психологія і політичне мислення радянських керівників, які пройшли “сталінську школу”, не зважаючи на деякі ознаки демократизації партійного курсу і внутрішньопартійного життя після XX з'їзду КПРС, на цей час були запрограмовані на силові, антидемократичні заходи. Неврівноваженість, різкість, нетерплячість і схильність до імпровізації Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова, консерватизм, упередженість і страх перед усім новим “старої гвардії” у складі Президії ЦК – В.М. Молотова, К.Є. Ворошилова, Л.М. Кагановича – унеможливив інший варіант рішення. За силове розв'язання кризи виступив і міністр оборони Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков, який, як відомо, мав досить жорсткий і безкомпромісний характер. Не останню роль у прийнятті радянським керівництвом рішень щодо введення військ у Будапешт

відіграв посол СРСР в Угорщині Ю.В. Андропов, який від самого початку подій був прибічником силових способів вирішення кризи і наполягав на необхідності втручання радянських військ для наведення порядку [119, с. 256, 260; 216, № 10, с. 24, 26; 329, с. 323-324].

Однак, розвиток подій в Угорщині виявився відмінним від подій 1953 р. у Східній Німеччині. Якщо у Берліні головну роль у розгоні демонстрацій та придушенні виступів робітників відіграла поліція, а частини Радянської Армії забезпечили залякування демонстрантів, то в Будапешті угорська поліція не виявила дійової рішучості у наведенні громадського порядку, так само як і частини угорської армії [155, 190, 206, 216, 241, 329]. Навпаки, деякі з них приєдналися до повстанців. Тож радянські війська були змушені відігравати головну роль у придушенні повстання, виконуючи при цьому не властиві армії *поліцейські функції*. Отже, лідери СРСР прорахувалися. Введення радянських військ у Будапешт призвело до протилежних наслідків – воно посилювало антирадянські настрої, спричинило криваві зіткнення, а боротьба повстанців прийняла *національно-визвольний характер*.

Але через тиждень на основі рішення політичного керівництва СРСР радянські війська були виведені зі столиці. Виникає питання: чим було зумовлене це рішення? Адже факти свідчать про те, що війська не досягли стратегічної мети, не змогли остаточно придушити вогнища опору, не виконали в повному обсязі поставлені перед ними завдання [206, с. 47-48; 216, № 11, с. 45-49].

Записи засідань Президії ЦК КПРС показують, що угорське питання починаючи з 23 жовтня постійно знаходилося у центрі уваги радянського керівництва, змушуючи його проробляти різні варіанти рішення і при цьому переоцінювати деякі сталі догми. Розвиток подій в Угорщині за кілька днів зайшов настільки далеко, що перспектива виведення військ зі столиці стала сприйматися ними як цілком реальна, хоча й члени Президії опиралися їй. Більше того, “угорський виклик” зі всією гостротою поставив перед керівництвом СРСР питання про доктринальні основи політики Радянського Союзу відносно партнерів по соціалістичному табору, змусивши звернутися до їхнього перегляду [329, с. 329].

Усвідомлення неминучості деяких поступок в інтересах стабілізації положення у Східній Європі проявилось вперше у зв'язку з польськими подіями. Ще 20 жовтня, наступного дня після зустрічі радянських і польських лідерів у Варшаві, Президія ЦК КПРС прийняла рішення про те, щоб відізвати з Польщі радників КДБ – у Кремлі, вірогідно, зрозуміли, що їхня присутність в країні сприяє посиленню антирадянських настроїв. Однак, у той час питання про методи вирішення польської кризи, зокрема, про можливе застосування військової сили в Польщі, залишалось відкритим [329, с. 330]. Угорське повстання не тільки перенесло головну увагу з Польщі на Угорщину, а й змусило порівняти досвід двох країн, щоб визначити сутність подій у кожній з них і встановити, в якій мірі ці події загрожують інтересам політичної гегемонії СРСР у регіоні.

Вже ввечері 23 жовтня в ході дискусій окремі члени Президії звернули увагу на відмінність угорської ситуації від польської [153, № 2, с. 83]. Відносно Польщі було вирішено зайняти вичікувальну позицію й утриматися від застосування військової сили. Подальша поведінка польських лідерів, насамперед В. Гомулки – новообраного першого секретаря ЦК ПОРП, закріпило думку Хрущова про те, що “товариш Гомулка все ж спробує здобути довіру ЦК КПРС” [329, с. 360]. Ризикнувши зробити ставку на керівника, який виступав за розширення самостійності Польщі у рамках соціалістичного блоку, в Москві вирішили, що менш залежне від Кремля, але в той же час більш популярне у своїй країні комуністичне керівництво може виявитися для СРСР у певному розумінні більш придатним за маріонетковий уряд, оскільки здатне власними силами нейтралізувати настрої невдоволення і тим самим потребуватиме менше клопоту [329, с. 330].

Такий перегляд політичної тактики означав для Москви достатньо серйозний відхід від її *традиційної доктрини східноєвропейської політики* і був, безперечно, непростим у психологічному відношенні вибором. Але він став із самого початку виправдовувати себе – вже 24 жовтня у Кремлі побачили перші ознаки послаблення внутрішньополітичної напруги у Польщі. Змирившись з обранням Гомулки першим секретарем ЦК ПОРП та звільненням з поста міністра оборони ПНР маршала К. Рокоссовського, радянське керівництво, проте, не втратило Польщі як свого політичного і воєнного союзника. Успіх мирного варіанту розвитку в Польщі, з одного боку, і очевидна неефективність збройної акції в Угорщині змусили керівництво СРСР переглянути питання про можливість політичного врегулювання угорської кризи, яка лише загострилася після застосування військової сили [329, с. 330].

Обмін думками членів Президії ЦК КПРС на засіданнях 26 і 28 жовтня [153] свідчить і про те, що радянські керівники добре усвідомлювали масовий характер народного руху в Угорщині, участь в ньому робітничого класу. Були враховані такі фактори як широкий розмах повстання, швидкість, з якою впала уся система органів влади в центрі та на місцях, перехід частини угорської армії на бік повстанців. Схильність І. Надя до компромісу з повстанцями теж стала фактором, з яким були змушені рахуватися керівники СРСР під час визначення політичної лінії Кремля.

Хрущов побоювався капітуляції з боку Надя і його переходу на бік повстанців, але при цьому він виходив з того, що втримати під своїм контролем діючий уряд – варіант більш прийнятний, ніж створення нового уряду за ініціативою СРСР, адже останнє означало б усунення від влади законного уряду й викликало б ще більш негативну реакцію та рішучу протидію угорської опозиції, посилювало б збройний опір повстанців і, вірогідно, призвело б не тільки до краху існуючого в цій країні режиму і суспільного ладу, а й до повної втрати радянського впливу на Угорщину.

В ситуації, що склалася, було вирішено виявити політичну гнучкість. Документи підтверджують, що рішення про підтримку уряду І. Надя та перемир'я з повстанцями було прийняте 28 жовтня, причому одностайно. Члени Президії вирішили виконати вимогу уряду І. Надя про виведення радянських

військ з Будапешта. Також було порушене питання про необхідність згоди урядів відповідних країн на перебування в них радянських військ [153, с.88-93].

Схильність до компромісу домінувала і на засіданні Президії 30 жовтня. Члени Президії прийняли “Декларацію Уряду Союзу РСР про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби та співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами”, яка наступного дня була опублікована в центральних газетах “Правда” та “Известия”. У декларації з деякою самокритичністю оцінювався характер післявоєнних відносин між СРСР і соціалістичними країнами, було вказано на необхідність більшого рівноправ’я, обговорення спірних питань. Визнавалося, що “подальше перебування радянських військових частин в Угорщині може бути приводом для ще більшого загострення обстановки” [329, с. 466]. Керівництво СРСР висловило готовність розпочати “переговори з урядом УНР та іншими країнами-учасниками Варшавського Договору з питання про перебування радянських військ на території Угорщини”. Цього ж дня радянське керівництво видало вказівку військовому командуванню про виведення військ з Будапешта.

Для нього стало очевидним, що силова політика СРСР в Угорщині себе не виправдовувала. Усвідомлення невдачі військового втручання не тільки змусило керівників Радянського Союзу шукати інші, більш ефективні засоби вирішення угорської кризи, а й впритул підводило їх до думки про *необхідність перегляду всієї системи відносин з країнами Східної Європи*. Однак, нові фактори, які проявилися тими днями вже після прийнятих рішень, завадили Хрущову і його соратникам утвердитись у прийнятому рішенні.

Отже, уточнюючи та узагальнюючи чинники, які спонукали радянське політичне керівництво до прийняття рішення про виведення військових з’єднань з Будапешта, необхідно зазначити, що вирішальними виявилися наступні фактори.

По-перше, це негативні політичні наслідки військового втручання. Воно не призвело до нормалізації суспільно-політичної обстановки у столиці, а, навпаки, ще більше загострило її та породило масовий національно-визвольний рух в країні, спрямований проти усього радянського і, насамперед, проти військової присутності СРСР в Угорщині. Радянська військова присутність і дії військ не тільки не зміцнили положення нового уряду І. Надя, а призвели до зворотних наслідків – різко послабили його вплив на народні маси і похитнули позиції комуністів у країні. Таким чином, силова політика СРСР в Угорщині себе не виправдовувала.

По-друге, недосягнення мети воєнної операції – радянські війська внаслідок ряду причин не змогли завершити виконання поставлених перед ними завдань і здолати опір повстанських загонів. На бік повстанців перейшла значна частина угорської армії та поліції, і радянські війська фактично залишилися без підтримки місцевих силових структур. До того ж в результаті боїв з повстанцями радянські війська зазнали чималих втрат.

Ще одним фактором, що позначився на прийнятті лідерами СРСР рішення про виведення військ із Будапешта, була зміна позиції уряду І. Надя щодо національно-визвольного руху в країні. Переоцінка виявилася кардинальною. Те,

що спочатку називалося “контрреволюцією”, “спробою контрреволюційного заколоту”, через декілька днів було визнане як “широкий національний демократичний рух, що охопив увесь наш народ” [329, с. 441]. У цей час проявилася і схильність прем’єр-міністра йти на далекосяжний компроміс із повстанцями. Хоча такий стрімкий поворот у політиці угорського уряду викликав у радянського керівництва занепокоєння, воно було змушене виконати вимоги Угорщини до СРСР про припинення бойових дій та виведення військ зі столиці. Це було зроблено з метою запобігти розриву стосунків з урядом УНР і збереження цілісності соцтабору.

Значний вплив на прийняття вказаного рішення справив “польський досвід” Кремля. Керівництво СРСР, виявивши політичну гнучкість, пішло на поступки новому керівнику ПОРП В. Гомулці. Тим самим воно зберегло Польщу як союзника та залишило цю країну в межах свого політичного впливу. Позитивність і своєчасність цього досвіду сприяла тому, що він був використаний і у відносинах з Угорщиною, з урядом І. Надя.

Та через п’ять днів – 4 листопада – радянські війська розпочали *великомасштабну воєнну операцію*, метою якої був рішучий розгром повстанських загонів і повне придушення збройного опору опозиційних сил, усунення існуючого уряду та забезпечення підтримки новому, створеному в Москві, угорському урядові. Рішення про воєнну операцію докорінно суперечить позиції керівництва СРСР і зробленим ним політичним крокам у період з 28 до 30 жовтня. Фактично, ці рішення, одне – про підтримку уряду І. Надя і виведення радянських військ з Будапешта, а інше – про проведення нової воєнної операції посиленням військовим угрупованням і силове усунення кабінету Надя, були протилежними. Що ж змусило радянських керівників у короткий термін кардинально змінити своє відношення до застосування воєнної сили в Угорщині і прийняти рішення про здійснення нового збройного втручання у внутрішні справи країни?

Безперечно, це питання є одним з ключових у дослідженні угорської кризи 1956 р. У відповідях на це питання західні дослідники [188-189, 351, 419, 436, 446, 448, 454, 457, 466, 477, 559, 566, 569, 575, 577] спіралися на мізерні й нерідко суб’єктивні та суперечливі відомості, взяті з мемуарів, і на деякі непрямі джерела.

Деякі сучасні історики з достатньою глибиною дослідили питання про причини і передумови “другого” військового вторгнення радянських військ в Угорщину, яке розпочалося на світанку 4 листопада. Ними зроблені спроби визначити і проаналізувати фактори, які вплинули на рішення про проведення воєнної операції [4, 119, 176, 236, 243, 245, 285, 339].

Архівні матеріали, опубліковані останніми роками [47, 48, 50, 153, 247, 329, 391], свідчать, що *принципове рішення про повторне військово вторгнення*, усунення діючого уряду І.Надя і формування нового, повністю підвладного Москві, Президія ЦК КПРС прийняла 31 жовтня 1956 р. У виписці з протоколу засідання Президії ЦК КПРС від цього числа “Про становище в Угорщині” вказане конкретне рішення: “доручити т. Жукову з урахуванням обміну думками на засіданні Президії ЦК КПРС розробити відповідний план заходів, пов’язаних з подіями в Угорщині та доповісти ЦК КПРС” [50, № 5, с. 146]. Російський

дослідник Б.Й. Желицькі зазначає, що “позиція радянського керівництва в угорському питанні остаточно сформувалася 31 жовтня 1956 р. в результаті рішень Президії ЦК КПРС. Прийнятий там комплекс організаційних і військово-політичних заходів вирішив у підсумку долю країни, яка повстала проти тоталітаризму...” [119, с. 273]. Такої ж думки дотримуються А.С. Стикалін [337, с. 175; 251, с. 112], М.К. Морозов [236, с. 146] та деякі інші історики.

Обговорення питань на цьому засіданні показує, що членами Президії ЦК КПРС висловлювалося занепокоєння відносно політичного курсу І. Надя та вірогідності рішучих кроків угорського уряду, спрямованих на вихід з Організації Варшавського Договору. Але радянських керівників ще більше турбувала втрата урядом Угорщини влади і його неспроможність контролювати ситуацію в країні [153, № 3, с. 87].

М.С. Хрущов згадував: “То був історичний момент: яке нам прийняти рішення? Двинути радянські війська і роздушити контрреволюцію чи очікувати, коли внутрішні сили самостійно впораються з нею? Могло статися, що контрреволюція тимчасово візьме гору, тоді проллється багато пролетарської крові. А якщо через Угорщину НАТО укоріниться усередині соціалістичних країн, то важко буде і всім їм... Ми, звісно, розуміли, що відбулося повстання і що уряд не отримав мандату від народу... Врешті-решт вирішили, що буде непростачним, якщо ми не надамо допомогу угорському робітничому класу. І ми вирішили застосувати наші війська” [228, с. 75-76].

Отже, на прийнятті рішення позначилися деякі нові фактори, що проявилися наприкінці жовтня. Виведення радянських військ з Будапешта співпало за часом зі сплеском насильства на вулицях міста. Розпочалося активне переслідування співробітників КДБ і комуністів, яких було звинувачено у злочинах проти угорського народу. Воно проявилось у масових актах самосуду, публічних катуваннях (лінчуванні) і стратах. Як зазначає М.С. Хрущов, “у Будапешті розгорнулося полювання за партійним активом і особливо за чекістами. Громили партійні комітети і чекістські органи. Людей вбивали, вішали за ноги, здійснювали інші дикі катування” [228, с. 75]. Найбільш кривавим стало 30 жовтня, коли повстанці атакували Будапештський міськком УПТ і жорстоко розправилися із захопленими у полон його захисниками.

Ця розправа на площі Республіки вказала не тільки комуністичним лідерам, а й світовій спільноті, яка симпатизувала угорським повстанцям, на реальну небезпеку розгулу безладдя і насильства в Угорщині. Уряд і силові структури країни виявилися дезорганізованими і нездатними утримувати ситуацію під контролем. Розпад старих органів влади і формування знизу нових владних органів фактично призвели до багатовладдя в країні, що по суті межувало з безвладдям та анархією.

Радянське керівництво такий розвиток подій прямо пов'язувало з послабленням радянської присутності в Будапешті, вважаючи, що повстанці сприйняли рішення про виведення радянських військ зі столиці як свою перемогу. На його думку, саме цей крок дозволив радикальним силам розгорнути терористичну діяльність, розпочати акти помсти, спрямовані, насамперед, проти співробітників органів безпеки і комуністичних діячів. Радянські лідери швидко

дійшли висновку, що попереднє рішення про виведення військ з Будапешта було передчасним і помилковим – воно розв’язало руки антикомуністичним і кримінальним елементам [236, с. 145].

А.І. Мікоян і М.А. Суслов доповідали 30 жовтня з Будапешта в ЦК КПРС: “Хуліганські елементи знахабніли, захоплюють районні партійні комітети, вбивають комуністів” [50, № 5, с. 144]. Бентежила радянських керівників “безпорадність у керівних органах партії” і той факт, що “в партійних організаціях мають місце процеси розпаду” [329, с. 467]. У листі-відповіді лідеру італійських комуністів П. Тольятті, стурбованому розвитком подій в Угорщині, ЦК КПРС 31 жовтня висловлював згоду з ним щодо небезпеки тенденцій розвитку угорських подій та дій уряду в реакційному напрямку. Вказувалося, що “Надь займає двоїсту позицію і все більш підпадає під вплив реакційних сил. Поки що ми не виступаємо відкрито проти Надя, але ми не будемо миритися з поворотом подій у бік розгулу реакції” [329, с. 486].

У виробленні остаточного рішення про збройне втручання у внутрішні справи Угорщини дуже важливу роль відіграли зовнішні фактори, які проявилися в останні дні жовтня. Угорське повстання застало зненацька уряди США та інших західних держав [119, с. 270-271], які не очікували такого розмаху опозиційних виступів в країні. Події в УНР від самого початку виявили повну стратегічну неспроможність доктрини “визволення” Східної Європи, з якою виступала адміністрація Д. Ейзенхауера [329, с. 5]. Побоюючись подальшої ескалації конфлікту, яка загрожувала перерости у зіткнення двох воєнних блоків, уряд США із самого початку повстання усвідомив, що його реальні можливості вплинути на хід подій в Угорщині обмежуються висловленням моральної підтримки збройній опозиції [329, с. 333-334]. Справа в тому, що за негласними домовленостями, до яких дійшли лідери країн-союзниць на Кримській і Потсдамській конференціях 1945 р. під час обговорення повоєнного улаштування миру в Європі, континент був розділений на сфери впливу. Східна Європа, в тому числі й Угорщина, опинилися в сфері впливу СРСР.

Держсекретар США Дж.Ф. Даллес 27 жовтня не схвалив дії СРСР в Угорщині, але разом з тим заявив про невтручання США у справи країн східноєвропейського регіону і про те, що США не убачають в Угорщині свого потенційного воєнного союзника [119, с. 271; 329, с. 334]. 29 жовтня посол США в СРСР Ч. Болен від імені уряду своєї країни сповістив радянських лідерів про відсутність у США будь-яких особливих інтересів в Угорщині [119, с. 271; 329, с. 334]. Отже, США й інші великі західні держави, хоча й формально подавали надію угорцям в їхній боротьбі, в дійсності беззаперечно діяли у відповідності до ялтинських домовленостей 1945 р. про поділ сфер впливу і фактично не мали наміру про надання Угорщині якоїсь дієвої допомоги [116, с. 75].

Президент США Д. Ейзенхауер тими днями був заклопотаний своєю передвиборною кампанією. 31 жовтня у передвиборному телевиступі він ще раз запевнив світову спільноту про політику невтручання США у внутрішні справи інших держав. У виступі Ейзенхауера був відсутній найменший натяк на те, що СРСР може зіштовхнутися з небажаними санкціями, навіть якщо вдасться до репресій [160, с. 82].

Даючи оцінку позиції та діям США щодо угорських подій і радянського втручання в них, Г. Кіссінджер, держсекретар США у 1973-1977 рр., зазначає, що “під час цих подій Сполучені Штати вели себе, по суті, пасивно” [160, с. 79] і що “американські керівники не бажали ризикувати життям американців заради справи,... яка не пов’язана з безпосереднім захистом американської безпеки” [160, с. 84]. Їм прийшлося врахувати фактори “реальної політики”. Адже в разі, якщо б США виявили більш тверду і жорстку позицію, це “могло викликати неминучий ризик розв’язання війни, можливо, навіть ядерної” [160, с. 84].

В цілому позиція Заходу щодо угорських подій носила подвійний, суперечливий і значною мірою підбурливий характер. З одного боку, угорське населення надзвичайно збуджували передачі на Угорщину радіостанцій “Голос Америки” і “Вільна Європа”. Нерідко в цих передачах містилася, по суті, програма дій для тих, хто був незгодним з існуючими в Угорщині порядками. Матеріали вказаних радіостанцій породжували у багатьох угорців ілюзію, начебто Захід “не залишить Угорщину у біді”, тобто втрутиться в події та надасть реальну всебічну допомогу. Однак коли події дійсно набули надзвичайного характеру, то все обернулося зовсім інакше. Як показують дослідження останніх років, західні держави і не збиралися йти на допомогу угорським повстанцям [119, с. 271].

Той факт, що в керівних колах США і НАТО вважалось, що події в Угорщині є внутрішньою справою радянського блоку, підтверджують і свідчення колишнього міністра оборони ФРН Ф.Й. Штрауса. В своїх спогадах він зазначає: “Спочатку американці викликають в угорців надію, а коли справа стає серйозною, вони лишають угорський народ напризволяще. Не могло бути й мови про військове втручання з боку НАТО. Придушення угорського народного повстання Червоною Армією не розглядалось як акція, яка зачіпає інтереси НАТО... Я й тепер твердо переконаний, що росіяни не здійснили б вторгнення, якби американці завчасно потурбувалися про те, щоб зайняти виразну позицію” [381, с. 302-303].

З’ясовано, що американська позиція щодо угорської кризи була доведена до Кремля ще в кінці жовтня 1956 р. Радянські керівники не пізніше 31 жовтня вже мали гарантії того, що їм не загрожує розв’язання широкомасштабного збройного конфлікту через втручання в угорські справи. Відмова США від застосування силових санкцій до СРСР у зв’язку з радянською політикою втручання в угорські події цілком влаштовувала керівництво СРСР. Пасивна позиція США значно полегшила їм процес прийняття жорсткого рішення про збройне вторгнення в Угорщину. Отже, плануючи свої дії в Угорщині, радянські лідери виходили з незначної вірогідності збройного втручання США в Угорщину в разі радянської інтервенції. Це підтверджує вислів Хрущова на засіданні Політбюро ЦК КПРС 31 жовтня 1956 р.: “Великої війни не буде” [153, с. 90].

Важливим зовнішнім фактором, який вплинув на прийняття в Москві остаточного рішення з “угорського питання”, стала близькосхідна суецька криза. Ще 26 липня того року президент дружнього Радянському Союзу Єгипту Г.А. Насер підписав акт про націоналізацію Суецького каналу, який належав британсько-французькій компанії. Це викликало вкрай негативну реакцію

Великобританії і Франції. Суецька криза на протязі кількох місяців загрожувала перерости в локальний воєнний конфлікт. Здійснена 29 жовтня агресія Ізраїлю проти Єгипту, до якої за день залучилися Великобританія і Франція, заслонила собою всі інші події міжнародного життя, угорська криза тимчасово відійшла на другий план. США вперше після війни не підтримали дії своїх союзників – у виступі Ейзенхауера 31 жовтня висловлювалося негативне ставлення до антиєгипетської акції трьох країн [160, с. 82]. Крім того, агресивні дії Ізраїлю, Великобританії та Франції були засуджені багатьма державами світу, ООН, прогресивною світовою спільнотою.

В обстановці, що склалася, радянське керівництво не мало надії на здатність Єгипту до довгого опору й очікувало від нього неминучих поступок агресорам. З огляду на це воно розцінило хід подій на Суецькому каналі як здачу своїх позицій на Близькому Сході [329, с. 334]. Оскільки в Угорщині Радянський Союз був змушений піти на принципові поступки (дав згоду на виведення своїх військ з Будапешта), угорські і близькосхідні події сприймалися як два взаємопов'язані симптоми послаблення радянського впливу у світі. Як розраховували керівники СРСР, демонстрація військової сили й успішне проведення воєнної акції в Угорщині могли спростувати подібне уявлення, і це було важливим аргументом на користь її необхідності. Отже, агресія Ізраїлю, Англії та Франції проти Єгипту виявилася поштовхом до рішучих дій СРСР [241, с. 40].

На прийнятті Москвою рішення на користь силових дій в Угорщині відбилася також зміна оцінки угорських подій китайським керівництвом. З 24 до 31 жовтня у Москві перебували представники вищого китайського керівництва на чолі з Лю Шаоці. У ході зустрічей з радянськими лідерами посланці КПК критично відзивалися про зовнішню політику СРСР, висловилися за перегляд усієї системи відношень СРСР з країнами Східної Європи на основі рівноправ'я і поваги національного суверенітету. Із записів засідань Президії ЦК КПК стає зрозумілим, що у прийнятті Декларації 30 жовтня значну роль відіграли консультації з китайськими колегами [329, с. 457-458].

Однак у подальшому позиція керівництва КПК суттєво змінилася: посилення в Угорщині антикомуністичних тенденцій викликало його серйозну занепокоєність. Кроки І. Надя до зближення з повстанцями були розцінені як початок здачі завоювань соціалізму і зустріли вкрай негативну реакцію китайського керівництва. Засіданню Президії ЦК КПК 31 жовтня передувала нова зустріч Хрущова та інших членів Президії з делегацією китайської компартії. Радянські лідери були поінформовані про засідання Політбюро ЦК КПК, що відбулося 30 жовтня, на якому керівництво КПК вказало на небезпеку “капіталістичної реставрації” в Угорщині і висловило незгоду з планами СРСР про виведення своїх військ з території УНР [329, с. 335, 462].

На загрозу виходу угорських подій з-під комуністичного контролю звернув увагу радянських лідерів у своєму листі від 30 жовтня лідер італійських комуністів П. Тольятті [329, с. 476-477]. Думка одного з найвпливовіших діячів світового комуністичного руху також не могла не вплинути на радянське керівництво.

Отже, не тільки у Москві вбачили негативні тенденції розвитку угорських подій. Лідери соціалістичних країн були єдиними у думці, що розвиток подій в Угорщині загрожує цілісності світової системи соціалізму і несе небезпеку реставрації капіталізму. І цей фактор виявився вирішальним у прийнятті рішення про військове втручання.

Жорстка реакція керівництва СРСР і його союзників на *події в Чехословаччині 1968 р.* формувалася протягом значно більшого періоду, ніж це було в ході угорських подій 1956 р. Позиція радянського керівництва з кінця 1967 до серпня 1968 рр. зазнала певної еволюції – від здійснення заходів політичного тиску на керівництво КПЧ до рішення про введення військ.

Якщо на прийняття рішень в Угорщині через стрімкий розвиток подій усередині цієї країни радянським партійним керівникам було відведено вкрай мало часу (перше рішення про застосування радянських військ було прийнято в день початку заворушень в УНР, а рішення про “друге вторгнення” – вже через вісім днів), то рішення про введення військ п’яти країн Варшавського Договору в ЧСР формувалося, обговорювалося і узгоджувалося протягом багатьох місяців. Як зазначає Дж. Кушінг Гранвілл, “факти свідчать про те, що Політбюро Брежнєва прийняло рішення про втручання в Чехословаччину в 1968 р. після більш тривалого і більш ретельного зважування всіх “за” і “проти”, чим це зробила Президія на чолі з Хрущовим в 1956 р. Можливо, радянському керівництву було складніше прийняти це рішення частково через розбіжність думок членів Політбюро” [189, с. 43]. Проте, прийняття цього рішення було полегшено тим, що вже був певний досвід, адже раніше, в 1956 р., вже приймалося рішення про вторгнення в Угорщину.

У цьому відношенні необхідно зазначити наступне. Автором підраховано, що “угорське питання” аж до здійснення т.зв. “другого вторгнення” стояло на порядку денному Президії ЦК КПРС 5 разів (за вісім днів). Крім того, воно обговорювалося на нараді керівників соціалістичних країн, яке відбулося 24 жовтня в Москві, на двосторонніх і багатосторонніх зустрічах членів Президії ЦК КПРС з керівниками комуністичних партій інших соціалістичних країн, у телефонних розмовах, при обміні телеграмами, листуванні тощо.

Ситуація ж в Чехословаччині з початку 1968 р. і до моменту введення в країну військ ОВД у ніч 20-21 серпня, за підрахунками дисертанта, була предметом обговорення на 15-ти засіданнях Політбюро ЦК КПРС. Це питання стояло на порядку денному двох пленумів ЦК КПРС (квітневому і липневому), причому пленум ЦК КПРС, який відбувся 17 липня 1968 р., цілком був присвячений питанню Чехословаччини. Воно також обговорювалося на п’яти нарадах і зустрічах керівників компартій СРСР і східноєвропейських країн (НДР, НРБ, ПНР, УНР і на двох з них ЧСР): Дрезденській – 23 березня, Московській – 8 травня, Варшавській – 14 липня, Братиславській – 3 серпня і знову Московській – 18-19 серпня. Переговори представників Варшавського договору щодо вироблення остаточного рішення тривали з 12 по 15 серпня в Ялті. Визначення ж кількості телефонних розмов, обмінів телеграмами і листами членів Політбюро ЦК КПРС з колегами із ЧСР та інших країн Східної Європи з “чехословацького питання”, а також донесень про ситуацію в КПЧ і країні по

дипломатичних каналах, видається дуже складним питанням, що потребує спеціального дослідження.

Отже, “чехословацьке питання” (ситуація в КПЧ, сутність і напрямок реформ, тенденції розвитку подій у дружній країні та їх вплив на інші країни соціалістичного табору, а головне – вироблення та узгодження необхідних практичних кроків у зв’язку з цими подіями) протягом понад півроку, а особливо гостро – із середини березня, стояло перед партійно-політичним керівництвом Радянського Союзу. Чому так сталося?

У післяхрущовський час перед вищими керівними колами СРСР знову постало питання: наскільки далеко можуть зайти реформи у житті країни? Де та межа, після якої реформи можуть зачепити і порушити основи соціалізму? Сама постановка цього актуального питання для комуністичного керівництва була цілком закономірною. Переконавання в існуванні ворожого імперіалістичного оточення, постійні воєнні конфлікти, зокрема війна у В’єтнамі, “шестиденна війна” 1967 р. і розгром Ізраїлем близькосхідних союзників СРСР на Близькому Сході, інтелектуальний тиск Заходу, наприклад у вигляді теорії конвергенції (неминучого зближення соціалізму і капіталізму) В. Ростоу та інше – все це створювало відчуття зовнішньої загрози.

Не було і повної впевненості у міцності табору соціалізму, соціалістичної системи. Ще були свіжими у пам’яті берлінське повстання 1953 р., угорські події 1956 р., заворушення в Польщі, спроби далеко відійти від союзу з КНР в Югославії, Китаї, Албанії, Румунії. Керівництво партії було впевнено у наявності опозиційних, критично налаштованих до КНР людей і течій і у власній країні. До того ж те, що відбувалося в Чехословаччині, зустрічало відгуки в різних колах радянського суспільства [293, 1994, № 6, с. 3-4].

Політбюро і секретаріат ЦК КНР систематично отримували інформацію про події, що відбувалися тоді в Чехословаччині, по каналах посольства у Празі та консульства в Братиславі, безпосередньо від чехословацьких діячів і представників компартій інших соціалістичних країн. Інформація надходила майже від усіх верств чехословацького суспільства і відображувала погляди всіх течій у КПЧ. Ця інформація аналізувалася.

Одним з головних джерел інформації про внутрішнє положення в ЧССР для керівництва Радянського Союзу були доповіді радянських дипломатів і їх добровільних помічників з числа “прорадянських ортодоксальних” кіл у країні, які негативно сприймали демократичні зміни в Чехословаччині. Ортодокси намагалися скласти у офіційних представників СРСР уяву, що чехословацькі реформи загрожують життєвим інтересам СРСР у Східній Європі.

У 1967 р. в інформації з посольства СРСР у Чехословаччині (в доповідних записках, телеграмах) відмічалися несприятливі тенденції розвитку ідеології в країні, надавалася оцінка виступам празьких студентів у листопаді 1967 р. і критиці політичного курсу країни на зборах чехословацьких письменників. З початку 1968 р. робота радянських дипломатів по збору, узагальненню та аналізу фактів суспільного життя у ЧССР стала ще більш інтенсивною.

Вже у січні 1968 р. один з інформаторів провів пряму паралель між положенням у Чехословаччині і угорськими подіями 1956 р. Інший інформатор, член

ЦК КПЧ Ф. Гавлічек, попереджував про “неминуче зближення Чехословаччини з Югославією та Румунією”, що призведе до “ізоляції Радянського Союзу та послаблення єдності європейських соціалістичних країн” [314, с. 149].

Вперше Політбюро ЦК КПКРС розглядало питання, пов’язані з ЧССР, 18 січня 1968 р. Посол СРСР у Чехословаччині С.В. Червоненко доповів про ситуацію в країні після обрання А. Дубчека першим секретарем ЦК КПЧ. Оцінюючи результати пленуму ЦК КПЧ, який, на думку дипломата, “попередив розкол... у партії”, Червоненко також зазначив, що “це заслуга... своєчасного втручання в ці питання КПКРС, ЦК нашої партії і, зокрема, приїзд т. Брежнєва перед пленумом” [5, с. 37-38].

Загострення обстановки в Чехословаччині в першій половині березня викликало серйозне занепокоєння в Москві та стало причиною обговорення цього питання на Політбюро ЦК КПКРС 15 березня 1968 р. Особливу увагу члени Політбюро звернули на втрату ЦК КПЧ контролю над ситуацією в країні, на зростання антипартійних і антирадянських настроїв та негативний вплив чехословацьких подій на положення в СРСР, зокрема в Україні. У виступах висловлювалися різкі оцінки діяльності керівників КПЧ, політичній та ідеологічній ситуації, що склалася в партії та країні. Так Ю.В. Андропов, який під час угорських подій 1956 р. був послом СРСР в УНР, звернув увагу на те, що “методи і форми, якими ведеться зараз робота в Чехословаччині, дуже нагадують угорські. В цьому зовнішньому хаосі є свій порядок. В Угорщині теж з цього починалось, а потім прийшов перший, другий ешелон і, зрештою, соціал-демократи” [293, 1994, № 6, с. 9]. Л.І. Брежнєв зауважив, що “надії на Дубчека не виправдовуються, він може вилетіти через те що події, які відбуваються, ним мало керуються” [293, 1994, № 6, с. 10; 328, с. 296]. На цьому пленумі вперше була висловлена думка, причому це зробили перший секретар ЦК КПУ П.Е. Шелест і Голова КДБ СРСР А.В. Андропов, про необхідність розробити конкретні заходи “по військовій лінії” [293, 1994, № 6, с. 11-12].

Крім джерел і характеру інформації, яка отримувало вище партійне і державне керівництво Радянського Союзу, ще один важливий чинник, що впливав на прийняття рішень у Кремлі в ході чехословацької кризи, складала позиція інших країн Варшавського Договору, особливо майбутніх учасників вторгнення.

23 березня відбулася нарада представників компартій шести соціалістичних країн (СРСР, НДР, НРБ, ПНР, УНР і ЧССР) у Дрездені, де керівники КПЧ були піддані критиці з боку інших партій за ситуацію в ЧССР і той курс, який вони проводять усередині країни, зокрема за поступки опозиції та розгул преси, кадрову політику, слабкий контроль над армією та підрив основ тієї зовнішньої політики, яку проводила КПЧ до цього. Зокрема, перші секретарі ПОРП В. Гомулка і УСРП Я. Кадар закликали чехословацьких колег враховувати досвід угорської контрреволюції: “Контрреволюційні сили починають з невинних студентських демонстрацій, з висунення розрахованих на дешевий успіх вимог, які легко вводять людей в оману, але вся їхня діяльність спрямована на ослаблення і розклад державного апарату, підрив керівної ролі партії” [400, Д II 12 (Склав В. Біляк)]. Зустріч у Дрездені стала першим спільним виступом

більшості учасників Варшавського Договору проти тих політичних процесів, які відбувалися в Чехословаччині.

Після Дрезденської зустрічі у відносинах конфліктуючих сторін настало тимчасове затишшя. Обрання Л. Свободи на пост президента країни було сприйнято в Кремлі схвально. Проте перемир'я було недовгим.

Предметом особливого занепокоєння Москви стала передусім опозиційна діяльність невеликих за чисельністю політичних об'єднань КАН і К-231. КПРС була також стурбована перспективою реєстрації в ЧССР соціал-демократичної партії, що відроджувалась. Все частіше на нарадах у Кремлі піднімалося *питання про можливість застосування військової сили для розв'язання кризи*. Москва врахувала уроки угорських подій 1956 р. Щоб запобігти міжнародних ускладнень було вирішено діяти у складі коаліції, а не поодиноці [328, с. 302].

У квітні в міжнародному відділі ЦК КПРС було підготовлено спеціальну довідку з питання позицій братніх партій щодо подій в Чехословаччині. В ній, зокрема, зазначалося, що лідери НДР, Польщі, Болгарії і меншою мірою Угорщини “розглядають чехословацькі події як безпосередню загрозу своїм режимам, небезпечну заразу, що здатна розповсюдитися і на їхні країни”. Під офіційним фасадом “повної підтримки” радянської політики ховалася їхня глибока занепокоєність і невдоволення пасивністю Кремля перед обличчям чехословацьких “ревізіоністів”, активні спроби підштовхнути “старшого брата” до застосування сили.

У бесіді з радянськими офіційними особами керівники НДР, наприклад, висловлювали міркування про “доцільність надання колективної допомоги з боку братніх партій керівництву ЧССР аж до застосування надзвичайних заходів” для забезпечення соціалістичних завоювань, якщо обставини того будуть вимагати [370, оп. 69, спр. 313, арк. 6]. Перший секретар ЦК ПОРП В. Гомулка висловився ще відвертіше: “Ми не можемо втратити Чехословаччину... Не виключено можливість, що за нею ми можемо втратити й інші країни, такі як Угорщина і НДР. Тому ми не повинні зупинитися навіть перед збройним втручанням. Я... не бачу іншого виходу як ввести сили Варшавського пакту, в тому числі і польські війська, на територію Чехословаччини” [370, оп. 69, спр. 313, арк. 9]. Глава БКП Т. Живков 29 березня “рішуче висловився за прийняття будь-яких заходів, включаючи військові”. Угорські керівники були більш обережні, визнаючи за краще політичний тиск на А. Дубчека, але й вони розглядали чехословацьку ситуацію як таку, що нагадує “пролог контрреволюційного заколоту в Угорщині” [370, оп. 69, спр. 313, арк. 11].

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 6 травня за пропозицією Л.І. Брежнєва було прийнято рішення про необхідність проведення на території ЧССР військових навчань за участі військ СРСР і інших країн ВД як засобу психологічного тиску на чехословацьке керівництво [293, 1994, № 6, с. 15; 39, с. 228]. Причому, командно-штабні навчання і маневри на чехословацькій території, терміни яких підганялися до пленумів КПЧ чи інших форумів, де очікувалася боротьба між партійними реформаторами та традиціоналістами, були визнані радянськими лідерами найбільш дієвим засобом тиску на союзника, який “відбився від рук” [203, с. 312].

До середини літа ситуація в Чехословаччині та тенденції її подальшого розвитку видалися радянським лідерам вкрай небезпечними. З початку липня в Москві знову розгорнулися суперечки про доцільність військового втручання в чехословацькі справи, викликані публікацією програмного документу радикалів “Дві тисячі слів” [293, 1994, № 6, с. 19]. 2-3 липня це питання гостро обговорювалося на Політбюро ЦК КПРС. 3 липня Брежнєв повідомив членів Політбюро про консультації з Кадаром, який до цього займав помірковану позицію щодо подій в Чехословаччині. Кадар заявив, що “Дві тисячі слів” – “це контрреволюційна програма, спрямована на повалення радянської влади в країні, на розкладання партії, на передачу керівної ролі соціал-демократії” [5, арк. 357]

Виходячи з обстановки, що склалася, 14 липня керівники СРСР, ПНР, НДР, НРБ і УНР (керівники ЧСНР прибути на нараду відмовилися) зібралися у Варшаві для обговорення положення в Чехословаччині. Було вироблено послання на адресу ЦК КПЧ, в якому говорилося, що з огляду на наступ контрреволюції, який розгорнувся в ЧСНР, братні партії настійно вимагають від чехословацького керівництва терміново вжити енергійні заходи, щоб відбити натиск ворога, враховуючи, що захист соціалізму в Чехословаччині не приватна справа тільки цієї країни, а й священний обов’язок усього соціалістичного співтовариства.

19 липня 1968 р. Політбюро ЦК КПРС в результаті гострого обговорення більшістю голосів схвалило пропозицію про “конфіденційну” двосторонню зустріч для “дружнього довірливого обміну думками” з А. Дубчеком як останню можливість вплинути на позицію КПЧ. Така зустріч відбулася 28 липня - 2 серпня 1968 р. у Чієрні-над-Тисою, де радянським керівникам вдалося внести розкол у Президію ЦК КПЧ. Вона була завершена 3 серпня на Братиславській нараді 6-ти комуністичних партій, де вищі особи ЧСНР були змушені поставити свої підписи під спільним комюніке, яке містило таке положення: “Захист завоювань соціалізму... є... інтернаціональним обов’язком усіх братніх партій” [314, с. 150].

Суттєвим фактором тиску на користь силового методу ліквідації чехословацької кризи стало неприйняття “празької весни” з боку безпосередніх сусідів ЧСНР – Польщі та НДР, лідери яких мали підстави остерігатися, що комуністичний реформізм і демократична стихійність розповсюдяться і на їхні країни. В своїх висновках Ульбріхт і Гомулка йшли значно далі радянських лідерів, провокуючи більш жорстку реакцію останніх. Живков підтримував аргументи Брежнєва, а Кадар, який спочатку співчував Дубчеку і не схвалював інтервенціоністський варіант вирішення кризи, до серпня також визнав безуспішними політичні пошуки виходу [203, с. 323].

Остаточне рішення про введення військ було прийняте (у відповідності до договору країн-учасниць ОВД від 15 травня 1955 р.) на розширеному засіданні Політбюро ЦК КПРС 16 серпня і схвалено на нараді керівників країн Варшавського блоку в Москві 18 серпня. При цьому лише Румунія не погодилася з тезою інших країн-учасниць про те, що введення військ у Чехословаччину буде здійснено навіть у тому випадку, “якщо воно призведе до третьої світової війни”.

При цьому керівники країн ОВД були впевнені, що США і НАТО не будуть безпосередньо втручатися у події. Для політичного керівництва СРСР позиція США стала зрозумілою в другій половині липня. Зустріч з держсекретарем США Д. Раском, яка відбулася 22 липня 1968 р., показала, що американці не бажають бути якимось чином замішаними в ці події: “Це – справа передусім самих чехів. Крім того – це справа чехів і інших країн Варшавського Договору” [7, оп. 91, спр . 98, арк. 26]. Остаточна позиція США із зазначеного питання була зафіксована у посланні американського президента Л. Джонсона Л.І. Брежнєву від 18 серпня, в якому підтверджувався намір Вашингтона не втручатися у ситуацію ні за яких обставин [328, с. 321].

Отже, впевненість у тому, що реалізація “надзвичайних заходів” по відношенню до ЧССР не призведе до активної протидії з боку США та її союзників, стала важливим фактором на користь прийняття радянським колективним керівництвом рішення про введення військ країн Варшавського Договору в Чехословаччину. Підтвердженням цьому може бути думка, висловлена ще 19 липня міністром закордонних справ СРСР А.А. Громико: “Треба подумати про те, що ж викличуть крайні міри? Я вважаю, що зараз міжнародна обстановка така, що крайні міри не можуть викликати загострення, великої війни не буде... Але якщо ми дійсно упустимо Чехословаччину, то спокуса велика для інших. Якщо збережемо Чехословаччину – це зміцнить нас” [5, арк. 419].

При цьому Л.І. Брежнєв виявляв обережність і до самого останнього часу займав помірковану позицію, шукаючи політичні засоби впливу на А. Дубчека і розв’язання кризи з найменшими ризиками. Пізніше, у грудні 1968 р., маршал А. А. Гречко зазначав: “Леонід Ілліч не мав наміру вводити війська. За багатьма причинами. Тут і угорські події. Вони свіжі в пам’яті. І ризик розв’язання великої війни... Але не можна нам було втрачати Чехословаччину! А до введення військ його підштовхували не тільки події усередині ЧССР, Леоніда Ілліча підганяли щоденно і Ульбріхт, і Гомулка, і Живков. Та й Кадар. І наші яструби у Політбюро – Шелест, Подгорний, Мазуров, Шелепін... Всі вони вимагали введення військ в ЧССР. Леонід Ілліч опирався ... до останнього” [215, с. 333].

Зміст телефонних розмов генерального секретаря ЦК КПРС з першим секретарем ЦК КПЧ, які відбулися в серпні вже після двосторонньої зустрічі в Чієрні-над-Тисою і Братиславської зустрічі лідерів компартій, показує, що у позиціях сторін залишилися суттєві розбіжності [293, 1995, № 1, с. 39-43]. 13 серпня Брежнєв звинуватив Дубчека в обмані та відмові від раніше прийнятих зобов’язань. Радянський лідер наполягав на негайному проведенні пленуму ЦК КПЧ, де необхідно вирішити питання про відсторонення від керівництва ряду реформаторів, зокрема Цисаржа, Крігеля, Пелікана. У відповідь А. Дубчек обіцяв провести пленум лише в кінці серпня - на початку вересня, що не влаштовувало Кремль.

Фактором, який мав вирішальний вплив на вибір часу початку вторгнення, як вважають окремі дослідники [203, с. 323-324; 328, с. 323], стало перенесення на раніший термін дати скликання з’їзду компартії Словаччини і призначення на 9

вересня з'їзду КПЧ. За прогнозами кремлівських аналітиків, саме на цих форумах прозахідні елементи у чехословацькому керівництві могли одержати остаточну перемогу.

В цілому причини, що спонукали радянське керівництво на застосування сили до суверенної держави, можна звести до двох груп: *геополітичні (воєнно-стратегічні)* і *політико-ідеологічні*. Серед фахівців до цього часу немає єдності в тому, які з них мали вирішальне значення при прийнятті остаточного рішення про введення військ.

Уразливість або втрата одного з партнерів по Варшавському Договору сприймалася Кремлем як прорив “зовнішнього кільця” соціалістичного табору. Воєнно-політичне керівництво СРСР в якості приводу для введення військ посилялося на концентрацію військ НАТО влітку 1968 р. біля її кордонів. Але загроза з боку НАТО явно перебільшувалася. США і НАТО не мали намірів втручатися у ситуацію в Чехословаччині. Американці побоювалися, що будь-яке втручання могло бути розцінене як порушення ялтинського розподілу сфер впливу, а це підривало б шанси на успіх набагато більш важливих для них переговорів про обмеження стратегічних озброєнь.

Не менш важливу, а скоріш за все, вирішальну роль в остаточному рішенні Москви ввести війська в Чехословаччину відіграли політико-ідеологічні причини – острах перед розповсюдженням демократизації на сусідні соціалістичні країни. Ерозія соціалістичної системи в ЧСР могла стати початком кінця гегемонії СРСР у Центральній і Південно-Східній Європі.

У спробі виправдати втручання у внутрішні справи суверенної держави, КПРС та інші братні партії використали тезу, яка у подальшому стала нарижним каменем так званої “*доктрини Брежньєва*”: нинішня криза – це не внутрішня проблема Чехословаччини. Мова йде про місце ЧСР у соціалістичному таборі і міжнародному комуністичному русі. Можливий відхід Чехословаччини від узгодженої лінії порушить “існуюче в Європі розміщення сил і може призвести до загострення міжнародної напруженості” [2, оп. 58, спр. 571, арк. 148].

Важливу роль у прийнятті рішення про колективне військове втручання і силове розв'язання чехословацької кризи, як свідчать факти, відіграла в цілому сприятлива і рішуча позиція інших країн Варшавського Договору, за виключенням Румунії.

Таким чином, можна зробити ряд висновків і впорядкувати визначені головні фактори, які зумовили рішення політичного керівництва СРСР щодо застосування військ під час кризи в Угорщині у 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р.

По-перше, силове вирішення угорської і чехословацької кризи, хоча й являло собою грубе порушення норм міжнародного права, ґрунтувалося на принципових засадах тогочасної зовнішньої політики СРСР і виходило із необхідності забезпечення тодішніх державних інтересів Радянського Союзу, а також інших країн соціалістичного табору. Вони стали результатом непростого вибору, зробленого вищим політичним керівництвом СРСР у конкретній міжнародній обстановці.

По-друге, під час угорської кризи радянське керівництво тричі приймало принципові рішення щодо застосування радянських військ. Ці рішення приймалися колегіально на засіданнях Президії ЦК КПРС. 23 жовтня 1956 р. було прийняте рішення про введення радянських військ у м. Будапешт. Згідно з рішенням від 28 жовтня радянські війська 30-31 жовтня були виведені з Будапешта. 31 жовтня керівництво СРСР приймає принципове рішення про нове збройне втручання в Угорщину. Всі ці рішення передбачали досягнення єдиної мети – збереження в Угорщині соціалістичного ладу та існуючого режиму, утримання країни під контролем СРСР, але дещо відмінних конкретних цілей, і були обумовлені сукупністю факторів, склад і вплив яких суттєво відрізнялися у кожному конкретному випадку, під час прийняття того чи іншого рішення. Головними серед них, як доводить проведене дослідження, були об'єктивні фактори, насамперед, державні інтереси СРСР, тогочасні реалії міжнародної політики і тенденції розвитку внутрішньої ситуації в Угорщині.

В ході чехословацької кризи питання про її силове розв'язання декілька місяців стояло на порядку денному, насамперед Політбюро ЦК КПРС, але вище керівництво СРСР довгий час надавало перевагу іншим, а саме політичним, засобам впливу на чехословацьких лідерів. Тільки тоді, коли Брежнев, його оточення і керівники інших країн соціалістичної системи переконалися, що реформи в ЧССР мають глибокий і незворотній характер (це загрожувало зміною суспільного ладу в країні, “втратою” Чехословаччини та розповсюдженням ідей “празької весни” на інші країни соціалізму), а Дубчек і його соратники не збираються виконувати вказівки Москви, було прийнято рішення про військове втручання. Зрозуміло, що наведені доводи аж ніяк не виправдовують самого факту військового втручання у внутрішні справи незалежної держави.

2.3. Характерні риси й особливості підготовки військових втручань

Як показує історичний досвід, підготовка військових втручань, як і розв'язання воєнних конфліктів, має дві сторони – політичну і безпосередньо військову. Перша передбачає низку заходів політичного, дипломатичного та пропагандистського характеру, причому країна, що готує військове втручання, особливу увагу приділяє зовнішньополітичному аспекту.

Відносно *політичної підготовки військового втручання в Угорщині 1956 р.* можемо зазначити наступне. Здійсненню запланованої радянським урядом воєнної акції в Угорщині передувала серія таємних зустрічей Хрущова та інших членів політичного керівництва з лідерами соціалістичних країн. Напередодні, як згадував М.С.Хрущов, “визвали маршала Конєва як Головнокомандувача силами Варшавського пакту. Запитали: скільки йому необхідно часу, щоб навести порядок в Угорщині? Він запросив три доби. І отримав завдання: “Готуйтеся. А коли починати дізнаєтесь додатково” [228, с. 76].

Під час зустрічей з керівниками соціалістичних країн радянська сторона поінформувала їх про свої плани та заручилася їх підтримкою. Лише польські лідери В. Гомулка і Ю. Циранкевич, які прийшли до влади на хвилі демократичного піднесення, з деяким невдоволенням сприйняли звістку про

заплановані Радянським Союзом дії щодо Угорщини. Їх позиція полягала в тому, що необхідно відхилити вимоги І. Надя про виведення радянських військ з Угорщини, але при цьому й утриматися від їх застосування. В. Гомулка наполягав на тому, що “необхідно дати можливість уряду, який зайняв контрреволюційні позиції, викрити себе. Тоді угорський робітничий клас сам повалить його”.

У Бухаресті М. Хрущов і Г. Маленков зустрілися з делегаціями Румунії, Чехословаччини і Болгарії, очолюваними відповідно, Г. Георгіу-Дежем, А. Новотним і Т. Живковим. Радянська позиція отримала повне розуміння та підтримку. М. Хрущов у своїх спогадах звертає увагу на такий факт: “Перед нами поставили питання румуни і болгари: вони своїми військовими частинами бажають взяти участь у наданні допомоги революційним угорцям” [228, с. 76], тобто взяти участь у придушенні “контрреволюції” в Угорщині. Хрущов відмовив їм, мотивуючи тим, що радянських військ вистачить.

Ще більше цікавила радянських керівників Югославія, яка продовжувала певною мірою триматися осторонь соціалістичного табору. У відносинах СРСР та Югославії на цей час намітилося деяке похолодання: в причинах угорських подій і позиції І. Надя радянські керівники убачали і “югославський слід”, підозрюючи, що саме тітоїсти (угорські прихильники Й.Б. Тіто) призвели до розколу УПТ. Вони вважали, що югослави реально підтримували комуністів-реформаторів на чолі з І. Надем і подавали угорцям за взірць югославську модель соціалізму [228, с. 77].

31 жовтня Президія ЦК КПРС уповноважила М.С. Хрущова і Г.М. Маленкова на ведення таємних переговорів з югославським лідером. Їх зустріч з Тіто та його найближчими соратниками Е. Карделем і А. Ранковичем відбулася у ніч на 3 листопада на о. Бріоні в Адріатиці. Запис посла Югославії В СРСР В. Мічуновича, який брав участь у зустрічі, – найбільш повне джерело, що розкриває зміст бріонських переговорів [514]. Всупереч побоюванням лідерів СРСР бріонська зустріч показала однаковість двох сторін в оцінці подій, що відбувалися в Угорщині. Тіто як прибічник однопартійного соціалізму висловив занепокоєння переходом у сусідній країні до коаліційного правління. Він погодився з Хрущовим у тому, що Надя фактично розчистив шлях “контрреволюції”, що “завоювання соціалізму” поставлені під загрозу, а це вимагає рішучого збройного втручання з боку СРСР.

Отже, югославські лідери дали принципову згоду на пряме радянське військове втручання в Угорщині. Щоб підкреслити свою “особливу позицію”, вони по окремих питаннях висловили ряд застережень. У якості голови нового угорського уряду югославська сторона запропонувала кандидатуру Я. Кадара. Радянські керівники пішли на компроміс і погодилися з цим вибором, відмовившись від початкових планів поставити на чолі уряду Ф. Мюнніха. Щоб передача влади пройшла по можливості плавно, югослави обіцяли вступити в контакт з І. Надем і переконати його в необхідності відставки, хоча й не гарантувала успіху задуманої операції [329, с. 338, 532]. Повернення М.С. Хрущова і Г.М. Маленкова надвечір 3 листопада завершило політико-дипломатичні приготування Кремля до воєнного втручання в Угорщину.

Тим часом у Москві повним ходом йшли політичні приготування по формуванню нового уряду Угорщини і приймалися заходи щодо пропагандистського забезпечення “другого” силового втручання у внутрішні справи сусідньої держави. Я. Кадар, який увійшов до складу реорганізованого коаліційного уряду І.Надя в якості державного міністра від УСРП, 1 листопада виступив по радіо від імені своєї партії [329, с. 502-504]. Відмежувавшись від авантюристичної й злочинної політики “Ракоші та його кліки” і висловивши солідарність з учасниками “славного повстання”, Кадар вказав на загрозу контрреволюції та буржуазної реставрації. Проте, вже увечері Кадар разом з Мюнніхом за посередництва Андропова були переправлені у розташування радянської військової частини на о. Чепель і вранці 2 листопада літаком дісталися Москви [119, с. 276; 329, с. 338].

Цього і наступного дня вони разом з усуненим від посади міністра оборони УНР І. Батою приймали участь у засіданнях Президії ЦК КПРС, де обговорювалося питання про склад нового угорського уряду. З документів видно, як в цей час під впливом бесід у Кремлі змінюється позиція Кадара, його оцінки останніх подій в Угорщині, а також ступінь готовності до компромісу з радянськими лідерами. Зрештою Кадар і його прибічники погодилися з планами керівництва СРСР, які передбачали радянське військово втручання, придушення повстанського руху, повалення кабінету міністрів І. Надя і утворення нового уряду. Я. Кадар також дав згоду на те, щоб очолити новий уряд [329, с. 515-521, 542-544].

Серед пропагандистських заходів необхідно виділити підготовку текстів “Відозви революційного робітничо-селянського уряду”, “Звернення командування радянських військ в Угорщині до угорського народу” [329, с. 549-553, 580-581], а також Наказу №1 Головнокомандувача ОЗС ВД [348, с. 116-118].

Отже, кроки радянського керівництва, здійснені в період з 1 до 3 листопада, дають підстави стверджувати, що вони були результатом прийнятого напередодні (31 жовтня) принципового рішення про силове вирішення угорської кризи і являли собою політичні, дипломатичні та пропагандистські приготування до нового збройного втручання.

Весь цей час йшли і *військові приготування*. Це питання потребує більш докладного висвітлення.

По закінченні другої світової війни в Європі радянські війська знаходилися на території Угорщини на основі угоди союзних держав, що випливала з Акту про капітуляцію фашистської Німеччини, а пізніше – у відповідності до Мирного договору 1947 р. між СРСР та Угорщиною, за умовами якого Радянський Союз мав право утримувати на території Угорщини такі збройні сили, які будуть йому необхідні для підтримання комунікаційних ліній Радянської Армії з радянською зоною окупації в Австрії [232, с. 20]. Пізніше 15 травня 1955 р., коли представниками чотирьох союзних держав був підписаний Державний договір про відновлення незалежної та демократичної Австрії, радянські окупаційні війська, які входили до складу Центральної групи військ, залишили територію цієї центральноєвропейської країни.

Після розформування ЦГВ, у підпорядкуванні якої знаходилися радянські війська в Угорщині, у вересні 1955 р. на території країни був сформований Особливий корпус радянських військ. Юридичною основою для цього став підписаний 14 травня 1955 р. Варшавський Договір між Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР та Чехословаччиною [330, с. 74-79]. Проте його текст не містив конкретних статей, в яких би визначалися можливість, умови і терміни перебування радянських військ на території країн-учасниць. Угода про їхній статус в Угорщині була підписана міністрами оборони СРСР і УНР держав лише 27 травня 1957 р. [329, с. 254].

Офіційно призначення ОК полягало в тому щоб у разі розв'язання західними державами нової війни спільно з частинами УНА прикрити кордон з Австрією і забезпечити безперешкодне висування військ з території Радянського Союзу [155, с. 94; 216, № 10, с. 23]. Але, як справедливо зазначають військові історики М. Карпиченко і О. Киров, у корпусу було й децю інше завдання, а саме – підтримка існуючого в Угорщині режиму [155, с. 94].

Корпус мав специфічну організаційно-штатну структуру, не схожу на структури інших корпусів радянських військ. До складу ОК увійшли 2-а і 17-а гв. мд, 195-а вад і 177-а бад; зенітно-артилерійські частини, понтонно-мостовий полк, а також тилові установи. Вони дислокувалися у містах Дьйор, Сомбатгей, Керменд, Кечкемет, Сольнок, Цеглед, Дебрецен, Папа та ін. Управління корпусу знаходилося у м. Секешфегервар. У Будапешті радянських військ не було. Там розміщувалися лише військова комендатура, політвідділ спецчастин, госпіталь та управління військової торгівлі [216, № 10, с. 23].

ОК підпорядковувався Міністру оборони СРСР через ГШ. Його командиром був призначений генерал-лейтенант П.М. Лашенко. Управління корпусу за чисельністю особового складу приблизно відповідало польовому управлінню армії, але до його складу входили відділ і служби авіації, а також різні тилові служби, які забезпечували радянські військові частини й установи в Угорщині.

Частини корпусу відповідно до плану займалися бойовою і політичною підготовкою. Проводилося багато тактичних занять та навчань вдень і вночі, в тому числі і з бойовою стрільбою, відпрацьовувалися курси стрільб і водіння танків, БТР-ів, автомобілів. Значна увага приділялася підготовці льотного складу авіаційних частин, спеціалістів родів військ і спеціальних військ, а також зберіганню зброї та бойової техніки [206, с. 43].

Після подій у НДР (червень 1953 р.) і, особливо, подій у польському м. Познань (28 червня 1956 р.) радянське політичне і військове керівництво уважно відслідковувало процеси, що відбувалися в соціалістичних країнах, зокрема, в Угорщині. В другій декаді липня паралельно з візитом партійної делегації СРСР на чолі з А.І. Мікояном, в Угорщині за розпорядженням міністра оборони СРСР працювала комісія, очолювана 1-м заступником начальника ГШ – начальником штабу ОЗС ВД генералом армії А.І. Антоновим. Комісія здійснила перевірку і вивчила стан бойової готовності з'єднань і частин ОК. В ході інспекції було встановлено, що в об'єднанні головним недоліком у питаннях бойової готовності є відсутність спеціального плану дій військ на випадок розвитку в країні подій, аналогічних червневим заворушенням 1953 р. у Берліні [155, с. 94].

За вказівкою Г.К. Жукова і розпорядженням першого заступника начальника ГШ генерала армії М.С. Малініна штабом ОК був розроблений “План дій Особливого корпусу з відновлення громадського порядку на території Угорщини” [199, с. 108]. План, затверджений його командиром 20 липня 1956 р., отримав умовне найменування “Хвиля”. Сигналом “Компас” передбачалося введення цього плану в дію [192, с. 74]. Він передбачав у взаємодії з частинами угорської армії протягом від 3-х до 6-ти годин відновлення контролю над Будапештом й іншими населеними пунктами на всій території УНР. Складовою частиною плану “Хвиля” був відпрацьований на карті план захоплення і утримання найбільш важливих об’єктів столиці [155, с. 95].

Відновлення порядку в Будапешті покладалося на 2-у гв. мд. Дивізія повинна була висунутися з району Кечкемет і взяти під охорону важливі об’єкти столиці. 17-а гв. мд мала завдання головними силами прикрити кордон з Австрією і підтримувати громадський порядок у пунктах постійної дислокації в містах Дьйор, Кесег, Керменд, Сомбатгей. Частини дивізії, що дислокувалися в Гаймашкері, складали резерв. Авіаційні дивізії, зенітно-артилерійські, інженерні та інші спеціальні частини ОК згідно з планом повинні були забезпечити підтримання порядку у пунктах постійної дислокації, а також утримувати й обороняти свої військові містечка, аеродроми, позиції, бази, склади та інші об’єкти [216, № 10, с. 25].

До плану додавалася спеціальна інструкція, в якій визначалися способи дій військ під час захоплення й утримання об’єктів, порядок застосування зброї, дії військ в особливих умовах міста, зв’язок з місцевими органами влади і командуванням УНА, а також необхідна кількість боєприпасів для танків, артилерії, стрілецької зброї. З утвердженням плану командири з’єднань і частин, начальники родів військ і служб отримали докладні вказівки щодо дій підлеглих сил і засобів у разі виникнення безпорядків у країні [155, с. 95; 216, № 10, с. 25].

Між радянськими і угорськими воїнами, а також населенням встановилися дружні стосунки. Радянські військовослужбовці надали допомогу угорським громадянам під час повені навесні 1956 р. в районі середньої течії Дунаю, рятували людей, худобу, державне й особисте майно громадян. Починаючи з літа під впливом західної пропаганди відношення населення до радянських воїнів і військ значно погіршилося, ускладнилися взаємовідносини і з деякими угорськими частинами [206, с. 43]. Є.І. Малашенко наводить конкретні факти, які свідчили про посилення антирадянських настроїв серед значної частини угорських громадян [216, № 10, с. 24]. Про те ж повідомляв у Президію ЦК КПРС посол Ю.А. Андропов [329, с. 248].

Новий підйом народних виступів за демократизацію життя у країні, за більш гуманний соціалізм спостерігався в середині вересня 1956 р. Поглиблювалася духовна криза в суспільстві та партії, зростала недовіра мас до керівників країни. Лідери партії й уряд не приймали заходів, необхідність яких диктувалася погіршенням обстановки.

Командування ОК отримувало від радянського посольства в Угорщині, військового коменданту Будапешта, командирів військових з’єднань і частин, угорських офіцерів в основному об’єктивну інформацію про події в країні, УПТ,

угорській армії, про настрої інтелігенції та студентства. Посол СРСР Ю.В. Андропов у період з 6 до 19 жовтня кілька разів зустрічався з керівним складом корпусу, командирами з'єднань і частин, роз'яснював суспільно-політичну ситуацію в країні, закликав до вживання заходів щодо підвищення пильності і бойової готовності. Командири і штаби адекватно реагували на цю інформацію та готували війська до дій за планом "Хвиля" [155, с. 96]. Напередодні подій командування корпусу надіслало в ГШ ЗС СРСР донесення, в якому були викладені дані про обстановку в Угорщині і вказувалося на можливість збройних виступів [216, № 10, с. 25].

Враховуючи обстановку, яка склалася, генерал Лащенко в середині жовтня перервав збори командирів з'єднань і частин з тим, щоб вони повернулися на місця і могли терміново вжити необхідних заходів. 20 жовтня командир корпусу віддав вказівки підлеглим про необхідність підтримання високого ступеня готовності військ. Наступного дня офіцерами управління була проведена перевірка підготовки військ до дій за планом "Хвиля" [155, с. 96-97].

Отже, командування і штаб ОК, командири і штаби підлеглих з'єднань і частин мали достатню інформацію про вибухонебезпечну обстановку в країні. Більше того, з'єднання і частини корпусу активно готувалися до дій щодо реалізації плану "Хвиля". І тому, безперечно, застосування військ ОК, починаючи з 23 жовтня, для радянського партійного і військового керівництва та командування корпусу, командирів з'єднань і частин не було неочікуваним і раптовим.

На території СРСР військовим командуванням також були здійснені деякі заходи на випадок неконтрольованого розвитку подій у сусідніх ПНР і УНР. Так, ще 19 жовтня за наказом командувача ПДВ генерал-лейтенанта В.Ф. Маргелова в повну бойову готовність був приведений 108-й гв. пдп 7-ї гв. пдд. Полк зосередився біля аеродромів міст Каунаса і Вільнюса. 20 жовтня на вказані аеродроми прибули 54 літака Лі-2 і 45 літаків Іл-12 для можливого перекидання десанту [155, с. 97].

Рішення про введення радянських військ у Будапешт, як зазначалося, було прийняте політичним керівництвом СРСР на засіданні Президії ЦК КПРС близько 23-ї години 23 жовтня. Але ще за годину до цього за розпорядженням начальника ГШ маршала В.Д. Соколовського з'єднання і частини ОК були підняті по бойовій тривозі й виведені у райони зосередження. Так, 17-а гв. мд була піднята по бойовій тривозі о 22.10. Командири 83-й тп і 1043-й ап отримали накази про підготовку до введення у столицю, 90-й ап – про висування для прикриття угорсько-австрійського кордону. Наказ начальника ГШ ЗС СРСР про введення військових частин до Будапешта, який вводив у дію план "Хвиля", був отриманий командиром ОК о 23.00 [199, с. 111].

Додатково, без відома та офіційної згоди угорського уряду, було вжито заходів щодо посилення радянського військового угруповання в країні. В СРСР ще о 21.45 наказом командувача військами ПрикВО генерала армії П.І. Батова були підняті по бойовій тривозі 39-а гв. мд і 128-а гв. сд 38-ї А (командувач армії – генерал-лейтенант Х.Д.-У. Мамсуров). Дивізії отримали бойовий наказ: перейти державний кордон Радянського Союзу з Угорщиною в районах Чоп,

Берегове, Виноградів і здійснити марш у смузі – праворуч: Чоп – Мішкольц – Хатван, ліворуч: Вилок – Дебрецен – Сольнок – Ясберень, і зосередитися у районах: 128-а гв.сд – Хатван, Ясберень; 39-а гв.мд – Сольнок, Абонь [199, с. 111].

У наказі 315-у гв.сп 128 сд, призначеному в передовий загін, вказувалося: в разі необхідності з боєм перейти державний кордон Угорщини і забезпечити безперешкодне висунання на територію Угорщини головних сил [155, с. 100]. З 2.15 до 9.00 24 жовтня війська перейшли кордон і висунулись у призначені райони, а 315-й гв. сп 128-ї гв. сд ранком 25 жовтня увійшов до Будапешта [155, с.101; 199, с.111].

У ніч на 24 жовтня у Москві по тривозі було зібрано оперативну групу генералів і старших офіцерів ГШ ЗС СРСР, Головних штабів СВ і ВПС чисельністю близько 80-ти чол. і вже в першій половині дня 24 жовтня літаками доставлено в Угорщину. Загальне командування силами було покладене на першого заступника начальника ГШ генерала армії М.С. Малініна.

О 00.35 24 жовтня 33-я гв.мд ОМА (командувач армії – генерал-полковник А. Л. Гетьман), яка дислокувалася в Румунії в районі м. Тімішоара, також була піднята по бойовій тривозі із завданням здійснити марш з переходом румуно-угорського кордону, увійти в район зосередження 15 км на південь від Будапешта і бути в готовності до виконання подальших завдань у місті. До 14.00 дивізія закінчила марш, а 104-й гв. мп дивізії з ходу вступив у бій і спільно з частинами 2-ї гв. мд вів бойові дії в угорській столиці [199, с. 111].

Опівночі 24 жовтня з'єднання і частини ОК почали висунання до Будапешта з районів Кечкемет, Цеглед, Сольнок, Секешфегервар, Шарбогард. Вони повинні були здійснити марш довжиною 75-120 км. Командир ОК з оперативною групою штабу із Секешфегервара виїхав до Будапешта в колоні, яка складалася з декількох легкових автомобілів, радіостанції, БТР і двох танків. О 2-ій год. 24 жовтня колона, зазнавши певних втрат (в результаті нападу повсталих була спалена пересувна радіостанція, її начальник отримав поранення, а один з радистів був убитий), прибула до МО УНР, де було розгорнуто командний пункт командира ОК [216, № 10, с. 27]. У приміщенні МО УНР мався урядовий зв'язок з Москвою, полегшувалася й організація взаємодії з угорським командуванням.

Першими з бойових частин у Будапешт о 4-й год. ранку прибули 37-й тп на чолі із заступником командира 2 гв. мд полковником Бічаном і мотоциклетний батальйон підполковника Г.Т. Добрунова. Головні сили дивізії підійшли до Будапешта тільки о 5-й годині. Затримка була зумовлена, насамперед, сильним туманом. Підійшли 5-й мп полковника Пилипенка з Кечкемета, 6-й мп полковника Маякова з Сольнока, потім 87-й втсп підполковника Ніковського з Цегледу. Частини, отримавши конкретні бойові завдання, вели бої з озброєними групами повстанців. У другій половині дня до Будапешта увійшли 83-й тп, 57-й мп і 1043-й ап 17-ї гв.мд [216, № 10, с. 28-29].

Посилуючи з'єднання ОК на територію Угорщини додатково були уведені головні сили трьох дивізій: 128-ї гв. сд, 39-ї гв. мд 38-ї А (ПрикВО) і 33-ї гв. мд ОМА (Румунія) [192, с. 75]. Щодо посилення угруповання радянських військ в Угорщині маршали Г. Жуков і В. Соколовський 24 жовтня доповідали у ЦК

КПРС: “Згідно з рішенням Уряду СРСР про надання допомоги Урядові Угорської Народної Республіки у зв’язку з політичними безпорядками, що виникли в країні, Міністерством Оборони проведені наступні заходи.

1.

До

23.00 23 жовтня ц.р. підняті по бойовій тривозі:

особливий корпус радянських військ в Угорщині у складі двох механізованих дивізій;

стрілецький корпус Прикарпатського військового округу у складі однієї стрілецької і однієї механізованої дивізії;

одна механізована дивізія окремої механізованої армії, що дислокується в Румунії, поблизу румуно-угорського кордону.

Усього по бойовій тривозі піднято п’ять дивізій радянських військ у складі: людей – 31550, танків і САУ – 1130, гармат і мінометів – 615, зенітних гармат – 185, бронетранспортерів – 380, автомашин – 3930.

Одночасно приведено у бойову готовність нашу авіацію – одна вад і одна бад в Угорщині та одна вад і одна бад Прикарпатського військового округу, загалом – винищувачів – 159 і бомбардувальників – 122...” [50, № 5, с. 135; 329, с. 367].

Фактично ж, до кінця доби 24 жовтня в Угорщину додатково були уведені 4 дивізії. Крім вказаних у доповіді керівників МО і ГШ, на територію УНР увійшла 61-а зенад зі складу 38-ї А (Прик ВО) [329, с. 377]. Отже, на ранок 25 жовтня в країні вже знаходилося 8 дивізій (з них 2 авіаційні).

У Будапешті на кінець доби 24 жовтня діяли 8 полків радянських військ (4 механізовані, 2 танкових, важкий танко-самохідний і артилерійський). Сили радянських військ, які увійшли 24 жовтня до Будапешта, не перевищували однієї дивізії (близько 6 тис.чол., 290 танків, 120 БТР-ів і 156 гармат) [216, № 10, с. 30]. Для реалізації плану “Хвиля” військ виявилось недостатньо і завдання, передбачені планом, були виконані лише частково, мета ж не була досягнута.

Зранку 25 жовтня до передмістя Будапешта підійшла 33-а гв. мд, а під вечір – 128-а гв. сд. Обидві дивізії увійшли до складу ОК [216, № 11, с. 44]. 33-а гв. мд була повністю укомплектована особовим складом, озброєнням і бойовою технікою. На її озброєнні знаходилися: 182 танка Т-34, 18 важких танків ІС-3, 6 водоплавних танків ПТ-76, 26 самохідних установок СУ-100, 21 самохідна установка СУ-152, 76 БТР-ів, 845 автомобілів, 36 гаубиць калібру 122 мм, 12 гармат калібру 81 мм, 11 гармат калібру 57 мм, 12 безвідкатних гармат калібру 81 мм, 12 166-мм мінометів, 12 реактивних систем залпового вогню БМ-13, 47 зенітних гармат, з них 12 калібру 85 мм і 35 калібру 37 мм [155, с. 103].

Деякі частини дивізії під час входження до столиці відразу зазнали значних бойових втрат, зіткнувшись з потужним опором повстанців. Були підбиті танк і БТР, в яких знаходилися командири двох полків, знищені штабні радіостанції. Артполк на проспекті Ференца потрапив у засідку і майже повністю втратив 2-й адн. Командир полку Є.М. Коханович був смертельно поранений [216, № 11, с. 45].

Усього на кінець доби 25 жовтня в Будапешті діяли 16 полків чотирьох дивізій (6 механізованих, 3 танкових, 2 важких танко-самохідних, 3 артилерійських, зенітно-артилерійський, стрілецький), а також значна кількість

окремих батальйонів і дивізіонів, штабних і тилових підрозділів.

26-го жовтня 70-а гв. сд ПрикВО була піднята по бойовій тривозі і отримала завдання: провести доукомплектування особовим складом, автотранспортом, здійснити 500-км марш через гірські перевали Карпат і до кінця 28 жовтня зосередитися в районі Дебрецен – Мішкольц – Ніредьгаза. Завдання було виконано. 104-й втсп цієї дивізії перевозився залізницею з м. Рава-Руська у м. Берегове, звідти здійснив марш і того самого дня зосередився в районі Ніредьгази [199, с. 113-114].

В ніч на 27 жовтня була піднята по бойовій тривозі 27-а гв. мд ПрикВО. Командир дивізії отримав завдання здійснити марш у район Берегове, а далі – Ніредьгаза – Дебрецен – Сольнок. О 10.00 27 жовтня дивізія почала перехід державного кордону і здійснила марш у район м. Сольнок. Того ж дня підняли по тривозі 1 гв. залбр ПрикВО із завданням зосередитися на ст. Чоп для виходу в Угорщину з метою забезпечення руху потягів, дезорганізованого повсталими угорськими залізничниками [199, с. 114].

Продовжувалося перегрупування військ, які вже знаходилися на території Угорщини, і уточнення їхніх завдань. 39 гв. мд 3 СК 38 А, що перебувала з ранку 25 жовтня в районах Сольнок – Абонь, о 13.30 27 жовтня отримала розпорядження здійснити марш і до кінця дня зосередитися у районі населеного пункту Тамаші. На кінець дня 27 жовтня угруповання радянських військ у Будапешті не зазнало змін, а загалом на території УНР воно збільшилося на одну дивізію (27-а гв. мд).

У відповідь на активізацію дій повстанців, як зазначають окремі дослідники, 27 жовтня вищі військові інстанції у Москві отримали вказівки щодо підготовки нової воєнної операції. МО і ГШ почали готуватися до критичного розвитку подій – підтягувати війська, розгортати системи зв'язку і таке інше [155, с. 108; 245, с. 15].

Пізно ввечері 27 жовтня і протягом наступної ночі за наказом командувача військами ПрикВО 11-а і 32-а гв. мд, 60-а зенад, спеціальні частини армійського підпорядкування 8-ї МА (командувач – генерал-лейтенант А.Х. Бабаджанян) також були підняті по бойовій тривозі і отримали бойові накази на здійснення маршу з пунктів постійної дислокації Бердичева, Новоград-Волинського, Житомира, Хмельницького, Жмеринки з переходом державного кордону і зосередження у східних областях країни. Військові частини з вечора 28 жовтня почали перехід кордону [155, с. 108].

128 гв. сд, яка з 9.00 25 жовтня знаходилася у районах міст Ясберень і Хатван, зранку 28 жовтня увійшла до столиці для ліквідації осередків повстання на вказаних об'єктах у західних районах Будапешта – Буді [199, с. 115]. Частини дивізії замінили в означених районах 57-й мп і 83-й тп 17-ї гв. мд, які отримали завдання повернутися у райони дислокації для прикриття кордону з Австрією [216, № 11, с. 46]. Завершила марш і зосередилася на захід від м. Сольнок 27-а мд. О 8.00 28 жовтня 70-а гв. сд почала перехід державного кордону і близько 1.00 29 жовтня зосередилася в районі м. Дебрецен [199, с. 115].

На кінець дня 28 жовтня в Будапешті залишалися і діяли частини трьох радянських дивізій, загальна чисельність особового складу яких сягала 20 тис.

чол. [216, № 11, с. 46]. В УНР на той час вже знаходилося 10 з'єднань радянських військ. Ще одна дивізія (32-а гв. мд) переходила державний кордон. Отже, на кінець 28 жовтня в країні діяли 6 механізованих, 2 стрілецькі, 1 зенітно-артилерійська і 2 авіаційні дивізії Радянської Армії.

28 жовтня в Угорщині різко змінилася внутрішньополітична обстановка. Уряд УНР заявив про “повсюдне негайне припинення вогню”, закликав протидіючі сторони “припинити всі воєнні дії” [329, с. 442-443]. Радянські війська змушені були виконати вимоги угорського уряду і з 29 жовтня припинили бойові дії, у зв'язку з чим не змогли забезпечити у повній мірі виконання завдань, які на них покладалися.

29 жовтня о 12.00 була піднята по бойовій тривозі 31-а гв.пдд (114-й і 381-й пдп) із завданням завершити підготовку до десантування, вийти до аеродромів зльоту (Львів та Хмельницький) і в подальшому десантуватися на аеродром м. Веспрем. О 20.00 114-й пдп двома маршрутами Новоград-Волинський – Хмельницький почав висунання до аеродромів зльоту [199, с.115].

30 жовтня угорський уряд висунув вимогу про негайне виведення радянських військ з Будапешта. У відповідності до рішення уряду СРСР в ніч на 31 жовтня почалося виведення з'єднань і частин РА зі столиці Угорщини. До кінця доби всі вони за виключенням декількох підрозділів, залишених для охорони посольства СРСР і МО УНР, вийшли з міста і зосередилися у 15-20 км від Будапешта [216, № 11, с. 49]. Командний пункт ОК був розгорнутий в районі аеродрому Текель [199, с. 117].

Не зважаючи на виведення військ з Будапешта процес введення нових з'єднань ЗС СРСР на територію УНР не припинявся. 30 жовтня до 12.00 114-й гв. пдп 31-ї гв. пдд був десантований посадочним способом на аеродром Веспрем. До 22.00 на той самий аеродром був перекинутий 381-й гв. пдп [197, № 6-7, с. 62; 295, с. 17]. В ніч на 31 жовтня почали перехід радянсько-угорського кордону частини 60-ї зенад 8-ї МА.

Під впливом факторів, визначених і висвітлених у попередньому розділі, вище політичне керівництво СРСР 31 жовтня приймає принципове рішення про проведення нової воєнної операції на території Угорщини. Мета операції передбачала повний розгром повстанських сил і відновлення контролю над ситуацією в країні для припинення негативних з точки зору радянських лідерів процесів у державі, що могли призвести до втрати Радянським Союзом одного із своїх союзників.

План заходів, намічених Президією ЦК КПРС 31 жовтня і 1 листопада, був підготовлений у найкоротші терміни і вже 2 листопада ухвалений на черговому засіданні. Для реалізації загального плану ГШ ЗС СРСР розробив операцію під умовною назвою “Вихор”. Згідно з планом операції, розгром повстанських сил повністю покладался на радянські війська. ОК отримав бойовий наказ розгромити сили повстанців у Будапешті, роззброїти частини угорської армії, які спробують чинити збройний опір, і відновити порядок у столиці. На Будапешт у попередні райони першого вторгнення спрямовувалися 2-а, 33-я гв. мд і 128-а гв. сд, посилені танками, артилерією, підрозділами десантників. Бойові накази щодо наведення “порядку” в інших містах і районах Угорщини отримали 8-а МА і 38-а

А. Готовність військ до дій визначалася до кінця 3 листопада. Початок операції – за сигналом “Грім-444” [155, с. 114; 192, с. 77]. Загальне керівництво операцією було покладене на Головнокомандувача ОЗС ВД Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва [216, № 11, с. 50].

31 жовтня о 20.45 в ОдВО наказом командувача військами округу генерал-полковника О.І. Радзієвського у повну бойову готовність приводиться 35-а гв. мд. Її командиру надавалося 11 годин для підготовки до ведення бойових дій і посадки у залізничні ешелони для від’їзду в Угорщину. В ніч на 1 листопада 31-а тд 8-ї МА була піднята по бойовій тривозі командувачем ПрикВО і отримала бойовий наказ на здійснення маршу за маршрутом Хмельницький - Берегове і зосередження до 20.00 у районі на південь від Мукачів [155, с. 112; 199, с. 118].

1 листопада з 13.00 108-й гв. пдп 7-ї гв. пдд починає перекидатися залізницею зі ст. Каунас на станції Львів і Хмельницький, а з 17.00 80-й гв. пдп (без одного батальйону) залізничними ешелонами перевозиться від ст. Гайжунай (ПрикВО) до ст. Берегове (ПрикВО) [197, № 6-7, с. 63; 199, с. 119].

31 жовтня прем’єр-міністр Угорщини І. Надь оголосив про початок перегорів з радянським урядом про вихід Угорщини з ВД. Наступного дня він висловив послу СРСР Ю.В. Андропову протест у зв’язку із введенням у країну нових радянських з’єднань і висунув вимогу про негайне припинення цього процесу.

Командування радянських військ активно проводило евакуацію членів сімей військовослужбовців ОК з Угорщини в Радянський Союз. Так, 177-а бад з 1-го до 3-го листопада літаками евакуювала на Україну більше 600 сімей офіцерів корпусу [192, с. 77]. Використовувалися і літаки, які доставляли в країну радянські частини і підрозділи. Також евакуація сімей здійснювалася автотранспортом і залізничним транспортом. Значну частину сімей вивезли з призначених пунктів у містах Комаром і Дьйор через територію Чехословаччини, частину сімей, які знаходилися в м. Кечкемет і далі на схід, ближче до радянського кордону, вивезли автомобілями в м. Чоп, а члени сімей військовослужбовців 407-го ап були вивезені через Румунію. До 4 листопада було проведено евакуацію поранених радянських військовослужбовців у військовий госпіталь СРСР [199, с. 119]. Ці факти переконливо свідчать про те, що війська серйозно готувалися до рішучих бойових дій.

2 листопада 1-а залбр двома ешелонами почала рух зі ст. Чоп на територію УНР. Упродовж дня частини 27-ї гв. мд, розташованої до цього в районі м. Сольнок, перемістилися на захід і зосередилися біля міст Дьйор, Комаром, Мошонмадяровар. З’єднання і частини ОК, 8-ї МА, 38-ї А загальною чисельністю близько 60 тис. чол. готувалися до виконання бойових завдань в операції “Вихор” [199, с. 119-120].

Вночі 3 листопада командир ОК у відповідності до наказу № 01 Головнокомандувача ОЗС ВД і планом операції “Вихор” віддав наказ командирам 2-ї і 33-ї гв. мд, 128-ї гв. сд, приданим і підтримуючим частинам і підрозділам про початок штурму Будапешта о 5.50 4 листопада [199, с. 120].

О 7.00 3 листопада 31-а гв. тд ПрикВО отримала наказ, який вимагав о 10.00 розпочати перехід державного кордону і здійснити марш до Хатвана. З переходом нею радянсько-угорського кордону з’єднання і частини 8-ї МА були

зосереджені в районах біля міст Дебрецен, Сольнок, Кечкемет, Дьєндьєш та інших пунктах Східної Угорщини й розпочали підготовку до виконання бойових завдань. Командувачу армії були оперативно підпорядковані 70-а гв.сд і 35-а гв. мд [199, с. 118].

О 10.00 3 листопада командувач 8-ї МА віддав бойовий наказ командирам з'єднань і частин щодо роззброєння угорських військових гарнізонів і захоплення призначених об'єктів з 6.15 4 листопада [155, с. 121]. Аналогічний наказ віддав командирам підлеглих з'єднань і частин командувач 38-ї А.

З 16.00 3 листопада 107-а гв. пдд почала розвантаження із залізничних платформ і зосередження у лісі в 5 км на південь від м. Мукачів. Близько 19.30 на аеродромі Текель висадився 108-й гв. пдп 7-ї гв. пдд. Командир полку отримав бойовий наказ від генерала армії М.С. Малініна про дії полку в операції "Вихор". О 20.00 80-й гв. пдп 7-ї гв. пдд (без одного батальйону) почав марш на автомобілях за маршрутом: Мукачів – Сольнок – Будапешт [197, № 6-7, с. 63].

Операція "Вихор" вступала в стадію реалізації. Перед її початком зранку 4 листопада до усього особового складу військ, що знаходився в Угорщині, був доведений наказ № 1 Головнокомандувача ОЗС ВД, в якому містився аналіз воєнно-політичної обстановки і ставилися загальні завдання особовому складу військ. Текст документу мав суто пропагандистський характер [155, с. 116-117; 216, № 12, с. 36; 329, с. 557, 574]. Замисел операції, а також конкретні бойові завдання військам містилися в іншому документі – бойовому наказі № 01 [155, с. 118-119; 192, с. 78].

У призначений час з'єднання і частини ОК, 8-а МА і 38-а А розпочали виконання завдань згідно з планом операції. На момент початку операції "Вихор" в Угорщині було сконцентровано 16 радянських дивізій (7 механізованих, 1 танкова, 2 стрілецькі, 2 зенітно-артилерійські, 2 авіаційні, 2 повітрянодесантні). Ще одна дивізія (35-а гв. мд ОдВО), закінчивши зранку розвантаження із залізничних платформ в районі м. Тімішоара (Румунія), перейшла румуно-угорський кордон [199, с. 123].

Після 4 листопада на територію Угорщини нових з'єднань і частин радянських військ не вводилося, що свідчить про достатність тих військ, які вже знаходилися в країні, для досягнення запланованих результатів операції. Проте, в СРСР активізувалося пересування радянських військ у напрямку угорського кордону. З 9.00 4 листопада 104-а і 105-а гв. пдд розпочали перекидання залізничним транспортом до радянсько-угорського кордону. Отже, ще 3 повітрянодесантні дивізії (107-а гв. пдд вже знаходилася на південь від Мукачева), розташувались у безпосередній близькості до Угорщини, були в готовності до виконання бойових завдань.

З метою швидкого розгрому збройних загонів повстанців у Будапешті за розпорядженням маршала І.С. Конєва ОК був посилений двома танковими полками (100-м тп 31-ї тд і 128-м тсп 66-ї гв. сд), двома парашутно-десантними полками (80-м і 381-м гв. пдп), стрілецьким, механізованим та артилерійським полками, а також двома дивізіонами важкої мінометної та реактивної бригад [216, № 12, с. 37]. Отже, загальна кількість полків, які діяли у Будапешті з 4 листопада, складала 22-23 (без урахування окремих батальйонів і дивізіонів), що

відповідало штатам 4-5-ти дивізій. Угруповання радянських військ у столиці нараховувало близько 30 тис. чол., тобто половину загальної чисельності особового складу, залученого для здійснення операції.

Таким чином, для виконання бойових завдань в Угорщині було залучено 17 дивізій ЗС СРСР, з них 8 механізованих, 1 танкова, 2 стрілецькі, 2 зенітно-артилерійські, 2 повітрянодесантні та 2 авіаційні. Згідно з даними Г.К. Жукова усього в бойових діях в Угорщині брав участь 58821 радянський військовослужбовець, з них 7349 офіцерів і 51472 сержанти і солдати [188, с. 22]. Отже, з урахуванням бойових втрат на першому етапі воєнних дій чисельність радянських військ, залучених до участі в операції “Вихор”, складала близько 58 тис. чол.

Підготовка військового втручання в Чехословаччину в 1968 р., як вище зазначалося, тривала значно довше (понад чотири місяці), але вона теж передбачала низку заходів політичного, воєнно-політичного та військового характеру, причому значна їх кількість мала демонстративний, силовий характер і мала на меті підтримати прорадянські сили в ЧСР і примусити празьких реформаторів виконати вимоги керівництва СРСР.

Міжпартійне обговорення ситуації в Чехословаччині та відповідних заходів впливу на керівництво КПЧ в рамках братніх партій докладно розглядалося у попередньому підрозділі цього розділу, а тому приділимо увагу лише підготовці пропагандистського забезпечення акції та воєнно-політичним і військовим заходам підготовки вторгнення.

Вторгнення планувалося як *короткочасне*. Його “ідеологічне забезпечення” пророблялося досить ретельно. Розвиваючи тезу про вірогідність відриву Чехословаччини від Варшавського Договору, радянська пропаганда роздувала міф про німецьку загрозу, особливі плани американського імперіалізму у відношенні ЧСР. Поширювалися матеріали про маневри бундесверу і НАТО на кордонах з ЧСР. Проте, концентрація військ НАТО влітку 1968 р. не виходила за межі, яких вона вже досягла в минулому, і не давала приводу для такого критичного висновку [314, с. 151].

Необхідно зазначити, що спішне практичне пророблення “надзвичайних (крайніх) заходів” почалося ще згідно з рішеннями Політбюро ЦК КПРС від 19 і 22 липня [293, 1995, № 1, с. 36]. Передбачалося необхідність введення військ Варшавського Договору в Чехословаччину і зміна політичного керівництва. 20 липня було підготовлено першу, а 26 липня – другу редакцію Декларації від імені Політбюро ЦК КПЧ і Революційного уряду ЧСР про внутрішню та зовнішню політику, а також Звернення до громадян ЧСР, до чехословацької армії [7, оп. 91, спр. 98, арк. 58-59]. Ці документи повинні були обнародувати після того, як війська СРСР та інших країн ВД увійдуть до Чехословаччини.

Одночасно було підготовлено проект заяви ЦК КПРС “До радянського народу”. В ньому стверджувалося, що соціалістична Чехословаччина опинилася на порозі смертельної небезпеки і, “усвідомлюючи всю глибину небезпеки, що нависла над країною, кращі представники чехословацьких комуністів, члени Президії ЦК партії, представники партійних організацій на місцях створили Президію ЦК Комуністичної партії Чехословаччини і Революційний уряд ЧСР,

які прийняли на себе всю повноту відповідальності за керівництво справами Чехословацької держави. ...В цих умовах Радянський уряд прийняв єдино необхідне рішення і віддав наказ частинам Радянської Армії надати допомогу Революційному уряду Чехословаччини... Такі ж рішення прийняли уряди Польської народної республіки, Угорської народної республіки, Народної республіки Болгарії, які разом з нами виконують свій інтернаціональний обов'язок”[7, оп. 91, спр. 98, арк. 55-57].

26-27 липня на засіданні Політбюро ЦК КПРС були повністю підготовлені документи до вторгнення – Заява “До радянського народу”, Декларація Політбюро ЦК КПЧ і Революційного уряду ЧССР і Звернення до громадян ЧССР, до чехословацької армії.

Важливе значення мали *воєнно-політичні* і *безпосередньо військові приготування* вторгнення в Чехословаччину.

За свідченнями окремих радянських воєначальників, перші плани окупації ЧССР були розроблені ще в першій половині квітня 1968 р. О. Майоров стверджує, що його, тоді командувача 38-ї армії, викликали у Львів (штаб ПрикВО) і ознайомили з наказом міністра оборони від 11 квітня про введення цієї армії в ЧССР “з метою придушення, а за необхідності і знищення контрреволюції на її території” [215, с. 19]. Протягом доби з моменту отримання сигналу армія має пройти 500-550 км, взяти під контроль Словаччину і схід Моравії, вийти на лінію Брно – Острава. Документ був особливо таємним. Той самий автор наводить інформацію, що Л.І. Брежнев, який прийняв міністра оборони СРСР Маршалом Радянського Союзу А.А. Гречка і начальника головного оперативного управління ГШ ЗС СРСР до 11 квітня, сказав міністрові оборони: “Андрію, готуйся до більшого. Та дасть Бог, обійдеться без цього” [215, с. 21].

За даними російського воєнного історика О. Кирова, 8 квітня 1968 р. командувач ПДВ генерал армії В.Ф. Маргелов отримав директиву, підписану міністром оборони А.А. Гречком і начальником ГШ ЗС СРСР М.В. Захаровим, якою вимагалось привести в повну бойову готовність 7-у і 103-ю повітрянодесантні дивізії, вивести їх у вихідні райони для підготовки до висадки в Чехословаччині парашутним і посадочними способами. У директиві вказувалося, що “контрреволюційні сили Чехословаччини за активної допомоги агентів США і ФРН дезорганізували державний порядок у цій країні. Використовуючи події, що відбуваються, війська НАТО загрожують захопити Чехословаччину, скинути в ній народну владу й встановити бажаний їм режим”. Зазначалося, що “Радянський Союз та інші соціалістичні країни, вірні інтернаціональному обов'язку та Варшавському Договору повинні ввести свої війська для надання допомоги Чехословацькій народній армії в захисті їхньої батьківщини від навислої над нею небезпеки” [193, с. 5]. Задачі дивізій формулювалися так: “Надання допомоги органам народної влади в придушенні сил контрреволюції і відновленні порядку в країні шляхом взяття під контроль найважливіших державних установ, радіостанцій, телебачення, пошти, телеграфу, аеродромів, а також найважливіших вузлів доріг з метою заборони проникнення контрреволюційних сил у район Праги” [193, с. 5-6].

У директиві підкреслювалося, що, “якщо війська Чехословацької народної армії (ЧНА) з розумінням поставляться до появи радянських військ, у цьому випадку необхідно організувати з ними взаємодію і спільно виконувати поставлені задачі. У випадку, якщо війська ЧНА будуть вороже відноситися до десантників і підтримають контрреволюційні сили, необхідно приймати міри до їхньої локалізації, а при неможливості цього – роззброювати” [193, с. 6].

Однак при тому, що план окупації ЧССР, як доводять названі автори, було розроблено вже до середини квітня, принципове політичне рішення про військове вторгнення до того часу прийняте ще не було. Адже успіх всієї операції залежав не тільки від дій військових; значно важче було вирішити проблему влади – усунути з керівних партійних і державних органів усіх неугодних Москві людей, зробити уряд слухняним і керованим, готовим беззаперечно підкоритися волі Кремля [340, с. 77].

Зосередження військ на кордонах ЧССР здійснювалося приховано. З цієї метою було проведено кілька навчань. Протягом червня на території спочатку Польщі, а потім ЧССР проходили крупномасштабні командно-штабні навчання (КШН) країн Варшавського договору “Шумава”, в яких взяли участь радянські, польські, угорські та чехословацькі війська чисельністю 16 тис. чол. [314, с. 239] і які, по суті, були своєрідною формою політичного тиску на Прагу, тим більше, що протягом місяця після закінчення маневрів багатотисячні військові формування не залишали територію Чехословаччини. 3 липня главкомом ОЗС ВД маршал І.І. Якубовський оголосив про закінчення навчань і про початок виведення військ з Чехословаччини, але війська не змінювали свою дислокацію через відсутність рішення політичного керівництва Радянського Союзу, причому сам Якубовський наполягав, щоб розміщені в ЧССР війська Варшавського Договору залишались там до 20 вересня – дня закриття з’їзду КПЧ [39, с. 51], тобто до забезпечення перемоги “здорових сил” у чехословацькій компартії.

Характерним у відношенні вищих радянських військових до подій в ЧССР є теза з виступу маршала Якубовського до своїх підлеглих: “Слово. Радіо. Телебачення. Газети. В угорців теж з цього починалось. А закінчилося тим, що комуністів вішали на ліхтарях... Тільки другої Угорщини вони тут не дочекаються” [215, с. 119].

Радянський генералітет після тривалого перебування в Чехословаччині зробив висновок про низьку боєздатність ЧНА. Навіть новий президент ЧССР генерал Л. Свобода, відвідавши одне з показових навчань, емоційно обізвав своїх співвітчизників “швейками” [340, с. 77-78]. Особливу увагу і побоювання радянських генералів викликала незадовільна партійно-політична робота у військах ЧНА. Нечуваним за своєю обурливістю їм видавався факт, що політпрацівники чехословацької армії замість того, щоб прищеплювати своїм підлеглим ідеї “пролетарського інтернаціоналізму”, навпаки, “розкладають” армію проповіддю особливого чехословацького шляху до соціалізму, більш демократичного, ніж у СРСР і будь-де ще [340, с. 78]. В цілому ж, висновок про низьку боєздатність чехословацької армії певним чином утвердило вище державне керівництво СРСР в думці про не дуже високу ціну силового рішення.

Перебування радянських військ протягом місяця після військових навчань на території ЧССР не супроводжувалося відповідною політичною підготовкою: солдати і офіцери відчували невизначеність свого положення. А навіть прорадянськи налаштовані офіцери ЧНА у бесідах з радянськими колегами не приховували свого негативного відношення до затримки з виводом військ. Невизначеність становища і подальших дій мала розкладальний вплив на армію. Зокрема, відмічалися “нездорові настрої” солдатів, а серед офіцерів активно обговорювалося питання про розбіжності усередині Організації Варшавського Договору. В липні делегація КПЧ відмовилася прибути у Варшаву на нараду лідерів країн соціалістичного співтовариства. Напруженість у відносинах братніх партій добре відчувалася радянськими офіцерами середньої ланки [162, с. 32].

Ніякої політичного зиску СРСР затримка з виведенням військ не принесла. Навпаки, на початку серпня вихід радянських військ сприймався суспільною думкою в ЧССР вже не просто як відведення на свої бази, а як відступ, визнання невдачі політики силового тиску, новий успіх “правих сил” в КПЧ.

Після виведення з ЧССР більшість радянських військ не повернулися в місця постійної дислокації, а розташувалися в польових таборах у безпосередній близькості від її кордону. Британський дослідник Д. Флойд вважає, що в цілому “росіянам вдалося протягти армію чисельністю приблизно 50 тис. солдатів із самим сучасним озброєнням, притому не допускаючи припущень, що вони вторглися або окупуєть країни. Ці маневри червня 1968 р. в дійсності стали мініокупацією з військовою присутністю у такому масштабі, що потрібен був невеликий політичний успіх, щоб дозволити росіянам повернути годинник назад” [441, с. 42-43].

З 23 липня по 10 серпня на території України, Білорусії, Литви і Латвії, а також Польщі та НДР проводилися навчання тилових з'єднань і частин “Неман”, якими командував заступник міністра оборони СРСР – начальник тилу ЗС маршал І.Х. Баграмян. На ці навчання було мобілізовано значну кількість резервістів і залучено велику кількість цивільних транспортних засобів. Крім того, 11 серпня розпочалися навчання військ ППО країн ВД “Небесний щит”, в ході яких радянська авіація почала патрулювати чехословацький кордон, а також навчання військ зв'язку на території Західної України, Польщі та НДР.

В цілому, навчання військ ВД, що проводилися з травня до серпня, були використані в якості способу певного маскування, дозволили приховати ознаки вторгнення, яке активно готувалося. Одночасно з проведенням навчань під їхнім прикриттям вирішувалися питання матеріально-технічного і тилового забезпечення угруповання військ, що створювалося [314, с. 239].

Заздалегідь були розроблені “рекомендації” по взаємодії військ Варшавського Договору, які ґрунтувалися на досвіді проведення спільних великих військових навчань у минулому. Згідно з рекомендаціями було введено білу смугу – розпізнавальний знак “своїх” і союзних військ. Уся бойова техніка без білих смуг підлягала “нейтралізації”, бажано без “стрільби”. У випадку опору “танки без смуг та інша бойова техніка” підлягали “негайному знищенню”. Для цього не треба було отримувати команду старшого начальника. В разі зустрічі з військами НАТО наказано негайно зупинитися і “без команди не стріляти” [314,

с. 152].

14 серпня радянські війська в НДР були приведені в повну бойову готовність. Через два дні Гречко, Якубовський і Єпішев провели інспекцію радянських військ у НДР, 17 серпня – перевірили готовність військ, дислокованих у Польщі.

Були проведені *заходи і по лінії КДБ*. Ввечері 17 серпня група старших офіцерів КДБ СРСР літаком прибула в Прагу. Їхнім завданням було під прикриттям радянських дипломатів і за допомогою вірних людей в МВС ЧССР підготувати умови для здійснення вторгнення.

Після прийняття остаточного рішення про введення військ у Чехословаччину 16 серпня 1968 р. і його схвалення на нараді керівників країн Варшавського блоку в Москві 18 серпня маршал А. Гречко провів нараду керівного складу МО СРСР із запрошенням командуючих об'єднаннями і з'єднаннями, задіяними в операції по введенню військ (кодова назва “*Дунай*”). Були остаточні затверджені дата і час початку операції – 20 серпня, орієнтовно о 23 год. 20 хв., після отримання сигналу “Ч” – “Влтава 666”. За загальним замислом, протягом перших трьох днів в Чехословаччину входять 20 дивізій країн – учасниць ОВД і в наступні два дні ще 10 дивізій. На випадок ускладнення обстановки у підвищену бойову готовність приводяться 6 з 22 військових округів – Ленінградський, Прибалтійський, Білоруський, Прикарпатський, Одеський і Київський, – що налічували 85-100 підготовлених дивізій. У Польщі, НДР, Угорщині та Болгарії готуються ще 70-80 дивізій. У повну готовність приводяться радянські стратегічні сили атомного нападу [370, оп. 60, спр. 19, арк. 202-203]. Усього в системі ОВД у стан підвищеної боєготовності було приведено близько 200 дивізій. Загальне командування операцією покладалося на главкома сухопутних військ генерала армії І.Г. Павловського [340, с. 81].

При зайнятті Праги передбачалося взяти під контроль головні державні установи, паралізувавши таким чином усю систему влади. Цю функцію виконували повітрянодесантні війська. 38-а А під командуванням генерал-лейтенанта О.М. Майорова з приданими їй з'єднаннями повинна була за 24 години оволодіти Словаччиною та Моравією. Для того, щоб попередити будь-які спроби протидії з боку ЧНА, маршал А. Гречко напередодні введення військ інформував міністра оборони ЧССР про акцію, що готується, і застеріг від здійснення опору з боку ЧНА.

Крім того, існував план “*Серпень 68*”. Зміст цього плану знали лише міністр оборони СРСР, начальник ГШ ЗС і главком ГРВН. Це був план, який вводився в дію в разі найгіршого розвитку подій, тобто війни з США і НАТО [215, с. 223].

США і НАТО не змогли вчасно виявити військові приготування Радянського Союзу та його союзників. Західні засоби електронної розвідки, що сліdkували за концентрацією військ, виявилися неефективними через застосування військами ВД електронної завіси і в зв'язку з тим, що війська вторгнення мінімально використовували засоби радіозв'язку [39, с. 190].

Підготовка військ до можливого вторгнення активно здійснювалася не тільки у безпосередній близькості від кордонів з Чехословаччиною, а й на території СРСР, найбільш інтенсивно – у повітрянодесантних військах. Саме на прикладі підготовки ПДВ можна прослідити конкретні питання підготовки

радянських військ до здійснення втручання.

Підготовка ПДВ до виконання завдань почалася 3 липня 1968 р. на підставі попереднього розпорядження штабу ПДВ і в процесі роботи конкретизувалася у відповідності до бойових наказів і усних вказівок командування. До 29 липня командири і штаби залучених дивізій у місцях постійної дислокації здійснили планування десантування і бойових дій частин і підрозділів, зробили доукомплектування з'єднань особовим складом до штатів воєнного часу, виконали основні заходи щодо всебічного забезпечення бойових дій [193, с. 9].

Командир 7-ї гв. пдд гвардії генерал-майор Л. Горелов 12 липня 1968 р. прийняв рішення на десантування і бойові дії дивізії, яке того ж дня було затверджене командуючим ПДВ. Відповідно до рішення генерала Л. Горелова передбачалося здійснити взяття основних призначених об'єктів у Празі чотирма рухомими загонами. Захоплення будинку Міністерства оборони і Генерального штабу ЧНА покладався на загін № 1 у складі розвідувальної роти дивізії на бойових розвідувальних дозорних машинах (БРДМ), посиленої взводами артилерійсько-самохідних установок АСУ-57 і станкових протитанкових гранатометів СПГ-9 від 108-го гв. пдп. Загону № 2 від того самого полку в складі 1-ї парашутно-десантної роти і батареї АСУ-57 (без взводу) ставилася задача оволодіти Міністерством внутрішніх справ і Військово-політичною академією. Для дій у 2-му ешелоні і розвитку успіху загонів № 1 і № 2 призначався 2-й парашутно-десантний батальйон (без 6-ї роти) 97-го гв. пдп – загін №3. Третьому парашутно-десантному батальйону (без 9-ї роти) 119 гв. пдп (загін №4) ставилося завдання захопити будинки телевізійного і радіоцентрів, головпоштамту, телеграфу і держбанку.

Для захоплення об'єктів аеродрому і забезпечення висадки десанту призначалися підрозділи в складі 2-ї парашутно-десантної роти 108-го гв. пдп (на аеродромі Рузіне), 6-ї роти 97-го гв. пдп (на аеродромі Водоходи) і 9-ї парашутно-десантної роти 119-го гв. пдп (на аеродромі Кбелі). Десантування підрозділів захоплення передбачалося здійснити головними літаками. Інші частини дивізії планувалося негайно висувати для захоплення зазначених об'єктів і районів міста, а частиною сил здійснювати утримання аеродромів до висадки на них 22-го мотострілецького полку Болгарської народної армії. Директивою МО СРСР 22 липня цей полк був підпорядкований командиру 7-ї гв. пдд, а 29 липня о 20 год. 30 хв. на аеродромі Коломия через офіцера штабу ПДВ йому була поставлена задача: двома батальйонами десантуватися на аеродром Рузіне, одним батальйоном на аеродром Водоходи й утримувати їх.

Відповідно до прийнятого рішення штаб 7-ї гв. пдд розробив бойове розпорядження для кожного полку й окремих дивізіонів (батальйонів) і карти з нанесеною обстановкою і задачами. Все це в опечатаних пакетах було вручено командирам для розпечатання по встановленому сигналу. Таким самим способом військам були видані план Праги, карти районів бойових дій, розпорядження по зв'язку, управлінню військами і радіодані.

11 липня командир 103-ї гв. пдд гвардії полковник А. Яценко прийняв рішення на десантування і бойові дії дивізії. Згідно з цим рішенням на аеродром Туржани здійснювалася висадка головних сил, які повинні були стрімким

наступом на Брно з південного сходу захопити призначені об'єкти і блокувати місця дислокації військ ЧНА. У східній частині міста діяв 317-й гв. пдп, у центральній і західній – 350-й гв. пдп, посилений артилерійським дивізіоном 1179-го артилерійського полку. Посадочну групу 317-го гв. пдп планувалося десантувати на аеродром Намешть. Група мала задачу захопити аеродром, залишити для його оборони частину сил, вийти до Брно із заходу і прийняти від 357-го гв. пдп для контролю південну і південно-західну частину міста. У випадку неуспіху 317-го і 357-го гв. пдп у рішенні командира дивізії передбачалося атакою 350-го гв. пдп із заходу сприяти захопленню міста. Розробка штабом 103-ї гв. пдд бойового розпорядження і документів по управлінню військами була такою самою, як і в 7-ій гв. пдд.

В обох дивізіях до парашутного викиду були підготовлені частина штабів, розвідувальні роти і парашутно-десантні полки, інші частини дивізії входили в посадочні групи десанту.

Протягом першої доби після одержання бойової задачі штаби дивізій уточнили з представниками ВТА порядок десантування і розробили плани і накази на вихід частин до аеродромів злету. При узгодженні порядку десантування були внесені деякі уточнення в розподілі частин і підрозділів по аеродромах. Укладання парашутів і упакування легкого озброєння в малогабаритну парашутно-десантну тару були зроблені завчасно. З метою швидкого розвантаження літаків на аеродромах висадки автомобільна техніка завантажувалася в літаки, маючи вантажі тільки в кузовах, а вантажі, що не вміщувалися на автомашини, завантажувалися в окремі літаки і для їхнього розвантаження в гермокабінах розміщалося 18-20 чоловік.

29 липня о 15-й год. 35 хв. командир 7-ї гв. пдд одержав сигнал штабу ПДВ на вихід дивізії. Після цього він віддав командирам частин наказ на вихід у райони очікування. Наказано було почати марш о 20-й годині 29 липня і зосередитися в зазначених районах до 5-ї години ранку 30 липня.

О 20-й годині 29 липня командир 7-ї гв. пдд з оперативною групою виїхав у Паневежис, де зі штабу військово-транспортної авіаційної дивізії по "ВЧ" здійснював управління і контроль за ходом маршу. Всі повідомлення передавалися тільки шляхом умовних телеграм.

Для оперативної передачі наказів і здійснення контролю за ходом маршу використовувався літак Ан-2. Під прикриттям ночі вихід у райони очікування згідно з наказом командуючого ПДВ також здійснила 103-я гв. пдд і до 5-ї години ранку зосередилася в призначених районах.

30 липня військово-транспортна авіація прибула на аеродроми в готовності прийняти на борт десант. Офіцери штабів ПДВ і ВТА приступили до уточнення розрахунків на десантування.

Здійснена робота дозволила досягти розосередження сил ВТА і повітряного десанту, що забезпечило переліт усіх частин 103-ї гв. пдд на аеродроми Туржани і Намешть на дальність десантування 1100-1400 км без проміжної посадки літаків і дозаправлення паливом. Дальність десантування 7-ї гв. пдд складала від 690 до 960 км.

У період перебування військ у районах очікування з 30 липня по 16 серпня поблизу аеродромів організовувалися заняття по бойовій підготовці, спрямовані на виконання поставленої задачі, при цьому особлива увага зверталася на підтримання високої бойової готовності. Для цього в штабах з'єднань і частин було організовано цілодобове чергування, а для перевірки оповіщення проводилися тренування. З командирами і штабами відпрацьовувалися групові вправи, тактичні летючки з вирішенням питання захоплення й утримання об'єктів у великому місті, з багатьма підрозділами були проведені ротні тактичні навчання з бойовою стрільбою, показні заняття, тактико-спеціальні навчання по діях десантників у місті. Кожен десантник перед виконанням бойової задачі ще раз пройшов обкатування танками, здійснив метання ручних бойових гранат, відробив прийоми ведення вогню вночі, з будинків і в інших особливих умовах. Артилеристи особливу увагу приділяли тренуванням в управлінні вогнем при підтримці бою десанту. Десантники-автомобілісти за час перебування в районах очікування довели запас ходу автомобільної техніки до 900 км, проводили заняття по спеціальній підготовці, удосконалювали практичні навички із завантаження техніки в літаки.

Необхідно підкреслити, що з метою збереження таємниці операції, що готувалася, і запобігання витоку інформації бойова задача до відомо учасників десантування не доводилася до останнього часу і боєприпаси на руки не видавалися. Були прийняті також заходи щодо маскування районів очікування і заборони доступу сторонніх осіб до розташувань підрозділів і техніки. Зміст бойової задачі про майбутні дії до всіх командирів частин, командирів батальйонів, дивізіонів, командирів рот (батареї) було доведено 19 серпня, а до всього особового складу – з 14-ї до 17-ї години 20 серпня. Бойову задачу командирам батальйонів і рот поставили командири полків, командирам взводів і сержантам – командири батальйонів (дивізіонів), рядовому складу – командири рот. Особливу увагу командири всіх рівнів приділяли усвідомленню підлеглими поставленої задачі і знанню її напам'ять. Тоді ж були видані боєприпаси: до автомата – 500-600 патронів, до кулемета – 800-900, кожному десантнику було вручено по 3-4 гранати.

Висновки

Під *угорськими подіями 1956 р.* слід розуміти, з одного боку – народно-демократичну революцію і національно-визвольну боротьбу угорського народу, які проявилися, насамперед, у збройному повстанні, спрямованому проти тоталітарної влади, і збройному опорі повстанців радянським військам, а з іншого – збройне втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини з метою придушення антиурядових виступів і збереження існуючого в країні режиму. Головним змістом цих подій була збройна боротьба між угорськими повстанцями та радянськими військами.

У сутності *чехословацьких подій 1968 р.* теж необхідно відмічати дві сторони. Вони являють собою, з одного боку, події “празької весни” – намагання частини керівництва ЧССР провести реформування економіки та суспільно-політичні перетворення з метою демократизації існуючого ладу, що мало проявом

вироблення свого, особливого шляху до соціалізму, а з іншого боку – це політичне і військове втручання СРСР і ще чотирьох країн Варшавського Договору у внутрішні справи Чехословаччини.

За своєю сутністю *застосування радянських військ* на території Угорщини в 1956 р. і Чехословаччини в 1968 р. були актами агресії, вторгненнями, військовим втручанням СРСР (в 1968 р. – і союзників) у внутрішні справи незалежних держав, що є грубим порушенням норм міжнародного права.

В ході угорських подій політичним керівництвом СРСР тричі приймалися рішення щодо застосування військ в Угорщині: 23 жовтня – про введення військ у Будапешт на прохання угорського уряду з метою надання допомоги урядовим силам у наведенні громадського порядку в столиці; 28 жовтня – про виведення військ зі столиці на вимогу уряду УНР; 31 жовтня – про здійснення нового збройного втручання з метою повного розгрому “контрреволюційних сил” і припинення в країні процесів, небезпечних для тогочасних державних інтересів Радянського Союзу.

Ці рішення передбачали досягнення єдиної мети, а саме – збереження в Угорщині прийняттого для керівництва СРСР політичного режиму й утримання країни під радянським контролем. Вони були обумовлені сукупністю факторів, склад і вплив яких суттєво відрізнявся в кожному конкретному випадку. Спільними і головними для всіх трьох рішень були базові об’єктивні чинники: державні інтереси, засади зовнішньої політики держави і тогочасні міжнародні політичні реалії.

Реакція СРСР і союзників на події в Чехословаччині мала досить тривалий розвиток, причому вона залежала, насамперед, від змін у внутрішньополітичній ситуації в ЧСРР. Питання про силове розв’язання кризи в ЧСРР за допомогою військ перед вищим партійним керівництвом Радянського Союзу постало ще в квітні. Кремлівські лідери вбачили загрозливі тенденції розвитку ситуації та провели паралель між угорськими та чехословацькими подіями. Проте, застосування військової сили до ЧСРР аж до середини серпня розглядалося як один з варіантів можливих дій, як крайній, надзвичайний засіб для утримання Чехословаччини в соціалістичному таборі.

Причини, що схилили радянське керівництво до рішення про застосування сили відносно суверенної держави, умовно можна поділити на дві групи: геополітичні (воєнно-стратегічні) і політико-ідеологічні. Прийняття рішення про введення військ ОВД в ЧСРР було зумовлено низкою факторів, головними з яких були: загрозливий, на погляд лідерів країн соціалістичного співтовариства, розвиток подій у Чехословаччині, результатом якого могла бути втрата ЧСРР і порушення існуючого балансу сил в Європі, що призвело б до послаблення позицій СРСР у світі; побоювання розповсюдження ідей “празької весни” на інші сусідні соціалістичні країни, що, на думку керівників Радянського Союзу, призвело б до ерозії соціалізму, а також загрожувало гегемонії СРСР в соціалістичному таборі; сприятлива позиція більшості інших держав-членів Варшавського Договору, лідери яких підтримували застосування сили до ЧСРР; упевненість в тому, що США і НАТО не будуть втручатися у події в разі вторгнення військ ОЗС ВД у Чехословаччину.

Підготовка військових втручань, як показує проведене дослідження, складалася із приготувань воєнно-політичного (дипломатичного і політико-ідеологічного) характеру і заходів по підготовці військових операцій. Останні включали заходи попередні або завчасні (плани дій військ у разі можливого несприятливого розвитку подій) та безпосередні (конкретні дії військ в рамках проведення запланованих операцій).

РОЗДІЛ 3. ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ СУСІДНІХ КРАЇН: ПРАКТИКА, РЕЗУЛЬТАТИ Й НАСЛІДКИ

3.1. Особливості застосування військ в ході проведення операцій в Угорщині (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.)

Під час угорських подій 1956 р. угруповання радянських військ на *першому етапі бойового застосування*, обмеженого моментами введення частин і з'єднань у Будапешт для ліквідації “масових безпорядків” (24 жовтня) і виведення військ зі столиці (30-31 жовтня), виконувало завдання щодо *реалізації плану “Хвиля”* у взаємодії з частинами УНА. Внаслідок ряду несприятливих політичних факторів, а також деяких військових прорахунків ці завдання не були виконані у повному обсязі і доведені до логічного завершення. 29 жовтня їхнє виконання було призупинено. На *другому етапі* (4 листопада - кінець 1956 р.) значно збільшене і посилене угруповання радянських військ здійснювало самостійну – без участі угорської армії – *операцію “Вихор”*, яка була підготовлена за найкоротший термін і головні цілі та завдання якої щодо розгрому угорських повстанських сил і придушення їхнього опору були досягнуті в період з 4 до 11-12 листопада.

В цих операціях брали участь з'єднання і частини таких існуючих на той час родів військ: БТВ, артилерії, ПДВ, а також авіації. Крім того, частини і підрозділи бойового, технічного, тилового забезпечення і спеціальних військ здійснювали всебічне забезпечення операцій. Серед них – розвідувальні частини і підрозділи, війська зв'язку, інженерні, залізничні війська та інші.

Бойове застосування різних родів військ, як і радянського військового угруповання в цілому, під час подій 1956 р. в Угорщині мало свої характерні *особливості*, що обумовлювалися, насамперед, геополітичним положенням Угорщини, тодішньою воєнно-політичною обстановкою і своєрідністю фізико-географічних умов країни. Вони також впливали з особливостей воєнної операції, її специфічних цілей і завдань, характеру бойових дій противника.

Можна виділити *три головні специфічні риси* цих воєнних операцій. *Перша* і найголовніша полягає в тому, що радянські війська вперше в своїй історії були вимушені виконувати воєнно-поліцейські функції, причому на території сусідньої країни-союзниці СРСР по ВД. *Друга* – противник радянських військ являв собою переважно не регулярну армію, а повстанські формування. *Третя* – бойові дії проводилися головним чином у містах (переважно в м. Будапешт) і мали вогнищевий характер, який змушував військове керівництво використовувати СВ окремими з'єднаннями, частинами і навіть підрозділами. З досягненням першочергових завдань радянські війська забезпечували внутрішній порядок в країні й проводили пошуково-каральні акції з метою повної ліквідації повстанських загонів і груп та їхнього збройного опору.

Найважливішими *воєнно-політичними особливостями*, які впливали на бойові дії радянських військ в Угорщині, були: відсутність стану війни з державою, на території якої велися бойові дії; невизначена воєнно-політична обстановка, відсутність чіткої позиції та рішучих дій уряду Угорщини і УНА (ця особливість проявилася переважно на першому етапі збройної боротьби);

антирадянські настрої більшості населення країни, спрямовані проти радянських військ. На хід бойових дій впливали також фізико-географічні, демографічні, національно-культурні й інші особливості країни і народу Угорщини.

Серед найважливіших *суро воєнних* особливостей необхідно виділити наступні фактори. *Перший* – невизначеність противника і його специфічність, яка полягала у тому, що він являв собою не регулярну армію, а сукупність повстанських загонів, був одягнутий у своїй переважній більшості в цивільний одяг, не мав якихось розпізнавальних знаків, які б вказували на належність до повстанців. Це утруднювало його своєчасне виявлення і вимагало від військових органів і особового складу постійної пильності і високого напруження сил [73, оп. 4640, спр. 15, арк. 37]. *Другий* – бойові дії військ проводилися в умовах відсутності суцільного фронту, вони носили вогнищевий, локальний характер. *Третій* – своєрідна тактика противника, яка обумовлювала і відповідну тактику радянських військ.

Бронетанкові війська. БТВ, які склалися з танкових і механізованих з'єднань і частин, маючи високу рухливість і значну вогневу міць, широко застосовувалися під час угорських подій 1956 р. і виконали головний обсяг бойових завдань, покладених на радянське військове угруповання. Очевидці та дослідники угорських подій 1956 р. цілком справедливо відмічають головну роль радянських танків у придушенні угорської революції [62, с. 4; 63, с. 144; 190; 351, с. 208].

Основу озброєння танкових і механізованих частин і з'єднань склали середні танки Т-34, які найкраще зарекомендували себе в роки минулої війни, і Т-54. Танк Т-54 був створений та прийнятий на озброєння у післявоєнні роки і мав високі бойові властивості. Крім них на озброєнні частин і з'єднань були легкі водоплавні танки ПТ-76 і важкі танки ІС-2М та ІС-3.

Танки, як і в ході минулої війни, добре зарекомендували себе у веденні бойових дій, особливо на відкритій місцевості. Під час угорських подій БТВ, маючи повну перевагу над противником, успішно виконували наступні завдання: захоплення найважливіших транспортних вузлів, аеродромів та забезпечення контролю над головними транспортними магістралями і комунікаціями Угорщини; прикриття державного кордону з Австрією; оточення та блокування більшості військових гарнізонів УНА, їхня нейтралізація і примушення скласти зброю; прорив оборонного кільця, що створювався новою владою навколо столиці; захоплення головних державних і військових об'єктів у Будапешті з подальшим забезпеченням їхньої оборони і охорони; розгін масових демонстрацій протесту; блокування залишків повстанських загонів і груп в окремих населених пунктах і районах. Крім того, застосування броньованої техніки, особливо танків, мало значний психологічний вплив на угорське населення і, частково, на повстанців [283, с. 122].

На місцевості, широко доступній для танків і їхнього маневру, механізовані та танкові з'єднання і частини застосовувались у значних масштабах і діяли самостійно. На важкодоступній місцевості, особливо в умовах великого міста, танки застосовувалися переважно дрібними групами у взаємодії з піхотою (стрілецькими підрозділами і повітрянодесантниками) в якості засобу її

безпосередньої підтримки.

Танкові частини і підрозділи, в тому числі й важкі танко-самоходні, надавалися стрілецьким з'єднанням, частинам і підрозділам. Досвід показує, що танкові підрозділи та окремі танки часто діяли в складі спеціально створених для виконання термінових завдань піхотно-танкових або штурмових загонів і груп [155, с. 119-120; 216, №1, с. 30]. Вони вели вуличні бої та здійснювали штурми опорних пунктів противника в тісній взаємодії з піхотинцями, розвідниками, мінометниками, зенітниками, саперами, вогнеметниками. Діючи у складі штурмових загонів, танки виконували свої завдання у безпосередній взаємодії один з одним.

Під час боїв радянські війська зазнали достатньо відчутних втрат у танках і САУ. Відомо, що на 7 листопада тільки війська ОК, які діяли в столиці, втратили 28 танків і САУ, 40 БТР-ів [155, с. 122]. Ці втрати були результатом, насамперед, умілого застосування повстанцями для боротьби з танками протитанкових і зенітних гармат, гранатометів, гранат і пляшок із запалювальною сумішшю [216, № 11, с. 45].

Досвід, отриманий танковими і механізованими з'єднаннями, частинами і підрозділами під час виконання бойових завдань в Угорщині, є досить цінним і не втратив свого значення до сьогодні, особливо досвід боїв у великому місті. Він доводить, що в сучасному бою в місті танки необхідні для посилення і підтримки піхоти, для дій у складі штурмових загонів і груп. Важливим у подібних умовах є забезпечення узгоджених дій танкових підрозділів і груп з іншими родами військ, насамперед, з піхотою, артилерією, ПДВ, підрозділами спеціальних військ.

Досвід застосування танків у вуличних боях також свідчить про обмеження їхніх можливостей та зниження ефективності при застосуванні у кварталах з багатоповерховими будинками і вузькими вулицями. Танки виявилися не досить придатними для дій у вузьких вулицях, які суттєво обмежують і погіршують можливості огляду та обстрілу, виявлення цілей і їхню поразку [73, оп. 4640, арк. 39]. Через обмежений кут підйому танкової гармати і спареного кулемета вогонь по цілях з перевищенням більше 30° був неможливий. Крім того, в означених умовах танки найменш захищені – вони стають зручною мішенню для вогневих засобів противника.

Не зовсім продумане і не завжди раціональне застосування танкових частин і підрозділів в умовах міста не дозволяло повністю використати їхні ударні та вогневі можливості й стало головною причиною їхніх невинуватих втрат. Крім того, “дієвість танкових сил знижувало й те, що підтримка піхоти і продовольче постачання ... були незадовільними” [109, с. 24].

Стрілецькі війська. Серед з'єднань, які виконували бойові завдання у складі угруповання радянських військ в Угорщині були і дві стрілецькі дивізії – 128 гв. сд і 70 гв. сд. Крім того, в складі механізованих і танкових дивізій знаходилися стрілецькі полки, у механізованих і танкових полках – стрілецькі батальйони і менші підрозділи. Стрілецькі частини і підрозділи діяли в основному в тісній взаємодії з танковими підрозділами.

Піхоті довелося виконати в ході бойових дій значний обсяг завдань, зокрема: захоплення опорних пунктів противника на околицях великого міста; ведення бою в умовах міста, усунення барикад, штурми міцних вузлів опору та опорних пунктів повстанців; охорона та оборона важливих державних і військових об'єктів; ліквідація повстанських загонів і проведення заходів щодо наведення порядку в населених пунктах.

Як показав досвід, без підтримки піхоти танки в умовах великого міста ставали зручною мішенню для противника. Крім того, стрілецькі підрозділи складали основу штурмових загонів і груп, які оволодівали укріпленими опорними пунктами повстанців, вели бої на вулицях і усередині будівель.

Разом з тим, застосування стрілецьких військ в Угорщині виявило ряд недоліків у їхніх діях та можливостях, особливо це стосується їх мобільності. Вже починаючи з кінця 1956 р. стрілецькі з'єднання, частини і підрозділи перетворюються на мотострілецькі, що підкреслює їх забезпеченість технікою, необхідною для підвищення мобільності та успішного виконання поставлених завдань. В ході бойових дій в Угорщині були вперше застосовані БТР-и (БТР-40, БТР-152, БТР-50П), де виявилися їхні недоліки. Відсутність стаціонарного озброєння, броньованого даху, низька прохідність не дозволяли використовувати машини з достатньою ефективністю і з найбільшою безпекою для особового складу [314, с. 281-282]. Після досвіду бойових дій, отриманого в Угорщині, були розроблені нові удосконалені зразки цього типу військової техніки.

Значення добре підготовленої механізованої піхоти в сучасних умовах не зменшується, а при виконанні ряду завдань стало ще більш виразним.

Артилерія. Артилерія під час угорських подій була важливим засобом придушення противника, підтримки піхоти і танків у наступі, оборони і охорони важливих державних і військових об'єктів. Артилерійське озброєння частин і підрозділів, які входили до складу загальновійськових (механізованих, танкових, артилерійських, зенітно-артилерійських, повітрянодесантних) з'єднань і частин складалося переважно із модернізованих довоєнно-воєнних зразків, які пройшли серйозну школу випробування в роки Великої Вітчизняної війни. Були на озброєнні й нові зразки повоєнного виробництва. Реактивну артилерію представляли реактивні системи залпового вогню – бойові машини реактивної артилерії БМ-13, БМ-24, БМ-31-12. Самохідна артилерія складалася із самохідних установок типу СУ-76, СУ-100 і СУ-152. Протитанкова і гарматна артилерія – з гармат калібру 57, 76, 85 і 100 мм, 82-мм безвідкатних гармат. Гаубична артилерія – зі 122-мм, 152-мм і 203-мм гаубиць. Зенітна артилерія – із зенітних гармат калібру 37 і 85 мм. Серед мінометів переважали 82-мм і 120-мм, були на озброєнні і 160-мм міномети [155, 197, 199, 216, 454, 483, 503].

Специфіка характеру збройної боротьби в Угорщині обумовлювала і особливості бойового застосування артилерії. В основному артилерія застосовувалася в інтересах загальновійськових з'єднань, частин і підрозділів. Артилерійські групи за одиничними виключеннями не створювалися. Артилерійські підрозділи, придані полку, звичайно розподілялися між батальйонами і ротами та діяли в їхніх бойових порядках. Так, механізованому (стрілецькому, парашутно-десантному) полку надавалися, як правило, 1-2 артилерійські дивізіони,

батальйону – 2-3 артбатареї [283, с. 135].

Для виконання найважливіших завдань, наприклад, знищення і придушення значних вузлів опору повстанців у Будапешті і проведення артпідготовки атаки, артилерія застосовувалася масовано [216, № 12, с. 37]. Так, до проведення артилерійської підготовки атаки потужного вузла опору повстанців в районі кінотеатру “Корвін” 5 листопада були залучені сили 11-ти артдивізіонів, які мали у своєму складі близько 170 гармат і мінометів. Вона проводилася з метою вогневого придушення артилерійських та інших вогневих засобів противника, руйнування його опорних пунктів, обмеження його можливостей чинити опір атакуючим військам і тривала до двох годин [155, с. 123; 216, № 12, с. 37, № 1, с. 30]. Потужні артнальоти передували атакам військ вузлів опору повстанців також у районі площі Москви в Буді 5 листопада, Королівської фортеці та Замкової гори 7 листопада, в районі Чепельського металургійного комбінату 9 листопада [109, с. 27; 155, с. 125; 329, с. 559].

В зв'язку з особливостями бойових дій у місті, відсутністю чіткої лінії стикання військ і вогнищевим характером оборони противника артилерійська підтримка атаки і артилерійське супроводження атаки проводилося, як правило, тільки під час атаки значних, потужних і добре виявлених вузлів опору і опорних пунктів противника. Зважаючи на вище означені фактори, а також з метою зберегти місто і населення, завдати їм якнайменших втрат і руйнувань, реактивна і важка гаубична артилерія в Угорщині не застосовувались.

Артилерійська підтримка атаки і артилерійське супроводження атаки здійснювалися артилерійськими засобами, які заходилися в бойових порядках загальновійськових частин і підрозділів, вогнем прямою наводкою, а також зосередженим вогнем артилерії по виявлених ділянках оборони і окремих вогневих точках противника. Досвід показав, що артилерійська підтримка атаки в умовах міста була утруднена через складність вибору вогневих позицій, обмеженість спостереження, цілевказівок і вогневого маневру.

Достатньо високу бойову ефективність у ході боїв продемонструвала самохідна артилерія. Досвід її застосування підтвердив, що самохідна артилерія має свої переваги над несамохідною – високу мобільність, здатність значно швидше займати і змінювати вогневі позиції, що ускладнює противнику ведення розвідки і підготовку артилерійського вогню. Проте, той самий досвід засвідчив і недоліки самохідної артилерії. Так, зазнавши пошкодження або виведення з ладу самохідної бази через технічні причини, САУ повністю позбавлялася рухомості і виключалася з бойової діяльності, а в деяких випадках знищувалась противником.

Зенітна артилерія радянських військ у період боїв використовувалася виключно для знищення і придушення наземних вогневих цілей. Особливо ефективно зарекомендували себе зенітні установки в ураженні вогневих точок противника, розташованих на верхніх поверхах і горищах багатопверхових будинків [73, оп. 4640, спр. 15, арк. 130]. Щодо противника, то він застосовував зенітну артилерію і для ураження повітряних цілей, а також бронетехніки, причому досить ефективно [216, №1, с. 34].

Гарматна і протитанкова артилерія застосовувалась для стрільби прямою наводкою на близькі відстані з метою знищення броньованих цілей противника, його артилерії та інших вогневих цілей. Нею досить ефективно поразалися цілі, які розміщувались у підвалах і нижніх поверхах будинків [73, оп. 4640, спр. 15, арк. 130]. Артилерія, в т.ч. великих калібрів, в окремих випадках включалася до складу штурмових загонів і груп. Проте, досвід засвідчив, що артилерія на колісній тязі й гумовому ходу була зовсім непридатною для ведення бою в місті [216, № 12, с. 33].

Міномети і гаубична артилерія застосовувались для вогневих нальотів по вузлах опору і позиціях повстанців, розташованих, головним чином, на переважаючих висотах, в окраїнних районах столиці й інших міст, де радянські війська зустрічалися з потужним опором противника. Для руйнування міцних оборонних споруд, мурів, фортечних укріплень використовувалися стінобитні снаряди [155, с. 120].

Для оволодіння сильними вогнищами опору в Будапешті – районом Корвін, Університетським містечком, площею Москви, Королівською фортецею, командири дивізій були вимушені залучити значні сили піхоти, артилерії і танків, створити штурмові групи і застосувати запальновальні снаряди, вогнемети, димові гранати і шашки [155, с. 120; 216, № 12, с. 37].

На ефективність застосування артилерії впливали умови великого міста, які значно обмежували огляд, ускладнювали пошук і виявлення вогневих цілей. Також ускладнювали її ефективне застосування мобільність і розпорошеність повстанських сил, швидка зміна ними своїх позицій.

До слабких сторін застосування артилерії в специфічних умовах збройної боротьби в Угорщині відносилися: недостатня артилерійська розвідка, обмеженість можливостей управління вогнем, недосконала взаємодія артилерійських підрозділів із загальновійськовими частинами і підрозділами. Ці фактори знижували ефективність артилерійського вогню і виконання артилерією покладених на неї завдань.

Повітрянодесантні війська. У ході подій 1956 р. широко застосовувалися і ПДВ. За наказом Радянського уряду у виконанні бойового завдання на території Угорщини взяли участь дві повітрянодесантні дивізії: 31-а гв.пдд у складі 114-го і 381-го гв. пдп і 7-а гв. пдд у складі 108-го та 80-го гв. пдп [197, с. 62-63; 295, с. 17]. Вказані частини активно виконували бойові завдання під час проведення операції “Вихор”.

30 жовтня до 12.30 114-й гв. пдп 31-ї гв. пдд у складі 1120 чол. був десантований посадочним способом на аеродром Веспрем. До 22.00 на аеродром Веспрем був перекинутий і 381-й гв. пдп дивізії. 1 листопада командир 31-ї гв. пдд отримав наказ частиною сил двох полків обороняти аеродром Веспрем [197, с. 62-63].

1 листопада до 13.00 108-й гв. пдп 7-ї гв. пдд (1046 чол.) був завантажений у залізничний ешелон на ст. Каунас (ПриБВО) з метою перевезення до станцій Львів і Хмельницький для перекидання звідти літаками ВТА Іл-12 на аеродром в Угорщині. 3 листопада полк у повному складі був десантований посадочним способом на аеродром Текель [197, с. 62-63].

З 17.00 1 листопада до 1.00 3 листопада 80-й гв. пдп у складі 2-х батальйонів (793 чол.) двома ешелонами перекидався від ст. Гайжунай (ПрибВО) до ст. Берегове. О 20.00 3 листопада полк виступив маршем за маршрутом Мукачів - Сольнок - Будапешт. У м. Мукачів було організовано матеріальну базу постачання десанту.

4 листопада о 6.15 31-й гв. пдд перейшла в атаку з метою оволодіння містом Веспрем і прилеглими до нього об'єктами, де розміщувався гарнізон УНА чисельністю до 2500-3000 чол., який раніше заявив про свій перехід на бік повстанців. До 10.00 частини дивізії оволоділи двома військовими містечками північніше та південніше м. Веспрем і пороховим заводом, а до 15.00 повністю зламали опір противника в місті. В результаті бою втрати дивізії склали 10 чол. убитими і 25 – пораненими, а кількість убитих з угорського боку встановила 217 чол. [155, с. 122; 197, с. 63].

80-й гв. пдп під час маршу на підході до Сольнока у населеному пункті Терексентміклош 4 листопада був обстріляний із засідки. За 15 хвилин бою засідку було знищено. Полк втратив 6 чол. (1 вбитий і 5 поранених) [197, с. 63].

108-й гв. пдп знаходився в районі аеродрому Текель. Головні сили 7-ї гв. пдд захопили і роззброїли 6 угорських зенітних батарей (56 зенітних гармат, 350 військовослужбовців), блокували аеродром в Текелі, взяли його під охорону і забезпечували умови для приймання і відправлення літаків з вантажами, боєприпасами, депортованими угорськими громадянами тощо [155, с. 122-123].

Повітряні десантники діяли як самостійно, так і спільно з іншими з'єднаннями при виконанні найбільш складних завдань. З 6.00 два загони, сформовані з десантників 108-го гв. пдп вели бойові дії в Будапешті. Так, спеціальний загін чисельністю 162 чол. під командуванням майора Л. Донченка, у взаємодії з 37-м тп 2-ї гв. мд здійснив захоплення будинку МО УНА в Будапешті. Десантники виконали бойовий наказ без жодного пострілу [199, с. 122]. Інший спецзагін десантників чисельністю 171 чол. під командуванням майора А. Шалухіна спільно з підрозділами 33-ї гв. мд вів важкі бої з метою знищення найпотужнішого вузлу опору в районі кінотеатру "Корвін" і казарм 20-го саперного батальйону, інших будинків, розташованих в цьому кварталі. Втрати загону десантників склали 25 чол. [155, с. 123].

За вказівкою маршала Конєва 80-й і 381-й гв. пдп були підпорядковані ОК і діяли в його складі [216, № 12, с. 37]. Деякі підрозділи десантників брали участь у діях штурмових загонів і груп. 80-й гв. пдп виконував бойове завдання щодо очищення від повстанців кварталів, прилеглих до вул. Керепеші в Будапешті. Після виконання цього завдання з 6 листопада полк охороняв у м. Сольнок ставку маршала І.С. Конєва.

5 листопада підрозділи 381-го гв. пдп, посилені танками, вели бої на підступах до Університетського містечка. 8 листопада вони виконували завдання щодо оволодіння казармами Петєфі. Тоді ж 80-й гв. пдп у взаємодії з 100-м гв. тп завершив очищення від повстанців кварталів у трикутнику вулиць Фіуме, Непсінхаз, Ракоці. В боях десантники діяли рішуче і самовіддано. Вони стрімко уривалися до будинків, звідки озброєні повстанці вели вогонь, рішучими діями очищували їх, знищуючи або роззброюючи противника [216, № 1, с. 30-31].

9-10 листопада десантники у взаємодії з танкістами продовжували звільняти від озброєних груп пригороду Кішпешт, Пештсентлеринц, а також вул. Юлеї [216, № 1, с. 34]. Після розгрому повстанських загонів і вузлів опору в столиці десантники разом з іншими частинами ОК здійснювали охорону об'єктів, вели патрулювання, звільняючи райони від залишків збройних загонів і груп.

Загальні людські втрати ПДВ склали 85 чол. убитими, 12 пропалими без вісті, 265 пораненими. За виявлені мужність і відвагу при виконанні військового обов'язку в Угорщині у 1956 р., чотирьом офіцерам-десантикам було присвоєне звання Героя Радянського Союзу (трьом з них – посмертно), 1710 воїнів-десантників за бойові заслуги нагороджені орденами і медалями [197, с. 64].

Досвід застосування ПДВ в Угорщині в 1956 р. підтвердив, що вони здатні успішно виконувати бойові завдання в складних і незвичайних умовах як самостійно, так і у взаємодії з іншими родами СВ. На частини і підрозділи повітряних десантників покладалися найбільш складні завдання. Бойове застосування ПДВ в особливих умовах, а саме у боротьбі з повстанцями в умовах великого міста, виявилось досить ефективним. Це пояснюється, насамперед, мобільністю підрозділів, високою спеціальною підготовкою десантників, їхньою організованістю і готовністю до дій в особливих умовах – значно вищими ніж в інших родах військ.

Під час проведення операції “Вихор” повітрянодесантні з'єднання і частини залучалися до дій в якості піхоти, у складі спеціальних загонів і штурмових груп, а також для виконання не характерних для військ спеціальних завдань. Досвід застосування військ засвідчив доцільність і необхідність створення повітряно-штурмових з'єднань і частин, здатних вирішувати широке коло завдань, насамперед – здійснювати швидкий маневр повітрям і на суші, вести активні наземно-штурмові дії [283, с. 140].

Отриманий досвід показав зростаючу роль ПДВ у вирішенні загальних бойових завдань, розширення діапазону завдань, які вирішуються десантниками, удосконалення способів ведення бою підрозділами, частинами і з'єднаннями ПДВ. Також була виявлена висока ефективність бойового застосування десантних частин і підрозділів в умовах міста і в боротьбі з повстанцями.

Військова авіація. Особливості бойового застосування авіації в Угорщині в період жовтня-листопада 1956 р. виявилися, насамперед, в обмеженому обсязі завдань, які на неї покладалися, та у відсутності необхідності вести боротьбу за панування в повітрі.

В ході подій частина льотчиків угорських ВПС перейшла на бік повстанців і навіть здійснила 30-31 жовтня на літаках МіГ-15 нальоти на позиції радянської та урядової артилерії в районі Будапешта [283, с. 141]. Крім того, угорці, маючи 37 реактивних бомбардувальників Іл-28, змогли завдати кілька ударів по переправах радянських військ на р. Тиса [154, с. 158]. Проте, повстанська авіація діяла недовго. В період з 1 до 4 листопада радянськими військами були взяті під контроль усі угорські аеродроми. В результаті на початку здійснення операції “Вихор” було забезпечене повне панування радянської авіації в повітрі. Це виключило необхідність боротьби з авіацією противника.

Крім того, політична мета військової операції, а саме – недопущення зміни існуючого ладу в країні і втрати впливу й контролю над Угорщиною з боку СРСР, утримувала радянське політичне і військове керівництво від рішення щодо нанесення потужних авіаційних, насамперед, бомбових, ударів з метою знищення і придушення вогнищ і вузлів опору противника. В результаті таких дій могли постраждати цивільне населення і навіть свої війська – значних вогнищ опору було небагато і авіація не змогла б точно завдати по них результативних ударів. До того ж бомбардування могли призвести до суттєвих руйнувань, особливо історичного центру Будапешта, де розташовувалися головні вузли опору повстанців. Зрозуміло, що все це викликало б різке невдоволення діями радянських військ не тільки угорського населення [216, № 12, с. 33], країн Заходу, ООН, а й всіх політичних сил Угорщини, і, можливо, країн-союзниць СРСР по Варшавському Договору. Отже, нанесення авіаційних ударів містило у собі небезпеку негативних політичних наслідків.

Проте, перед початком проведення операції “Вихор” авіаційні бомбардування планувалися й активно готувалися. Існують свідчення того, що у ніч на 4 листопада група літаків бомбардувальників Ту-4 зі складу 43-ї ПА кількістю не менше 16 бойових одиниць (4 авіаланки) і бойовим завантаженням літаків по 10 авіабомб здійснила виліт з військових аеродромів СРСР (зокрема, Борисполя) курсом на Будапешт із завданням нанесення бомбового удару по штабу повстанців в районі кінотеатру “Корвін”. На підльоті до Угорщини авіаційна група отримала команду щодо відміни бойового завдання і про повернення на аеродроми базування [283, с.141-142].

Авіація, яка входила до складу 177-ї бад та 195-ї вад ОК, і ВТА, що базувалася переважно на аеродромах ПрикВО, виконувала наступні завдання: прикриття і супроводження військ на марші; здійснення штурмових дій; ведення повітряної розвідки противника та місцевості; баражування (патрулювання повітряного простору); перекидання повітрям військ і військових вантажів; перевезення представників вищого партійного, державного і військового керівництва СРСР та УНР; евакуація поранених і хворих радянських військовослужбовців у військові госпіталі на території СРСР; евакуація в Радянській Союз сімей військовослужбовців і працівників радянського посольства, радників, а також представників угорського керівництва, військових начальників УНА та їхніх сімей; депортація угорських громадян, підозрюваних у належності до повстанських формувань і в організації політичного опору; скидання з повітря пропагандистських листівок (за час воєнної акції було розповсюджено близько 30 млн. листівок) [63, с. 144; 192, с. 75].

Так, тільки літаки 195-а вад у період з 24 жовтня до 24 листопада здійснили 570 бойових літако-вильотів, з них: штурмові дії – 38, перехоплення – 15, блокування аеродромів – 23, баражування – 96, розвідка – 140, перельоти на інші аеродроми – 99, прикриття військ – 143, супроводження – 16 [192, с. 76].

На території Угорщини радянською військовою авіацією активно використовувалися військові авіаційні бази і аеродроми в Дебрецені, Веспремі, Папа, Текелі, Сольноку, Будапешті та інші.

Крім того, разом з танковими і стрілецькими підрозділами авіатори здійснювали охорону аеродромів. В окремих випадках з метою відбиття нападів повстанців, які намагалися захопити радянські військові літаки, до прибуття підкріплення (танкових підрозділів) по нападникам застосовувався гарматний і кулеметний вогонь штатної зброї літаків. За досвідом минулої війни літаки ставилися в коло і тримали оборону, обстрілюючи противника з гармат і кулеметів. Такі дії були досить ефективними [216, № 11, с. 47].

Під час виконання бойових завдань за весь час військової операції “Вихор” авіація втратила лише один літак-бомбардувальник, що належав 880-му гв. авіаполку 177-ї гв. бад, який був збитий зенітним вогнем повстанців над Будапештом 8 листопада [155, с. 125-126; 329, с. 559].

Війська активно залучалися до виконання завдань щодо охорони об’єктів, патрулювання і вилучення зброї у населення та угорських військовослужбовців. Так, тільки у місцях дій 8-ї МА від початку операції “Вихор” до 10 листопада було роззброєно 35 військових гарнізонів, 12133 військовослужбовця і цивільні особи; захоплено 10 аеродромів і 20 складів, 153 літаки, 30 танків Т-34, 8 самохідних установок СУ-76, 1639 гармат і мінометів, 50 артилерійських тягачів, 37867 автоматів, гвинтівок і карабінів, 4712 пістолетів, 19072 гранати, велику кількість боєприпасів, близько 1000 радіостанцій [155, с. 130].

До 24 листопада, коли на території Угорщини за рішенням уряду СРСР була створена Південна група (ПГВ) радянських військ, військовими комендатурами, військами і органами КДБ було вилучено у населення 1250 кулеметів, 181766 стволів зброї (гвинтівки, карабіни, автомати, пістолети) і 64063 гранати. Органами держбезпеки СРСР і угорською поліцією було заарештовано по областях і місту Будапешт 1473 чол. і затримано для слідчої перевірки 5820 осіб [329, с. 683-684].

Військами в листопаді-грудні 1956 р. були проведені численні пошуково-каральні операції, спрямовані на повне знищення залишків повстанських загонів і груп, які переховувалися в деяких населених пунктах і районах гірсько-лісної місцевості та час від часу здійснювали напади на окремі населені пункти, пости і групи радянських військовослужбовців. На початку січня 1957р. повстанський рух був повністю розгромлений, а збройний опір остаточно ліквідований.

Для забезпечення бойових дій в Угорщині залучалися війська зв’язку, інженерні та залізничні війська, частини і підрозділи технічного та тилового забезпечення. Частини і підрозділи зв’язку забезпечували зв’язок ставки радянського військового командування угруповання з ГШ ЗС СРСР, штабом ПрикВО, командними пунктами і штабами об’єднань, з’єднань і частин, зв’язок у всіх військових ланках, сприяючи їхній керованості та взаємодії. У військових цілях використовувався й угорський урядовий зв’язок, а також військові лінії зв’язку УНА. Забезпечення стійкого зв’язку сприяло надійному управлінню військами та їхній керованості.

Інженерні частини і підрозділи теж виконали значний обсяг завдань. Понтонні частини і підрозділи не тільки були в готовності до наведення понтонних переправ через водні перешкоди на випадок зруйнування або виведення з ладу мостових переходів, а й активно застосовувалися. Так, ще 20 і

21 жовтня понтонні мости були наведені на угорсько-радянському кордоні на р. Тиса поблизу Захоні [109, с. 23], а 54-й понтонний полк ПрикВО до 16.00 25 жовтня навів понтонний міст для переправи важких танків через р. Тиса в районі залізничного мосту біля Сольнока [199, с. 113]. Сапери брали безпосередню участь у боях, часто в складі штурмових груп, забезпечуючи розмінування замінованих ділянок місцевості, розгородження барикад, улаштування проходів у завалах, пошкодження інженерних комунікацій противника, руйнування його укріплень і опорних пунктів.

Залізничні війська (1-а окрема гв. залбр ПрикВО у складі 11-го окремого гв. шляхового залізничного, 20-го і 26-го окремих гв. мостових залізничних батальйонів [67, 79, 81]) забезпечували безперешкодний рух військових ешелонів та інших потягів з військовими і господарськими вантажами, проводили ремонтно-відновлювальні роботи залізничного полотна і колій, пошкоджених і розібраних повстанцями.

В цілому досвід застосування радянських військ в Угорщині у 1956 р. підтвердив ряд важливих закономірностей збройної боротьби і вирішальне значення у досягненні кінцевого результату в бою та операції таких факторів як стратегічна, оперативна і тактична раптовість дій, володіння ініціативою, високий рівень організації розвідки, управління військами, взаємодії військ. Повністю підтвердилася одна з головних закономірностей – безпосередня залежність результату бойових дій від бойового потенціалу та рівня озброєності військ, від рівня управління військами у всіх масштабах і ланках, від якісного бойового, технічного і тилового забезпечення та морально-психологічного стану військ. Крім того, було виявлене зростання вагомості впливу на результати бойових дій і успішність виконання бойових завдань таких факторів як урахування специфіки умов виконання завдань, особливостей тактики противника, настроїв і відношення населення до протидіючих сторін і забезпечення необхідного впливу на них тощо.

Важливе значення для досягнення поставлених завдань мав той факт, що значна частина офіцерського складу, особливо в ланці від командира батальйону, начальника штабу полку і вище, мали значний бойовий досвід, отриманий під час Великої Вітчизняної війни. Разом з тим, цей досвід не зовсім відповідав завданням, які виконувалися військами, і специфічним умовам їх виконання.

Аналіз досвіду бойового застосування радянських військ в Угорщині дозволив виявити їхні сильні та слабкі сторони. *Сильними сторонами* були: досить висока рухливість з'єднань і частин під час здійснення маршу і маневру; активність і рішучість бойових дій військ (на другому етапі); насиченість військ вогневими засобами; здатність військ реагувати на раптові зміни обстановки; достатня керованість військ; здоровий морально-психологічний стан особового складу, його готовність до рішучих дій [155, с. 119; 216, № 1, с. 32].

До слабких сторін можна віднести: низьку підготовленість військ до ведення бойових дій (деякі з них перекидалися в Угорщину поспіхом, окремі перед цим знаходилися на сільськогосподарських роботах [245, с.18]), передусім, в особливих умовах – у боротьбі з повстанцями і в умовах великого міста; побоювання ближнього бою і висока чутливість військ до людських втрат;

значна залежність частин і підрозділів від вогневої підтримки; нездатність піхоти і танків діяти самостійно без взаємної підтримки в умовах міста. Досвід показав, що через недостатню підтримку танками й артилерією піхота різко знижувала свою активність і в більшості випадків не досягала успіху. Так само танкові (механізовані) частини і підрозділи без підтримки піхоти та інших родів військ, без чіткої взаємодії з ними зазнавали значних труднощів і великих втрат у місті. Негативно впливали на результати бойових дій і недоліки в організації тилового забезпечення.

Збройна боротьба з повстанцями на чужій території була новим явищем для радянських військ. Застосування повстанцями специфічних способів дій, що поєднували звичайні військові і партизанські способи збройної боротьби, тактику дій дрібними мобільними групами, а також незвичайні умови цієї боротьби внесли суттєві корективи у бойове застосування підрозділів, частин, з'єднань, родів військ угруповання [283, с. 147].

Досвід бойових дій в Угорщині показав, що при виконанні завдань, пов'язаних з ліквідацією повстанського руху, серйозний успіх можливий лише за умови високої підготовленості військ, досконалого володіння тактикою і методами протиповстанської та контрпартизанської боротьби.

В ході чехословацьких подій 1968 р. війська п'яти країн Варшавського Договору провели операцію “Дунай”. Дослідники підкреслюють, що з воєнної точки зору операція “Дунай” була спланована і здійснена майже бездоганно, “гладко і надзвичайно ефективно” і те, що “радянське вище командування виявило значну сміливість і майстерність” [39, с. 191]. При цьому максимально було враховано досвід угорських подій 1956 р. і вжито заходів щодо запобігання трагічних інцидентів і кровопролиття з обох сторін. В одному з дипломатичних донесень посольства ЧСНР з Вашингтона зазначалося, що “військові спеціалісти США оцінюють акцію п'яти країн Варшавського Договору як повний воєнний успіх” [270, с. 17].

О 23.00 20 серпня війська СРСР, Польщі, Угорщини, НДР і Болгарії загальною чисельністю до 500 тис. чол. (у першому ешелоні – 250 тис.) з 5 тис. танків і БТР-ів, за деякими даними, у 18 місцях перетнули чехословацький кордон. Радянські війська були представлені в угрупованні з'єднаннями і частинами 1-ї гв. танкової, 20-ї гв. загальновійськової, 16-ї повітряної армій (ГРВН), 11-ї гв. загальновійськової армії (ПриБВО), 5-ї гв. танкової і 28-ї загальновійськової армій (БВО), 13-ї і 38-ї загальновійскових армій, 28-го АК (ПриКВВ) і 14-ї повітряної армії (ОдВО). Таке потужне оперативне угруповання військ (сил) було здатним вирішувати серйозні оперативно-стратегічні завдання і досягти воєнно-політичних цілей у стислі терміни [329, с. 239-240].

Війська союзників вводилися в ЧСНР з чотирьох напрямків. З південної частини Польщі – радянсько-польський контингент у напрямку Яблонець – Кралове, Острава, Оломоуц і Жиліна. З південної частини НДР – радянсько-східнонімецький контингент військ у напрямку Прага, Хомутов, Пльзень (там перехід чехословацького кордону було здійснено на 200-км фронті одночасно силами 8-ми дивізій, які мали 2 тис. танків і 2 тис. БТР-ів). З північних районів Угорщини – радянсько-угорсько-болгарський контингент військ у напрямку

Братислави, Тренчина, Банска-Бистриці. Найбільший контингент військ було введено з території Радянського Союзу [328, с. 328]. За заздалегідь розробленим планом до головних адміністративно-промислових центрів ЧССР рухалися колони військ. Через 5 год. 20 хв. після переходу державного кордону частини і з'єднання 20-ї гв. армії увійшли до Праги.

Особлива увага приділялася охороні західних кордонів Чехословаччини. У зв'язку з цим п'ять радянських дивізій були розгорнуті безпосередньо на південь уздовж основного шосе Карлові Вари – Пльзень – Будеевіце і прилеглих доріг в одну лінію на відстані приблизно 5-ти кілометрів від території Західної Німеччини і повернуті в протилежні сторони [39, с. 192].

Головні цілі вторгнення були досягнуті вже через добу. На першому етапі операції головна роль належала *повітрянодесантним військам*.

20 серпня о 23-й год. 30 хв. міністр оборони СРСР наказав десантувати частини 7-ї і 103-ї гв. пдд о 4-й год. ранку 21 серпня замість запланованого раніше часу – 7-ї год. ранку. Висока виучка десантників дозволила вчасно виконати наказ міністра. Цією ж вимогою маршала А.А. Гречка о 24-й годині 20 серпня всі інші з'єднання і частини повітрянодесантних військ були приведені в стан підвищеної бойової готовності [193, с. 13].

Вже о 1-й год. 30 хв. 21 серпня група захоплення 108-го пдп здійснила зліт і взяла курс на Прагу. 21 серпня о 3-й год. 37 хв. два головних літаки 7-ї втад, на борту яких знаходилися командири 7-ї гв. пдд і 7-ї втад з оперативними групами і підрозділами захоплення, здійснили посадку на чехословацькій землі в аеропорті Рузіне. Протягом 15-ти хвилин основні об'єкти аеродрому були захоплені. Офіцери оперативних груп почали прийом літаків з десантом. Посадка літаків з десантниками здійснювалася з 30-ти секундним інтервалом між ними. До 6-ї год. 15 хв. на аеродромі Рузіне висадилися управління 7-ї гв. пдд, 108-й гв. пдп, окрема розвідувальна рота, самохідний дивізіон, саперний батальйон, зенітний дивізіон, окремий батальйон зв'язку і тил дивізії. “Відсутність протидії системи ППО ЧНА, робота радіотехнічних засобів забезпечення посадки, висвітлення посадкових смуг аеродрому, лояльне відношення в перші години персоналу аеропорту сприятливо вплинули на досягнення раптовості дій десантників і дозволили захопити важливі об'єкти Праги протягом 4-х годин після висадки оперативної групи і групи захоплення аеродрому”, – доповідав генерал армії В.Ф. Маргелов [193, с. 13-14].

Після приземлення літаків десантники протягом 2-3-х хвилин здійснили вивантаження бойової техніки й озброєння і були в повній готовності до вступу в бій. Командиром дивізії генералом Л. Гореловим була уточнена задача: основні зусилля дій крилатої піхоти спрямовувалися на захоплення будинків ЦК КПЧ, Уряду країни, Міністерства оборони ЧНА і Генерального штабу.

Для захоплення будинку ЦК КПЧ командир дивізії відразу направив 72-у окрему розвідроту, посилену взводом АСУ-57 і взводом СПГ-9 від 108-го гв. пдп. Для захоплення пражського Кремля він виділив 1-у парашутно-десантну роту 108-го гв. пдп і батарею АСУ-57 (без взводу). Будинок Уряду Чехословаччини наказано було взяти 2-ій парашутно-десантній роті 108-го гв. пдп і батареї самохідних установок СУ-85. Генеральний штаб ЧНА був блокований 2-м пдб (

без 6-ї роти) 108-го гв. пдп, Міністерство оборони – 1-ю саперною ротою 143-го окремого саперного батальйону, Міністерство внутрішніх справ доручалося взяти 6-їй парашутно-десантній роті 108-го гв. пдп. У резерві командира дивізії знаходилися 3-й пдб 108-го гв. пдп, окремий батальйон десантного забезпечення і батарея самохідних установок СУ-85.

І хоча виділених для захоплення груп було явно недостатньо, гвардійці повністю виконали поставлену задачу. Використовуючи БРДМ, АСУ-57, СУ-85 і захоплені автотранспорт (два 70-ти місцевих автобуси і 4 вантажні машини), підрозділи стрімко вийшли до об'єктів і до 6-ї год. 40 хв. захопили ЦК КПЧ, блокували будинок Уряду і палац Президента, до 9-ї години захопили пошту, телеграф, радіо і телецентри, Міністерство оборони. Небагато пізніше були взяті під контроль військова академія, штаб 7-ї армії ППО, Міністерство внутрішніх справ, частина мостів через річку Влтаву, що дозволило паралізувати і військове управління в Чехословаччині.

З 7.08 до 8.13 21 серпня десантувався 119-й гв. пдп із дивізіоном артилерійського полку на аеродромі Водоходи. Висаджена з головного літака 9-а пдр протягом 10 хвилин оволоділа командно-диспетчерським пунктом, вузлом зв'язку аеродрому і забезпечила прийом інших літаків. В міру висадки з літаків підрозділи полку побатальйонно висувалися для швидкого захоплення важливих об'єктів у правобережній частині Праги. На маршрутах руху вже були встановлені барикади з машин, трамваїв. До 9.30-10.00 підрозділи полку взяли під охорону пошту, телеграф, університет, Академію наук, управління держбезпеки, залізничний вокзал, держбанк, філію телецентру і частину мостів через річку Влтаву. До 8-ї год. 30 хв. 21 серпня до аеродромів Рузіне і Водоходи вийшли передові загони з'єднань 20-ї А, з якими десантники організували взаємодію. З 9-ї години до 10-ї год. 05 хв. на аеродромі Рузіне (замість запланованого аеродрому Водоходи) висадився 97-й пдп із батареєю 1141-го артполка. Після уточнення командиром дивізії бойової задачі воїни-парашутисти до 12-ї години дня захопили ретрансляційні станції, блокували КДБ, міністерство зв'язку, взяли під охорону будинок народного банку, редакцію газети "Руде Право", міжнародну телефонну станцію. Частина сил полку, що складала резерв його командира, зосередилася в будинку ГШ ЧНА.

Об 11-й год. 21 серпня на аеродромі Рузіне почали висадку два батальйони і на аеродромі Водоходи – один батальйон 22-го мсп Болгарської народної армії. До 14-ї год. полк взяв захоплені десантниками аеродроми під охорону.

О 15-й год. 7-а гв. пдд була підпорядкована командуючому військами 20-ї армії. О 18-й год. 25 хв. на аеродромі Рузіне почалася висадка особового складу, вивантаження автотранспорту і вантажів другого рейса дивізії генерала Л. Горелова. До 20-ї год. 21 серпня десантники повністю завершили виконання бойової задачі по блокуванню основних об'єктів Праги і знаходилися в повній готовності для відбиття можливих нападів і провокацій. На ніч була посилена охорона об'єктів, командних пунктів, організоване патрулювання.

Дії 103-ї гв. пдд на землі Чехословаччини почалися о 5-й год. 10 хв. 21 серпня висадкою і захопленням розвідниками дивізії разом з 350-м гв. пдп аеродромів Туржани і Намешть. Заздалегідь спеціально призначені групи протягом перших

10-ти хв. захопили командно-диспетчерські пункти, радіо і прийомопередавальні центри, ближні і далекі приводи, радіолокаційні станції сліпої посадки, будинок аеропорту, підсобні приміщення, варту, кілька автомобілів, що знаходяться поблизу аеропорту. До 5-ї год. 20 хв. під охорону була узята злітно-посадочна смуга. О 5-й год. 30 хв. розпочалося висадка особового складу і вивантаження техніки частин дивізії. Через 35 хв. усе було готове до виконання бойової задачі.

Підрозділи, що висадилися, не затримуючись на аеродромі, по-ротно висувалися на свої напрямки. Для швидкого висування до призначених об'єктів використовувалися штатні АСУ-57 і автомашини, захоплені на аеродромі й околицях міста. Завдяки сміливим і рішучим діям десантників до 8-ї год. ранку всі основні об'єкти Брно були узяті під контроль, а до 9-ї год. підрозділи і частини 103-ї гв. пдд повністю оволоділи містом, блокувавши всі дороги, мости, виїзди з міста, радіо і телебачення, центральний і районний телеграфні станції, головпоштамт, обласні та міські адміністративні будинки, друкарню, вокзали. Без збройного опору були захоплені штаб 2-го корпусу ППО, Військово-інженерна академія з підрозділами обслуговування, 263-я зенітна бригада, військово-будівельний загін, військові комісаріати, 24-й вертолітний авіаційний полк, а також підприємства воєнної промисловості. Військовим частинам і установам було видане розпорядження про перебування у своїх містечках, а озброєння і склади боєприпасів бралися під охорону десантників.

В подальшому, після висадки 7-ї і 103-ї гв. пдд у Чехословаччині, у зв'язку з посиленням опору у ряді районів ЧССР, за наказом Міністра оборони 23 серпня 76-а гв. пдд була приведена в повну бойову готовність, доукомплектована до штатів воєнного часу і до 6-ї години 24-го серпня зосереджена у вихідних районах для десантування. Протягом 24 серпня частини дивізії завершили підготовку техніки, озброєння і вантажів до десантування і до 3 вересня знаходилися в готовності до вильоту в Чехословаччину і виконання бойової задачі. Рішенням Міністра з 20-ї години 3 вересня до 12-ї години 4 вересня частини 76-ї гв. пдд повернулися в пункти постійної дислокації.

О 14-й год. 21 серпня 27-й тп 13-ї тд розташувався на південній околиці Брно і був готовий підтримати дії десантників. З 15-ї год. 103-ю гв. пдд підпорядкували командуючому групою військ "Південь".

Протягом першої половини дня 21 серпня частини ЧНА, які і не робили спроб чинити організований опір, були нейтралізовані, і вся мережа доріг і комунікацій опинилася під контролем військ вторгнення. *За 48 годин 24 дивізії вторгнення повністю окупували територію Чехословаччини.*

Успіх операції "Дунай" був забезпечений і тим, що спрацював план стратегічної дезінформації Заходу. Проведені в червні військові навчання Варшавського Договору не призвели до безпосереднього вторгнення. І у західних експертів склалося враження, що Москва остаточно відмовилася від заходів активного військового втручання, що пік кризи пройдено. Розвідка НАТО передбачала, що раніше з'їзду КПЧ, який повинен був розпочатися 9 вересня, військового вторгнення не треба очікувати. В результаті в перші дні серпня Захід фактично прогавив передислокацію ряду радянських з'єднань у Польщу. Не надали особливої інформації і засоби технічної розвідки західних країн, оскільки

війська ВД підтримували практично бездоганну радіодисципліну [39, с. 190; 328, с. 326].

І все ж, за деякими свідченнями, при проведенні операції не обійшлося без певних недоліків і накладок. У ході здійснення маршу мали місце випадки аварій і надзвичайних пригод із загибеллю особового складу, втратою та пошкодженням техніки. В одній з них майже не втратив життя генерал О. Майоров [215, с. 234-235].

Окремі дослідники вказують на те, що введені війська протягом кількох днів відчували труднощі через нестачу їжі, води і пального, що виявилось недоліком військового планування [39, с. 192]. Швидке введення великої кількості військ у Чехословаччину не супроводжувалося створенням достатньої матеріальної бази (розрахунки на допомогу відповідних служб ЧНА не виправдалися, ті часто відкрито саботували вимоги військ вторгнення). “Тіснота і скупченість усюди були жахливими. Все зберігалось навалом і безсистемно, в тому числі і зброя з боєприпасами, а також гранати, що стало причиною декількох НП, які спричинили загибель солдатів”, – згадував колишній радянський офіцер стан в одній з казарм [124, с. 87]. Проте, інші джерела свідчать, що при введенні війська були забезпечені аж п’ятьма заправками пального і такою ж кількістю боєкомплекту, тримісячним запасом продовольства [215, с. 220].

Регулярні частини супроводжували загони КДБ, у завдання яких входило виявлення і нейтралізація членів “контрреволюційної опозиції”. Ці підрозділи були недостатньо підготовлені, а тому діяли відповідно [385, с. 491].

У зв’язку зі стабілізацією до 10-11 вересня обстановки в Празі та інших великих містах країни радянські війська були виведені зі столиці, багатьох міст і населених пунктів і розмістилися у спеціально відведених місцях дислокації. Авіація зосередилася на виділених аеродромах. Однак союзні війська залишалися на території Чехословаччини. Приводом для продовження їхнього перебування в ЧСР була не тільки внутрішньополітична напруженість і нестабільність усередині країни, а й підвищена активність військ НАТО поблизу чехословацьких кордонів.

Лише 16 жовтня між урядами СРСР і ЧСР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини, згідно з яким частина військ Радянського Союзу, що брала участь у військовому втручанні, залишалася на території ЧСР “з метою забезпечення безпеки соціалістичного співтовариства” [328, с. 335]. На території країни створювалася *Центральна група військ*. Чисельність її військ повинна була складати не більше 130 тис. чол. Першим командуючим ЦГВ став генерал-полковник О.М. Майоров. *Підписання договору стало одним з головних воєнно-політичних результатів акції військ п’яти держав*. 17 жовтня 1968 р. розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада.

Свою дієздатність ЦГВ показала вже наприкінці 1968 р., фактично зірвавши антиурядовий політичний страйк, який намічався на 31 грудня. Напередодні за планом командуючого під кодовою назвою “Сірий яструб” у великі міста ЧСР “для контролю за порядком” було введено до 20 радянських мотострілецьких і танкових батальйонів, що зірвало проведення масових маніфестацій.

Угода про повне виведення радянських військ з Чехословаччини була підписана лише у лютому 1990 р., виведення військ закінчилося в кінці червня 1991 р.

3.2. Опір військовим втручанням у суверенних країнах-союзниках по Варшавському Договору

Як було визначено, *збройне повстання в Угорщині*, спрямоване проти правлячого режиму, спалахнуло в Будапешті пізно ввечері 23 жовтня. Воно не було заздалегідь підготовленим, як доводили дослідники, що відстоювали офіційну позицію радянських і угорських державних ідеологів. Не відповідають дійсності і твердження про те, що головну роль у підготовці повстання відіграли західні спецслужби та закордонні т.зв. підривні центри, хоча, безперечно, діяльність спецслужб країн Заходу (особливо США, ФРН) в Угорщині в ті часи була дуже активною і мала результатом певний вплив на внутрішню ситуацію в країні. Дослідження останніх років переконують у тому, що повстання виникло стихійно на фоні мирної демонстрації і мітингів у декількох місцях столиці, причому в акціях протесту, які переросли у збройне повстання, взяли участь широкі верстви населення.

Збройна боротьба, як двосторонній процес протидії з використанням засобів збройного насильства, розпочалася із зіткнення біля будинку угорського радіо, куди прибула група будапештських студентів-демонстрантів з метою передати в радіоефірі прийняті на мітингу вимоги до уряду і довести до широкого загалу свої дійсні наміри. Після того, як керівництво радіо відмовилося виконати вимоги їхніх делегатів, у вікна радіокомітету полетіли каміння. Сталася рукопашна сутичка між найрадикальнішими учасниками мітингу, які увірвалися на територію об'єкту, та охороною, до складу якої входив підрозділ управління держбезпеки і прибулі для його підсилення деякі армійські підрозділи. Причому охоронці будинку радіо в сутичці застосували багнети, стримували нападників попереджувальними пострілами вгору і гранатами зі сльозоточивим газом [4, с. 152; 115, № 7, с. 203].

Охорона кілька разів звільняла вулицю перед будинком радіо, що стало приводом для чуток про те, нібито органи КДБ стріляють у неозброєних студентів і вбивають угорців. Поранених і померлих біля радіокомітету несли по вулицях, розпалюючи у городян озлоблення і бунтівливі настрої [4, с. 153].

МО спрямувало до будинку радіо загін прикордонників, танковий і механізований батальйони. Але армійські підрозділи, які мали надати допомогу оборонцям, фактично лише посилили їхніх противників. Під час руху містом під впливом подій та агітації демонстрантів війська втратили дисципліну і практично розпалися. Лише незначна їх частина приєдналася до захисників, проте військовослужбовці не були забезпечені боєприпасами. Війська мали наказ обороняти комплекс радіокомітету без застосування зброї [144, с. 158]. У той же час багато солдатів і офіцерів перейшли на бік повстанців або передали їм свою зброю. Решта розбіглися ще по дорозі до призначеного об'єкту [4, с. 153; 115, № 7, с. 203-204].

До цього часу точно не встановлено, яка із сторін – повстанці чи охорона радіо – ініціювала застосування вогнепальної зброї. Наявні свідчення очевидців не однозначні і суперечливі. Деякі з істориків підкреслюють, що оборонці не мали наказу відкривати вогонь на ураження аж до півночі, що дозвіл на бойове застосування зброї надійшов їм тоді, коли повсталі вже штурмували радіокомітет, застосувавши зброю, і коли серед оборонців з'явилися перші вбиті [115, № 7, с. 203; 206, с. 44; 216, № 10, с. 26; 303, с. 15; 307, с. 79]. Але більшість сучасних дослідників угорських подій вважають, що збройну сутичку спровокували і розв'язали охоронці будинку радіо, а саме підрозділ УДБ. На їх погляд, охоронці радіокомітету втратили самовладання і першими вистрілили у натовп, в результаті чого серед демонстрантів були вбиті та поранені [19, с. 26; 119, с. 259; 155, с. 98; 199, с. 110; 351, с. 176].

Масований штурм радіокомітету із застосуванням зброї та інших бойових засобів з метою захоплення будинку радіо та покарання його захисників розпочався близько опівночі за місцевим часом [115, № 7, с. 203]. Саме цей момент став початком збройного повстання, а ширше – збройного конфлікту.

Близько 00.30 24 жовтня охорона радіо отримала дозвіл застосувати вогнепальну зброю на ураження, а через півгодини вона відкрила вогонь бойовими патронами [115, № 7, с. 203; 307, с. 80]. Повстанці відповіли обстрілом з горищ сусідніх будинків, з підвороття, з вікон. Захисники будинку радіо неодноразово запрошували допомоги від уряду, партійного і військового керівництва, але підмога так і не надійшла. Штурм тривав аж до 9-ї год. ранку, поки в оборонців не скінчилися боєприпаси [4, с. 153-154; 115, № 7, с. 203-204]. В результаті штурму радіокомітет був захоплений повстанцями.

Радянські війська, які увійшли до Будапешта перед ранком 24 жовтня, не знали реальної обстановки, що склалася, і погано орієнтувалися в місті [115, № 7, с. 205; 216, № 10, с. 28], а тому вчасно надати допомогу оборонцям радіо не змогли.

Крім будинку радіо, в ніч на 24 жовтня повстанцями були захоплені центральна телефонна станція, редакція газети “Сабад неп” – центральний орган ЦК УПТ, Національний музей, аеродром Фаріхедь, готель “Асторія”, деякі склади зброї та боєприпасів, поліцейські управи і окремі казарми військових частин, зенітні батареї в Буді, бази автотранспорту та інші. Також були захоплені мости через Дунай [115, № 7, с. 205; 144, с. 157; 206, с. 44; 216, № 10, с. 27; 307, с. 80].

Отже, до введення перших радянських військових частин до Будапешта протидіючими суб'єктами збройного конфлікту були: з одного боку – сили угорської держбезпеки, підтримані окремими підрозділами угорської армії, з іншого – стихійно сформовані групи озброєних повстанців.

Активний процес формування повстанських загонів розпочався вже у ніч на 24 жовтня. Спочатку він йшов стихійно, пізніше – все більш організовано. Головним на початку повстання для груп рішучих противників тодішньої влади було питання здобуття зброї, насамперед – стрілецької, яке вирішувалося різними шляхами.

Серед способів, якими повстанці забезпечувалися зброєю на початку боротьби, можна виділити декілька. По-перше, шляхом роззброєння поліції та солдатів на вулицях міста, причому для цього не завжди застосовувалася фізична сила – часто поліцейські та військовослужбовці добровільно передавали свою зброю активним бажаючим її отримати і навіть пояснювали, як нею треба користуватися [116, с. 79]. По-друге, проникаючи в стрілецькі тири і приміщення добровільних спілок захисників вітчизни, здійснюючи напади на військові казарми, поліцейські дільниці, склади воєнізованої заводської охорони і військові склади [4, с. 154-155; 206, с. 44-45; 307, с. 88]. По-третє, є підстави стверджувати, що частина тієї зброї, яка була застосована повстанцями, до того часу приховувалася окремими городянами і селянами ще з воєнних років. По-четверте, досить значною часткою зброї повстанців були воєнні трофеї, захоплені в результаті боїв з прибічниками влади і, пізніше, з радянськими військами.

Серед каналів, якими поповнювалися зброєю і боєприпасами загони повстанців на більш пізніх етапах боротьби, крім здобуття воєнних трофеїв необхідно зазначити і такі як захоплення порохових та інших військових заводів, роззброєння охорони в'язниць, напади на військові склади [329, с. 448]. Існують певні докази й того, що наприкінці жовтня - на початку листопада зброя, наприклад, іноземного виробництва і фаустпатрони, доставлялася повстанцям з-за кордону, з боку Австрії, під виглядом гуманітарної допомоги, для чого, зокрема, використовувалися автомобілі “Червоного Хреста” і цивільна авіація [216, № 1, с. 35; 303, с. 26, 83; 374, с. 39]. І, нарешті, буде цілком справедливим вважати повстанською зброєю ту, разом з якою на бік повстанців переходили підрозділи і частини УНА. Саме цим пояснюється той факт, що повстанці застосовували у боях з радянськими військами не тільки легку стрілецьку зброю і гранати, а й міномети, артилерійські та зенітні гармати і навіть танки. Проте, вони були озброєні переважно гвинтівками, карабінами, автоматами, кулеметами, пістолетами, а також малокаліберними і мисливськими рушницями.

Ще до переростання мирних форм протесту в збройне повстання і на його початку групи молоді викрадали вантажні автомобілі з гаражів контор вантажних перевезень і підприємств [206, с. 44; 307, с. 88] або зупиняли їх на вулицях, розвозили на них захоплену зброю в місця великих скупчень людей і роздавали її [4, с. 155; 307, с. 78]. Захоплення транспортних засобів розширило можливості маневру силами і засобами повстанців.

Збройні загони повстанців у перші дні боїв формувались і поповнювались, як правило, поблизу зручних для оборони великих громадських будинків. Організаційне оформлення і бойова злагодженість повстанських груп і загонів йшли, переважно, у процесі підготовки і проведення збройних акцій, спрямованих на захоплення важливих об'єктів і вигідних у воєнному відношенні позицій.

До ранку 24 жовтня повстанці, по суті, не зустріли серйозного опору з боку влади. Сприяли цьому різні обставини, зокрема, нерішучість дій армії та поліції [206, с. 45; 216, № 10, с. 28-29]. Будапештська поліція, не маючи конкретних розпоряджень щодо протидії актам масового порушення громадського порядку,

фактично не діяла. Начальник управління поліції Будапешта полковник Ш. Копачі заборонив підлеглим застосовувати зброю. У своїх П.М. Лашенко звинувачує Копачі в тому, що останній “паралізував діяльність будапештської поліції, з його відому у руки заколотників потрапило понад 20 тис. од. вогнепальної зброї” [206, с. 45].

Відображенню воєнно-політичних аспектів подій в Угорщині, оцінці діям повстанців і радянських військ важливе місце відводили в своїх донесеннях з Будапешта дипломатичні служби західних держав. У перших з них, зокрема, підкреслювався стихійний характер виступів мас, вказувалося на те, що повстання не має організаційного центру і єдиного керівництва, що сили повстанців розрізнені [116, с. 71, 77-82]. У телеграмах дипломатів також зазначалося прихильне відношення солдат і офіцерів угорської армії до повсталого народу, наводилися факти їх переходу на бік повстанців. Поведінка повстанців, за виключенням інцидентів спалення книг, виданих російською мовою, партійних газет, розгрому книгарень Спілки угорсько-радянської дружби, в цілому кваліфікувалася західними дипломатами як дисциплінована, вказувалося на відсутність інших погромів і руйнувань [116, с. 79].

З уведенням у Будапешт радянських військ збройна боротьба повстанців спрямовується проти частин і з'єднань Радянської Армії, в яких вони вбачали окупантів. Втручання радянських військ повстанці розцінили як інтервенцію, що була спрямована на захист їх ворогів [520, с. 135]. Активний збройний опір повстанці чинили радянським військам вже під час входження їх у місто. На околицях Будапешта місцями споруджувалися барикади. Колони обстрілювалися під час руху вулицями столиці. Особливим опором відзначилися дії повстанців, які захищали захоплені ними окремі об'єкти міста, зокрема, будинок радіо, готель “Асторія”, залізничний вокзал Келеті, кінотеатр “Корвін”, казарми “Кіліана” [155, с. 101; 216, № 10, с. 28].

Вранці 24 жовтня бої в місті продовжувалися між частинами держбезпеки, які були підтримані радянськими військами, з одного боку, і загонами повстанців – з іншого. Бої йшли, зокрема, біля залізничних вокзалів, будинку радіокомітету, на вул. Юлеї, де зосередилися значні сили повстанців, озброєні кулеметами, автоматами і гранатами. Мешканці будинків ховалися в підвалах, а повстанці займали позиції на верхніх поверхах і горищах будинків і звідти вели інтенсивний вогонь. Зручною мішенню для повстанців були відкриті радянські БТР-и, на які скидалися гранати і пляшки із запалювальною рідиною [307, с. 82-83].

О 9.15 24 жовтня в Будапешті була введена комендантська година [115, № 7, с. 205]. Проте, напруга збройної боротьби не спадала. Вдень повстанцям вдалося зайняти частину будинку УДБ [307, с. 83].

Переважає більшість дослідників угорських подій 1956 р. вважає, що введення радянських військ у Будапешт у ніч на 24 жовтня було поспішним, помилковим і, навіть, “фатальним” кроком [115, № 7, с. 205; 119, с. 261; 296, с. 35]. Воно спричинило різке зростання націоналістичних й антирадянських настроїв серед угорського населення, надало повстанцям ореолу борців за свободу і справедливість, визволителів від радянського поневолення. Одночасно залучення радянських військ до врегулювання внутрішньої обстановки в країні

значно похитнуло позиції новопризначеного голови уряду І. Надя, викликало серед значної частини населення недовіру особисто до нього і очоленого ним уряду [329, с. 327, 415].

Але вступ радянських військ до Будапешта і введення в столиці комендантської години принесли деякі результати в боротьбі з повстанцями. Радянським частинам у взаємодії з частинами і підрозділами угорських внутрішніх військ та армії вдалося відбити у повстанців і зайняти будинки радіокомітету і редакції “Сабад неп”, міжнародну телефонну станцію, залізничні вокзали, роззброїти повсталих у будинку Національного музею. Радянські війська взяли під охорону будинки парламенту, ЦК УПТ, МЗС, радянського посольства, держбанку, мости через Дунай, аеродром, деякі склади озброєння [115, № 7, с. 205; 155, с. 103; 206, с. 46; 216, № 10, с. 28-29].

З ранку 24 жовтня деякі групи повстанців припинили збройну боротьбу. Так, склала зброю велика група молоді біля мосту Ланцхид. Теж саме зробили декілька груп на площі Барош, на вул. Рачаї та вул. Верешмарті. В другій половині дня більшість молоді, особливо студентської, розійшлися по домівках, кидаючи зброю біля під'їздів. Це було пов'язано, перш за все, з тим що о 18.00 закінчувався термін ультимативної вимоги уряду до повсталих про здачу зброї [307, с. 83].

Обстановка, яка склалася у Будапешті до кінця дня 24 жовтня, дала можливість пресі ряду країн, у тому числі й СРСР, передчасно заявити, що збройний виступ у Будапешті зазнав поразки. Проте, в дійсності більшість повстанців не припинили боротьбу і стійко утримували ряд об'єктів столиці. Частина повстанців залишила столицю в надії підняти на свою підтримку периферію. Заворушення перекинулися на ряд міст Угорщини. В Дебрецені, Сегеді та інших містах відбулися студентські демонстрації. Безпорядки почалися у Секешфегерварі і Кечкеметі [307, с. 84]. Настрої мас розвивалися в напрямку, не сприятливому для радянських військ.

Після закінчення терміну, визначеного ультиматумом уряду, в Будапешті розпочався штурм основних об'єктів, зайнятих повсталими. До ранку радянські війська у взаємодії з підрозділами угорського КДБ і вірними урядові армійськими частинами відбили у повстанців більшість об'єктів столиці. Були подавлені вогневі точки на вул. Ракоці, площі 15 березня і в деяких інших місцях, де повстанці утримували позиції. Найбільш уперті бої велися у XIII районі, біля будинку райкому УПТ. Повстанцями були підпалені ряд будинків, магазинів і навіть Національний музей. Пожежники і солдати, які здійснювали спроби рятувати художні цінності, підпадали під обстріл з автоматичної зброї [223, с. 84]. Значно ускладнював обстановку та ведення бойових дій густий туман, який вночі опустився на місто.

У ніч на 25 жовтня повстанці розпочали напади на тюрми з метою визволення в'язнів. За деякими оцінками з 25 жовтня до 4 листопада з в'язниць і колоній на волю вийшло близько 13 тисяч в'язнів, з них 10 тисяч кримінальних злочинців [115, № 8, с. 198]. Частина їх поповнила повстанські загони. Через угорсько-австрійський кордон, не зустрічаючи опору прикордонників, почали переходити групи емігрантів, деякі з них зі зброєю [303, с. 32; 307, с. 84]. У

столицю прибули групи добровольців з інших міст, зокрема Мішкольца, Сталінвароша, Папа, Ваца. Вони роззброїли деякі військові частини УНА і захопили зброю на складах [155, с. 106].

Не зважаючи на те, що боротьба з повстанцями не була доведена до кінця і обстановка залишалася досить складною, голова уряду І. Надь ранком 25 жовтня видав розпорядження про відміну комендантської години і заборони збиратися групами та влаштовувати демонстрації. Це рішення було передчасним. Воно перешкоджало ліквідації збройних вогнищ і надало можливість населенню проводити нові демонстрації. Крім того, це рішення призвело до нових збройних зіткнень і масової трагедії на площі перед парламентом.

Оголошення про відміну комендантської години спонукало вийти на вулиці великі маси мешканців міста. Численні групи з провулків рушили до головних магістралей. Зокрема, до площі Кошута, що знаходилась перед будинком парламенту, у супроводі декількох танків підійшли демонстранти чисельністю 5-7 тис. чол. Вони змішалися з угорськими і радянськими військовослужбовцями, які охороняли парламент. Між демонстрантами і охоронцями парламенту зав'язалася мирна розмова. Деякі демонстранти забиралися на танки і устромлювали угорські прапори в дула танкових гармат. Така обстановка дала привід західним дипломатам, а пізніше – багатьом дослідникам, стверджувати, що відбувалося братання угорських демонстрантів і радянських воїнів [116, с. 81-82; 188, с. 14].

Проте, раптово з дахів і горищ будинків, що виходили на площу напроти парламенту, був відкритий вогонь. У перші ж хвилини загинуло багато маніфестантів, були втрати і серед радянських воїнів. Радянські війська і підрозділи УДБ відкрили вогонь у відповідь, у тому числі з танків, з метою подавити вогневі точки. Але вогонь не був прицільним і перетворився у безладну стрілянину. Ця кривава акція тривала недовго, але вона мала тяжкі наслідки: 345 угорців стали жертвами (вбиті та поранені) збройної провокації [329, с. 325]. Загинуло й декілька радянських військовослужбовців [216, № 10, с. 29].

Демонстранти і повстанці були переконані в тому, що це була провокація, здійснена, як і ввечері 23 жовтня біля будинку угорського радіо, співробітниками КДБ. Як справедливо зазначає Л. Дюрко, “у жовтні 1956 року солдати і офіцери держбезпеки стали козлами відпущення за всі злочинства...” [115, № 7, с. 209]. Достовірних свідчень і доказів, які б підтверджували причетність до розв'язання цієї трагедії співробітників держбезпеки, до цього часу не знайдено.

На думку багатьох дослідників, трагедія на площі Кошута стала зворотнім моментом. “Розстріл біля парламенту і звістки про подібні акції в інших містах призвели до перелому в розвиткові подій”, зазначають М. Карпиченко і О. Киров [155, с.106]. З військової точки зору це не так – інтенсивність збройної боротьби як у центрі, так і на периферії трохи зменшується. Але саме після розстрілу неозброєних демонстрантів біля парламенту більшість угорців, у тому числі і у вищих ешелонах влади, починають усвідомлювати неправомірність дій сил наведення порядку та справедливий характер боротьби повстанців, а народний рух набуває однак національно-визвольної боротьби. “Ті, хто був упевнений, що саме співробітники держбезпеки ні за що ні про що відкрили вогонь по

неозброєних демонстрантах, остаточно зміцнилися у впевненості, що ведуть справедливу боротьбу проти гнобителів, і тепер рішуче встали на бік повстанців ... в цей момент заколотники перетворилися на революціонерів” [115, № 7, с. 209].

Остаточно змінюється і ставлення населення до радянських військ, які підтримали дії органів держбезпеки і стали учасниками цих акцій. Присутність радянських військ та їх втручання у свої внутрішні справи викликали серед угорців почуття ураження суверенітету і національної незалежності [155, с. 106].

В Будапешті продовжувалися спільні бойові дії Радянської Армії та вірних урядові угорських частин, головним чином військ держбезпеки, проти повстанських загонів, які не склали зброю. В центральних районах міста повстанці створили опорні пункти і чинили потужний опір радянським військам. Найпотужніший вузол опору повстанців знаходився в районі кінотеатру “Корвін” та казарми “Кіліана”. Там знаходилося до тисячі чоловік, декілька танків і артилерійських гармат [216, № 11, с. 45]. Керівники збройних загонів уміло розташували опорні пункти і чітко організували оборону об’єктів, чим забезпечили їхнє утримання в боях зі значно переважаючими в силах і засобах радянськими військами.

25 жовтня дії повсталих розповсюдилися на всі міста країни і частково зачепили села. Майже в усіх містах відбувалися масові мітинги і демонстрації. В окремих місцях створювалися нові органи влади. Демонстрації та мітинги мали антирадянську спрямованість. Їхні учасники вимагали виведення радянських військ з Угорщини. За співробітниками держбезпеки почалося полювання. У Мішкольці були повішані два офіцери. Подібні розправи мали місце в Дьйорі, де демонстранти спробували звільнити в’язнів. Охорона відкрила вогонь, і демонстрантам не вдалося захопити тюрму. Але в інших місцях ув’язнені були випущені, наприклад, з шахт Оросляня, Татабані. Відмічалися напади на керівників місцевих парторганізацій і рад. У Варпалоті загинули секретарі декількох партійних організацій [307, с. 86].

26 жовтня збройна боротьба в Будапешті продовжувалася, формувалися все нові вузли і вогнища опору повстанців. Характерною рисою було те, що вони створювалися не на підприємствах, як це було у Познані (під час польських подій у червні 1956 р.), а на площах і перехрестях шляхів сполучення. Однак повстанці захопили і велику кількість підприємств, де вилучали зброю і боєприпаси, вибухівку, пальне. Вони вимагали від робітників припинити роботу, відстороняли від керівництва дирекцію, закликали до створення робітничих рад. Робітниками для охорони заводів на початку подій були створені власні загони робітничої охорони, проте зброї у них, як правило, не було, а тому особливої протидії повстанцям вони не чинили [115, № 7, с. 210; 374, с. 69].

Поширення повстання у провінції супроводжувалося захопленням державних установ і управлінь держбезпеки. Так, у Татабані повсталі захопили УДБ та військову академію ім. Хуняді, у Дьйорі і Мошонмадяроварі в боях із силами, вірними уряду, повстанці здобули перемогу. Партійні керівники цих міст були змушені шукати порятунку у сусідній Чехословаччині [115, с. 89].

27 жовтня Будапешт знаходився на воєнному положенні. З різних районів країни в столицю прибували озброєнні групи для надання допомоги повсталим. Угорські війська, що стягувалися до Будапешта, в своїй переважній більшості в події не втручалися, а деякі частини передавали повстанцям зброю.

Повстання мало поліцентричний характер: воно підпорядковувалося різним і суперечливим рушійним силам. Єдиної революційної влади не існувало, так само як і єдиного керівництва повстанським рухом. Ватажки повстанців намагалися розповсюдити свій вплив на менш значні загони і групи. Збройна боротьба проти захисників режиму та радянських військ поєднувалася з внутрішньополітичними і персональними конфліктами, боротьбою за зверхність у повстанському середовищі [4, с. 167]. Повстанські загони, які діяли у різних міських районах, і тим більше – у різних містах, не мали між собою стійкого зв'язку, а тому їх взаємодія, насамперед, бойова, була незначною. Дії повстанських груп і загонів характеризувалися самостійністю, відсутністю координації та ретельності у плануванні збройних акцій, і разом з тим – високою мобільністю та рішучістю.

Склад повстанських загонів не був постійним: одні залишали їх, інші поповнювали; крім того, загони зазнавали бойових втрат. Але в процесі ведення бойових дій повстанські групи і загони оформлювалися у все більш чіткі, організовані та боєздатні утворення зі своїм керівництвом, штабами, бойовими одиницями, розподілом функцій та обов'язків, системою підпорядкування і дисципліною [115, № 8, с. 199].

Збройні загони повстанців спочатку склалися переважно зі студентів, старшокласників, молодих робітників, учнів ремісничих училищ – мешканців найбільш промислових районів і робітничих гуртожитків, а також курсантів військових училищ [4, с. 167; 19, с. 26-27]. У подальшому зростає частка військовослужбовців і, особливо, робітників. У середовищі повсталих були й люмпен-пролетарські та кримінальні елементи, які у ході повстання теж захопилися наївною вірою та героїзмом мас [4, с. 167-168; 19, с. 27].

Людей більш старого віку і представників інтелігенції серед повсталих було відносно мало, незначною була й частка офіцерів. Але керівники повстанських загонів були переважно з цього середовища: саме вони мали певний військовий і політичний досвід. Також ватажками загонів ставали найбільш відважні з повстанців [19, с. 27]. Історики виділяють серед них тих, хто зміг організувати найактивніший опір радянським військам, Л. Іван-Ковача і братів Понграц, які діяли у проїзді Корвіна, І. Андяла і Я. Бараня – у ІХ районі (вул. Тюзолто), Я. Сабо – на площі Сена у Буді, Й. Дудаша – одного з найбільш радикальних лідерів повстанців в Будапешті [19, 115, 155, 303, 307, 329]. Багато повстанців мали бойовий досвід – вони воювали на фронтах другої світової війни, тисячі пройшли військову підготовку після війни і теж вміли користуватися зброєю [115, № 7, с. 203].

Щодо чисельності повстанців точні цифри відсутні. На 24 жовтня, за оцінкою Є. Малашенка, загальна чисельність озброєних повстанців складала приблизно 2 тис. чол. [216, № 10, с. 29], а 26 жовтня у складі збройних груп лише у Будапешті нараховувалось вже близько 3 тис. чол. [329, с. 325].

Схема дій повстанців була досить простою. Озброєні групи захоплювали будинки обласних, міських і районних комітетів партії та рад, УДБ, поліцейські дільниці, військові склади, а також інші важливі у політичному і воєнному відношенні об'єкти. Вони роззброювали поліцейських, схилили угорські військові частини і підрозділи до здачі зброї і переходу на свою сторону, розстрілювали деяких партійних працівників, активістів, співробітників держбезпеки і поліції. Так, 27 жовтня збройні акції повстанців відмічалися у багатьох місцевостях країни. У м. Зала повстанцями двічі здійснювався штурм обкому партії, був розгромлений будинок УДБ. Піддавалися нападу квартири працівників УПТ. В області Соболч озброєні групи спробували оволодіти казармами, але, зустрівши опір і не досягши мети, розгромили в багатьох районах будинки партійних комітетів і рад, побили їхніх працівників. У Бекешчаба, де найбільшу активність проявляли звільнені з в'язниць та армійські офіцери, були роззброєні співробітники держбезпеки, а також була розібрана залізнична колія у зв'язку з чутками, що цією залізничною гілкою перекидатимуться радянські війська [223, с. 90].

Факти свідчать, що в основному дії повстанців спрямовувалися проти радянських військ. Це стосується, насамперед, їх діяльності в Будапешті, де відбувалися основні події. Бойові дії в столиці характеризувалися широким розмахом вуличних боїв, штурмами повстанцями важливих державних, партійних і військових об'єктів і ще потужнішими штурмами радянськими військами об'єктів, захоплених повсталими та їх опорних пунктів і вузлів опору. Крім того, повстанські групи здійснювали раптові напади на радянські військові колони під час їх пересування вулицями міста, влаштовували засідки і барикади, вели інтенсивний обстріл цих колон з дахів, горищ, балконів і вікон верхніх поверхів будинків.

Характерним для тактики повстанців було й те, що вуличні бої велися ними невеликими групами, які, здебільшого, склалися з 7-20 чол. [155, с. 102]. Для боротьби з танками вони застосовували протитанкові і зенітні гармати, гранатомети і протитанкові гранати, а найбільш поширеною зброєю проти танків стали пляшки з "коктейлем Молотова" (пляшки із запальною сумішшю) [314, с. 143]. Такі підручні засоби виявилися досить ефективними у боротьбі з бронетехнікою. Іноді повстанці нападали на невеликі підрозділи радянських військ, обстрілювали військовослужбовців, які приймали їжу, здійснювали напади на радянський військовий автотранспорт з боєприпасами, продовольством і паливом [216, № 11, с. 46-47].

Барикади створювалися повстанцями переважно на вузьких вулицях міста. Для їх улаштування використовувався міський автотранспорт (залізничні вагони, трамваї, автобуси, вантажні автомобілі), велике каміння, мішки з піском, залізобетонні та дерев'яні конструкції. При цьому вогневі позиції створювалися у будинках по обох боках вулиці. В результаті невеликі колони військової техніки опинялися у "вогневому мішку": вони розстрілювалися фаустпатронами, гранатометами і стрілецькою зброєю, закидалися гранатами і пляшками із запальною сумішшю. Подібним способом знищувалися колони і без улаштування барикад.

Повстанцями використовувався досвід минулої війни. Зокрема, враховуючи те, що танки у вузьких вулицях не здатні до вільного маневру, повстанці виводили з ладу першу і останню бойові машини, а потім знищували іншу техніку і перехресним вогнем розстрілювали живу силу. Вони уміло використовували місцевість, що надавало їм перевагу над радянськими військами. Сприятливим фактором для повстанців було й те, що взаємодія піхоти і танкових підрозділів радянських військ часто здійснювалася неефективно [109, с. 24], що радянські механізовані дивізії виявилися не підготовленими до ведення вуличних боїв в умовах міста [307, с. 81].

Характерною рисою дій багатьох груп повстанців була жорстокість як у відношенні до угорців – прибічників режиму, особливо до співробітників держбезпеки і партійних діячів, так і до радянських військовослужбовців. Документальні джерела містять, а автори мемуарів та історики наводять численні факти звірств і диких розправ над людьми, а також погромів, актів вандалізму, зокрема, щодо могил радянських воїнів, загиблих під час визволення Угорщини від німецько-фашистських окупантів у 1944-1945 рр., які чинилися повстанцями і натовпом.

Одним з найбільш насичених подіями було 28 жовтня. В Будапешті продовжувалися бої, особливо в районі Буди. На ранок планувалося спільними діями радянських і угорських військ атакувати найбільш небезпечне і численне угруповання повстанців, яке утримувало створений вузол опору в районі провулка Кішфалуді (кінотеатр “Корвін”) в Пешті. Однак на світанку, напередодні операції угорські частини отримали наказ свого уряду про відміну атаки. Пояснювалося це тим, що повстанці, начебто, висловили готовність скласти зброю і між їхніми керівниками та урядом йдуть переговори. Як зазначають деякі дослідники, радянські війська без підтримки угорської армії утримались від здійснення штурму, хоча тричі погрожували розпочати його [115, № 7, с. 211; 155, с. 109; 216, № 11, с. 45-46; 351, с. 184]. За іншими свідченнями, заборона на проведення операції не була вчасно доведена до угорських військ, і штурм об’єктів “Корвіна” таки відбувся. Наступ, здійснений зранку радянськими танковими підрозділами за підтримки угорської піхоти, був відбитий повстанцями [329, с. 432].

Активізувався процес переходу різними групами австро-угорського кордону. Так, у ніч на 28 жовтня в районі міста Сентготтард кордон з боку Австрії перетнули приблизно 300 чол., в основному угорські емігранти. Технічних загороджень на угорсько-австрійському кордоні вже не було (їх зняли ще влітку [307, с. 92]), що дозволяло не тільки автотранспорту “Червоного Хреста” і численним західним журналістам, а й групам, у тому числі озброєних осіб, автотранспортом або пішки безперешкодно долати кордон. Якщо з початком подій австрійські власті закрили кордон з Угорщиною, а з іншого боку кордон взяли під охорону радянські війська [4, с. 175], то після 28 жовтня до 4 листопада кордон між Австрією та Угорщиною був практично відкритий [303, с. 26-27]. За кордону в УНР прибували колишні емігранти і, за багатьма свідченнями, чисельні групи диверсантів, а під виглядом гуманітарної допомоги автошляхами, залізницею і повітрям переправлялася зброя для противників режиму [154, с. 156

-157; 303, с. 27; 307, с. 92].

О 13.00 28 жовтня уряд по радіо запропонував повстанцям припинити вогонь без будь-яких попередніх умов. Тоді ж Рада Міністрів видала розпорядження урядовим військам про негайне припинення вогню, застосування зброї дозволялося лише у випадку нападу на них. Аналогічні накази від свого військового командування отримали радянські частини. Перемир'я розповсюджувалося на всю Угорщину.

До цього часу повстанці значними силами утримували південно-східну частину Будапешта (100-120 кварталів), ряд об'єктів у Буді та інших районах міста, піддавали перехресному обстрілу значну кількість вулиць і здійснювали спроби захопити зброю та техніку радянських військових підрозділів [155, с. 109; 206, с. 47].

Припиненням бойових дій вдень 28 жовтня закінчується *перший етап збройної боротьби* в Угорщині, хоча й радянські війська ще продовжували залишатися у місті і були виведені пізніше – протягом 30-31 жовтня. Як зазначають окремі дослідники, об'єктивно співвідношення сил на першому етапі повстання характеризувалося “абсолютною перевагою сил народної влади”, тобто урядових сил, не зважаючи на те, що “збройний заколот застиг вірні соціалізму сили непередготовленими” [38, с. 82-83]. Підкреслюється, що на результати бойових дій на цьому етапі негативно вплинула відсутність воєнно-оборонних планів центральних органів партії, держави та інших інституцій (наприклад, радіо та ін.), а також планів мобілізації на випадок розв'язання антиурядового виступу. Вище партійне і державне керівництво не знайшло достатніх сил для організації нищівної відсічі “контрреволюції”.

На початок подій в Будапешті не було жодної військової частини, яка б знаходилася у повній бойовій готовності. 24 жовтня у столиці було 6700 солдат, 50 танків та інших бойових засобів, вони розміщувалися у 30 місцях, а тому не були спроможні завдати відчутного удару “контрреволюції” [38, с. 82; 314, с. 142]. Проте, існують докази того, що ГШ УНА заздалегідь розробив план спільних дій угорської армії, органів держбезпеки і поліції щодо відновлення громадського порядку в країні [216, № 10, с. 24], але цей план внаслідок ряду причин не був реалізований.

Лише пізно ввечері 23 жовтня уряд прийняв рішення про уведення до столиці армійських частин для підсилення місцевого гарнізону і про звернення до СРСР за допомогою радянських військ, дислокованих в Угорщині, у відновленні громадського порядку [144, с. 158]. В ніч на 24 жовтня за рішенням партійного керівництва для координації дій щодо придушення повстання створюється Військовий комітет при ЦК УПТ [329, с. 366]. Цей орган спільно з радянським командуванням розробляв плани ліквідації озброєних груп повстанців, але суттєвої ролі у боротьбі з повстанцями не відіграв. Це пояснюється, перш за все, тим, що ЦК УПТ втратив важелі управління силовими структурами, які, в свою чергу, почали розкладатися. Бойова програма, вироблена УПТ [14, с. 68; 38, с. 83], не стала тим керівним дієвим документом, який би об'єднав зусилля всіх урядових сил. А через декілька днів у зв'язку зі зміною принципів позицій і курсу уряду І. Надя та розпадом партійних

організацій вона взагалі втратила будь-який сенс.

Всі ці внутрішні процеси відбилися й на армії. Вже у перші години збройного повстання в МО УНР, в тому числі і серед його вищого керівництва, проявилися нерішучість, вагання, нездатність до управління і організації необхідних заходів. П.М. Лащенко та Є.І. Малашенко згадують, що у ніч на 24 жовтня там панувала нервозна, панічна і безладна обстановка. Міністр оборони І. Бата і начальник ГШ Л. Тот були у пригніченому стані, віддавали суперечливі розпорядження [206, с. 46; 216, № 10, с. 27-28]. Причиною вагань та нерішучості у діях командування УНА були, на думку автора, відсутність чітких розпоряджень і вказівок з боку політичного керівництва держави, небажання брати на себе відповідальність за наслідки особистих рішень і рішучих дій військ, а також те, що збройні акції повстанців поєднувалися з масовими виступами незброєних людей.

Оцінюючи дії та поведінку армії на початку і в ході першого етапу збройної боротьби, необхідно зазначити наступне. До середини 80-х рр. дослідники угорських подій у соціалістичних країнах стверджували, що не зважаючи на нерішучість командування та окремі випадки зради і переходу деяких офіцерів і солдатів на сторону повстанців, армія в цілому залишалася вірною урядові, ідеям соціалізму і радянсько-угорської дружби [354, с. 7-38].

Чехословацький історик А. Вайда підкреслює, що “багато військових частин активно виступили проти контрреволюційних сил, на захист законної соціалістичної влади (напр., Печ, Калоча, Цеглед, Хатван та в ін. містах). Активно боролися частини 27-ї стрілецької дивізії, 5-ї моторизованої дивізії, моторизований полк з міста Егер, солдати річкової флотилії та прикордонної охорони, які захищали будинок Центрального Комітету” [38, с. 83]. Інші автори підкреслюють, що “разом з угорцями – захисниками народної влади радянські воїни взяли активну участь у боротьбі з контрреволюцією” [30, с. 296]. Такі оцінки не можуть бути визнані об’єктивними через явне перебільшення ролі внутрішніх сил у придушенні повстання.

Значно ближче до істини підійшли західні дослідники. Їхні висновки в цілому відповідають дійсності, але деякі з них дещо односторонні і перебільшені. Ф. Фейто вказує на те, що “після початкових ізольованих операцій окремих військових з’єднань і деяких загонів охорони арсеналів... більшість регулярних частин угорської армії приєдналися до повстанців” [351, с. 181]. Дж. Кушінг Гранвілл, посилаючись на звіт спеціальної комісії ООН з угорського питання, зазначає, що “в день повстання відбулося розвалення угорської армії як цілого організму і деякі частини воювали на боці заколотників” [188, с. 14].

Як доводять останні дослідження, висновки спеціальної комісії ООН, викладені у доповіді [109], опублікованій восени 1957 р. п’ятьма офіційними мовами ООН, в цілому відповідають тим реаліям, які мали місце під час подій, але окремі факти дещо перекручують дійсність. Щодо поведінки угорської армії на першому етапі збройної боротьби в зазначеному документі, зокрема, вказувалося: “Окремі частини угорської армії організовано перейшли на бік повсталих, але сама армія з початком повстання розвалилася. При найменшій нагоді солдати віддавали свою зброю і боєприпаси повсталим співвітчизникам і в багатьох випадках переходили на їхній бік. Однак офіцери високого рангу в

основному були налаштовані прорадянськи, і повстанці їм не довіряли. Але не відомо жодного випадку, коли б угорські частини воювали на радянському боці проти співвітчизників” [109, с. 24].

Остання теза не відповідає дійсності. Існують переконливі факти, які свідчать про те, що в перші дні повстання більшість угорських з’єднань не підтримали повстання, а деякі з них активно виступили проти повстанців. Російські військові історики М. Карпиченко та О. Киров наводять такі факти: “24 жовтня з Естергома до Будапешта прибуває 7-а механізована дивізія УНА і діє проти своїх співгромадян. 8-а, 27-а і 5-а мехдивізії 3-го стрілецького корпусу УНА також не підтримали повстанців” [155, с. 102]. В області Бач-Кішкун 27 жовтня за наказом командира корпусу генерала Л. Дюрко бойовою авіацією були розігнані мітинги і демонстрації у чотирьох містах. В результаті цих та інших акцій того дня загинули 22 і були поранені 127 чол. [329, с. 450]. За наказом того самого командира в Кечкеметі знищений загін повстанців у 340 чол. У Сабадсалаші повсталі були розгромлені армійськими підрозділами, при цьому 7 чол. було вбито і 40 поранено [155, с. 102]. Усього за період з 23 до 28 жовтня у 40 містах в результаті застосування зброї частинами УНА проти своїх громадян загинуло близько 1 тис. чол. [329, с.142].

Але в той самий час на бік повстанців перейшли 8-й мп УНА, будівельні та зенітні частини, які знаходилися в Будапешті, окремі офіцери академії ім. М. Зріні, курсанти військових училищ [155, с. 102]. Відмовився від боротьби з повстанцями і фактично перейшов на їхній бік навчальних військово-будівельних частин УНА полковник П. Малетер. Під його командуванням повсталі солдати і офіцери 1221-го, 1222-го і 1226-го будівельних батальйонів з 25 жовтня успішно обороняли казарми Кіліана [155, с. 108]. Проте, Пал Малетер був єдиним офіцером такого рівня, який воював на боці повстанців [115, № 8, с. 192]. Як стало відомо пізніше, з 26 тис. чол. особового складу УНА 12 тис. підтримали повстанців [314, с. 142].

Отже, угорська армія опинилася по різні боки барикад. Проте, не вся. Значна частина УНА активних дій під час повстання не здійснювала, причому, у відношенні як до повстанців, так і до вірних урядових сил та радянських військ. Фактично, угорська армія на першому етапі збройної боротьби зайняла переважно нейтральну, пасивну позицію. Вона була дезорганізованою, проявилися ознаки її деморалізації, втрати дисциплінованості та боєздатності. Без перебільшення, події сильно відбилися на свідомості більшості офіцерів і солдатів, докорінно підірвали основи армії, породили і прискорили процеси її розпаду як керованої організованої системи, здатної виконувати відповідні функції та покладені на неї завдання.

Широкого масштабу в ході подій набули такі деструктивні явища як кадрові зміни і перестановки, в тому числі в МО (так, від початку подій до 4 листопада тричі замінювався міністр оборони: І. Бата виконував обов’язки міністра до 25 жовтня, К. Янза – з 26 до 31 жовтня, П. Малетер – з 3 листопада [329, с. 407, 478, 494]); створення у військових частинах і з’єднаннях революційних військових рад, які зміщували з посад командирів та інших посадових осіб; невиконання наказів і самочинні дії підлеглих; випадки масового дезертирства, переходу на

бік повстанців і передачі їм зброї. Все це межувало з анархією. Лише деякі частини в таких умовах змогли зберегти керованість і боєздатність.

Більш відданою уряду, організованою і боєздатною силовою структурою держави, ніж угорська армія і поліція, на першому етапі збройної боротьби виявилися збройні формування КДБ, що входили до складу МВС. Чисельність військ держбезпеки в Будапешті дорівнювала близько 1700 чол. [329, с. 379]. На 27 жовтня, за радянськими джерелами, людські втрати МВС і поліції складали: вбитими – 150 чол., пораненими – 227 чол. (серед населення на той самий час втрати були такими: убитих – більш як 400 чол., поранених – понад 3 тис.чол.) [329, с. 415].

В декларації угорського уряду від 28 жовтня, зокрема, оголошувалося, що “для підтримання порядку і відновлення громадської безпеки з підрозділів армії та поліції, а також зі збройних загонів робітників і молоді будуть негайно створені нові органи охорони громадського порядку” [329, с. 443]. Вони отримали назву Національної гвардії. Їх формування почалося в Будапешті 28 жовтня, а в Мішкольці та деяких інших містах ще раніше – 26-27 жовтня. Протягом 28-30 жовтня уряд розпочав реалізацію практично всіх висловлених до цього часу вимог повстанців: домогтися виведення радянських військ з Будапешта, а потім з території Угорщини, ліквідувати КДБ і передати охорону внутрішнього порядку Національній гвардії [4, с. 160]. Тоді ж в Будапешті для координації дій повсталих в армії була створена революційна військова рада, до складу якої увійшли генерали Л. Кана, І. Ковач і полковник П. Малетер [154, с. 157; 155, с. 109].

29 жовтня у відповідності до Декларації уряду УНР і за наказом міністра внутрішніх справ Ф. Мюнніха, КДБ був ліквідований, а його функції покладалися на органи поліції. Крім того, Ф. Мюнніх разом з міністром оборони К. Янзою розпорядився реорганізувати поліцію та армію з тим, щоб разом із загонами робітників і молоді включити їх до нових Збройних Сил – Національної гвардії [4, с. 160].

З перемогою повстання і припиненням бойових дій розпочався процес активної взаємодії уряду з новоствореними місцевими органами влади (революційними та національними радами і комітетами) й керівниками повстанських загонів. Уряд І. Надя спробував підпорядкувати своєму впливу всі суспільні сили і забезпечити їх консолідацію навколо себе. Однак, ці кроки не надали урядові гарантій підтримки з боку повсталих. Так, фактичне злиття армійських частин і поліції з повстанськими загонами призвело не до підлеглості цих загонів командуванню армії, а навпаки – до захоплення повстанцями керівництва в армії [4, с. 161].

30 жовтня розпочалося виведення радянських військ з Будапешта. Але в столиці збройна боротьба між внутрішніми угорськими силами остаточно не припиняється. Загони повстанців за підтримки армійських підрозділів з боєм оволоділи будинком будапештського міськкому УПТ, який обороняли бійці держбезпеки, а також деякі офіцери та партійні працівники загальною чисельністю до 100 чол. В результаті жорстокої розправи, здійсненої вже по закінченні штурму, більше 20 чол. було вбито [4, с. 161; 329, с. 333]. Того ж

ранку загін повстанців, очолюваний Й. Дудашем, зайняв приміщення редакції та друкарні газети “Сабад неп”. Цей загін чисельністю у 500 чол. був одним з тих, які не визнали уряд І. Надя. Його керівник під час перемир’я оголосив себе комендантом Будапешта і вимагав від громадян на контрольованих його законом вулицях пред’являти підписані ним власноруч перепустки [4, с. 162]. За розпорядженням голови уряду Й. Дудаш двічі арештовувався, але кожного разу звільнявся владою від арешту.

Вже протягом 29-30 жовтня абсолютна більшість з’єднань і частин УНА та органів військового управління заявили про перехід на бік повсталих і підтримку їх вимог. Війська отримали вказівки створити у частинах військові ради, скасувати посади політпрацівників, познімати погони та емблеми, замінити їх триколюровою нашивкою на головних уборах і підтримати робітничі ради, які створювалися на підприємствах країни [155, с. 109].

Тоді ж з представників повстанців, що визнали владу уряду, а також поліції та угорської армії створюється Революційний комітет охорони порядку, який мав забезпечити урядовий контроль над усіма Збройними Силами [159, с. 39]. Його очолив Б. Кирай, колишній генерал-майор і начальник Військової академії ім. М. Зріні, репресований владою у 1951 р.

З різношерстих повстанських загонів формувалися взводи, роти, батальйони. “Корвінці” стали окремим полком, який підпорядковувався особисто Б. Кираю. Історик Л. Дюрко звертає увагу на досконалу організацію цього полку і стверджує, що “і до тих пір тісно пов’язані між собою групи стали частинами злагодженого механізму, що управлявся з єдиного центру” [115, № 8, с. 199]. Цей факт свідчить про деяку результативність перших заходів щодо реорганізації збройних сил.

У подальшому вона знайшла свій прояв у створенні Революційного комітету оборони (РКО). Цей орган вирішував ряд важливих завдань, зокрема: консолідація ЗС для підтримки уряду І. Надя; відновлення в країні внутрішнього порядку та припинення будь-яких насильницьких акцій; роззброєння збройних груп і окремих осіб, які не мали офіційного дозволу на носіння зброї, відмовилися визнати владу уряду і продовжували антиурядові й інші силові акції. Безперечно, діяльність РКО і підпорядкованої йому Національної гвардії призвела до відчутних результатів. Якщо в ніч на 29 жовтня в Будапешті відбулося 28 збройних порушень порядку, то в ніч на 3 листопада їх вже зовсім не було [159, с. 39]. У Будапешті встановився відносний спокій, почалося очищення вулиць від барикад, підпалених танків і автомобілів, розбитих гармат. Пішли перші трамваї та автобуси, відчинилися магазини, запрацювали базари, частково відновилася робота на підприємствах [4, с. 163].

Однією з найважливіших задач, які стояли перед РКО, була реорганізація ЗС і забезпечення здатності військ до оборонних дій, особливо після того, як стали відомі факти про вступ до Угорщини нових радянських військових з’єднань. Комітетом терміново проводилися заходи щодо перекидання угорських військ ближче до столиці та створення навколо неї оборонного кільця. З цього приводу Б. Кирай у своїх спогадах зазначає: “Щодо стратегії уряд не планував... оборонних дій проти Радянського Союзу. А тому за час революції ми ніякого

великомасштабного плану не розробили. З відому і за згодою Імре Надя ми спланували створення навколо Будапешта оборонного поясу під командуванням полковника Мартона. По мірі того як вдавалося привести у порядок розтрошені дивізії, ми зосереджували військові частини саме у цій зоні, але справа просувалася повільно. Ми думали не про рішучу і тривалу оборону, для неї у нас не було можливостей, а про створення системи спостереження, за допомогою якої у випадку непередбачуваної кризи було б можливим забезпечити урядові декілька годин або днів для прийняття рішення. 3-го листопада пояс оборони був здатний до спостереження, а не до тривалої боротьби” [159, с. 39].

Це свідчення дає підстави зробити висновок, що оборонні заходи, здійснені урядом і новим командуванням ЗС країни в умовах їх розпаду і спроб реформування, були недостатньо ефективними для того, щоб успішно протистояти збройному вторгненню СРСР. Причини неефективності дій уряду і військового командування щодо забезпечення обороноздатності країни і проведення оборонних заходів багатогранні. Але серед головних, безперечно, такі. Перше – політичні прорахунки уряду, неочікування ним рішучих агресивних дій з боку Радянського Союзу. Друге – дуже короткий термін для того, щоб здійснити ґрунтовні воєнно-організаційні заходи щодо зміцнення оборони країни. І третє – стан розладу і дезорганізованості усередині армії, подолання якого вимагало значних зусиль і рішучих дій.

4 листопада розпочався *другий етап збройної боротьби* в Угорщині. Йому передувала операція з нейтралізації керівництва угорської армії, проведена офіцерами КДБ СРСР під час переговорів між радянською та угорською сторонами про виведення радянських військ з території Угорщини.

Змішана радянсько-угорська комісія зібралася о 14.00 3 листопада в будинку Парламенту. Делегацію СРСР очолював 1-й заступник начальника ГШ ЗС генерал армії М.С. Малінін, угорську делегацію представляли член уряду Ф. Ердеї, міністр оборони УНР генерал П. Малетер, начальник ГШ УНА генерал І. Ковач і начальник оперативного управління ГШ І. Сьуч. Посол Ю.В. Андропов, який приймав участь у переговорах, назвав нереальними вимоги угорського уряду про виведення військ протягом одного-двох тижнів. Обговорення питань, пов'язаних з виведенням частин Радянської Армії, за пропозицією радянської сторони пізно ввечері 3 листопада було перенесене на радянську військову базу Текель на о. Чепель близько Будапешта. Опівночі в зал засідання зайшов голова КДБ СРСР генерал армії І.А. Серов з групою підлеглих офіцерів і заарештував членів угорської делегації [97; 216, № 12, с. 35]. В результаті цієї операції, проведеної КДБ СРСР, УНА була позбавлена свого вищого керівництва, що зумовило її дезорганізацію та значною мірою сприяло виключенню угорської армії з процесу активного збройного опору радянським військам.

Головними суб'єктами збройної боротьби на другому етапі були: з одного боку – радянські війська, які вели рішучі наступальні бойові дії, а з іншого – загони угорських повстанців. Сили збройного опору склалися з підрозділів Національної гвардії та інших озброєних загонів і груп, а також деяких армійських частин і підрозділів. Якщо у період з 23 до 28 жовтня повстанці вели як наступальні дії (напади, штурми, атаки), так і оборонні, а ініціатива в

основному належала їм, то на другому етапі бойовою ініціативою цілком володіли радянські війська, а повстанці були вимушені вести переважно оборонні дії.

Прем'єр-міністр Угорщини І. Надь ухилився від того, щоб віддати збройним силам країни формальний наказ виступити проти радянських військ. Наказ військам про ведення бойових дій віддав генерал Б. Кирай, який пізніше перемістив свій штаб на г. Яноша (західна околиця міста), звідки спробував здійснювати управління угорськими частинами і збройними загонами Національної гвардії [4, с. 187; 115, № 8, с. 214; 216, № 12, с.36; 329, с. 559].

Оборонний пояс навколо столиці, посилений сотнями зенітних гармат [216, № 12, с. 33], не відіграв значної ролі. Радянські війська з ходу прорвали нещільну оборону. Без суттєвих перешкод долалися угорські застави, посилені танками і артилерією в населених пунктах, прилеглих до міста, і барикади на околицях Будапешта. Хоча в міру просування до центру міста радянським військам доводилося долати все більш потужний опір повстанців, вже о 7.30 ними були захоплені мости через Дунай, будинки парламенту, ЦК партії, МВС і МЗС, міської ради. Загін десантників без опору захопив будинок МО, ізолювавши у ньому 13 генералів і близько 300 офіцерів угорської армії [155, с. 123; 199, с. 122]. В інших місцевостях радянські війська зайняли аеродроми, перекрили шляхи на Захід.

Чисельність угорських військ у Будапешті сягала 50 тис. чол. Крім того, більше 10 тис. чол. входило до складу Національної гвардії і різних збройних груп і загонів [216, № 12, с. 33-34; 314, с. 144]. Загальна чисельність загонів Національної гвардії в країні на перші дні листопада складала не менше 25 тис. чол. [329, с. 559], але з початком наступу Радянської Армії багато з її бійців покидали зброю; продовжували чинити опір у Будапешті, за приблизними підрахунками, 4-5 тис. чол. [329, с. 559] (деякі дослідники вказують цифри у декілька разів більші – так, В. Мусатов оцінює чисельність повстанців у 15 тис. чол. [172, с. 18]). Кількість повстанців, які протистояли радянським військам у Будапешті на другому етапі збройної боротьби, свідчить про приблизно подвійне збільшення їхньої чисельності порівняно з першим етапом. Однак суттєва перевага, як і в період з 24 до 28 жовтня, була на боці радянських військ, чисельність яких у столиці тепер сягала до 30 тис. чол. [216, № 1, с. 33].

Організований опір радянським військам у столиці повстанці чинили в районі кінотеатру “Корвін”, центральної телефонної станції, Королівської фортеці, площі Москви, вокзалу Келеті [155, с. 119]. В їх розпорядженні були не тільки гвинтівки, автомати, кулемети, гранати і пляшки із запалювальною сумішшю, а й великокаліберні протитанкові та зенітні гармати, гранатомети, а також САУ і танки. Кількість останніх оцінюється до 100 од. [216, № 12, с. 34; 314, с. 144]. Захисники займали оборону в ряді громадських будинків, ними була грамотно організована система вогню [155, с. 119; 329, с. 559].

За день боїв радянські війська роззброїли у Будапешті значну кількість оборонців (за деякими оцінками до 4 тис. чол. [206, с. 49]), у тому числі полк 7-ї мехдивізії, який спробував чинити опір, захопили 77 танків, два склади артозброєння, 15 зенітних гармат, велику кількість стрілецької зброї та

боєприпасів [206, с. 49; 216, № 12, с. 37].

Активно діяли радянські війська і поза Будапештом. До середини дня вони зайняли Дебрецен, Мішкольц, Дьйор, деякі інші міста. В західних районах країни діяли з'єднання 38-ї А. Упертий опір повстанців відмічався в областях Дьйор-Шопрон, Комаром, Пешт [144, с. 164-165]. Військові частини УНА були блоковані і роззброєні, повстанські формування протягом кількох днів розбиті. Радянські механізовані частини повністю перекрили кордон з Австрією. 8-а МА з 4 до 6 листопада захопила і роззброїла 32 гарнізони угорської армії, з них активно опиралися гарнізони в Дебрецені, Мішкольці, Мезекевешді, Сольноку, Кечкеметі, Бекешчабі. Військові частини 4-ї тд УНА не підтримали повстанців, а з підходом 31-ї тд Радянської Армії у повному складі перейшли на її бік [155, с. 122].

Найбільшим опором повстанців і місцевого населення відзначалися бойові дії в районі м. Печ, у містах Ясберень, Веспрем, Дунапентель (Сталінварош). За інформацією МО СРСР до ЦК КПРС від 6 листопада 1956 р., “у лісах на північ та південь м. Печ нашими частинами розгромлені загони заколотників чисельністю понад 2000 чол. Уранові рудники західніше м. Печ узяті нашими військами під охорону” [329, с. 621]. Веспрем був захоплений повітрянодесантними частинами в результаті потужного штурму і ціною значних людських втрат, особливо з боку угорців – 217 чол. [155, с. 122, 197, с. 63], а місто Озд на півночі країни до 17 листопада залишалося недоступним для радянських військ. У Дунапентелі (50 км на південь від Будапешта) 8 листопада радянські війська ліквідували опір угорського зенітно-артилерійського полку і груп повстанців, які взаємодіяли з ним [155, с. 128; 206, №1, с. 31].

До кінця дня 4 листопада в Будапешті залишалося два великих вогнища опору – в районі кінотеатру “Корвін” у центрі Пешта і біля площі Москви в Буді. Вузол опору “Корвін” включав кінотеатр, оточуючі будинки і казарми “Кіліана”. Оборону в ньому здійснювали понад 1000 чол. зі значними бойовими засобами, у тому числі танками, САУ, гарматами, фаустпатронами [216, № 1, с. 30]. Проходи між будинками і під арками були заміновані. В Буді на площах Москви і Сени повстанцями були зведені барикади і заміновані завали. Кількість повстанців тут складала, за різними оцінками, від 500 до 1000 чол. Вказані вузли опору стійко і мужньо оборонялися захисниками, які відбивали потужні атаки радянських військ. Лише після масованого удару важкої артилерії та мінометів протягом вечора 5-го і ночі 6-го листопада вказані вузли опору були в основному ліквідовані. Після цього центр бойових дій перемістився в район Королівського замку, де була блоквана група до 1500 чол. [329, с. 612]. Частина повстанських груп змогла вийти з Будапешта в лісисту місцевість і перейшла до партизанських способів дій.

7 листопада на вулицях Будапешта продовжувалися бої. В центрі міста на південь від вул. Ракоці радянськими військами були знищені озброєні групи і захоплена радіостанція “Кошут”, а в районі пристані захоплені катери Дунайської флотилії. У районі Королівської фортеці і палацу Хорті на Замковій горі групи повстанців, використовуючи панівне становище місцевості, обстрілювали мости через Дунай, а інженерні комунікації та підземні ходи

сполучення дозволяли їм стійко утримувати позиції. Використовуючи підземні ходи, повстанці проникали у довколишні квартали, піддаючи раптовим контратакам радянські війська. До кінця доби війська, застосувавши важкі танки і стінобитні снаряди, штурмом оволоділи горою Геллерт і, заблокувавши виходи, оволоділи цитаделлю [155, с. 125; 216, № 1, с. 31; 329, с. 621]. 8 листопада продовжувалася боротьба з групами, які засіли у підземеллях.

Жорстокі бої продовжувалися на о. Чепель, у робітничому районі на південній околиці Будапешта, де тримали оборону загони повстанців загальною чисельністю до 700 чол., які застосували великокаліберні і станкові кулемети, зенітні та протитанкові гармати. Північна частина Чепеля була забарикадована залізничними вагонами і прикривалися вогнем гармат [216, № 1, с. 34]. Ранком 9 листопада повстанці відбили атаку радянського механізованого полку в районі металургійного комбінату. Вогнем зенітних гармат були підбиті 4 танки, значних втрат було завдано піхоті. Повторна атака радянських військ після проведення вогневого нальоту успіху також не мала. Лише додатково посиливши війська танковими й самохідно-артилерійськими підрозділами і провівши потужні нічні атаки, радянські війська перед ранком 10 листопада здолали опір противника [216, № 1, с. 34; 329, с. 638].

Останні вузли опору повстанців у столиці були зламані 11-12 листопада. Протягом 10-12 листопада радянські війська звільнили від озброєних груп передмістя Кішпешт, Пештсентлеринц, а також вулиця Юлеї в Пешті, завершена нейтралізація груп повстанців у районі Буді і околицях, роззброєні зенітні батареї, які спробували чинити опір [216, № 1, с. 34; 329, с. 638]. Повстанці почали складати зброю.

Сили опору, як свідчать факти, були розосереджені за кількома головними вогнищами бойових дій. Оскільки радянські війська із самого початку операції “Вихор” захопили найважливіші комунікації, налагодити єдине командування усіма повстанським угрупованням було вкрай складно. Однак голова Револуційного комітету оборони генерал Б. Кирай здійснював координацію дій повстанців по радіо. Згідно з донесенням маршала Жукова, 7 листопада ще проходило перегруповання загонів опору [329, с. 620-621]. Під тиском радянських військ штаб Б. Кирая був змушений переїхати з будайських гір у передмістя Будапешта Надьковачі. 9 листопада, зрозумівши безнадійність подальшої боротьби, Б. Кирай залишив країну [329, с. 559].

Групи повстанців, що залишилися від розгромлених загонів, вже не намагалися утримувати окремі будинки, а швидко маневрували, переміщуючись в інші місця. Поступово вони відходили на околиці міста. Іноді, захоплюючи автомобілі, намагалися прорватися на захід з метою залишити країну. Але більшість з них були знищені. Так, залишки загони Й. Дудаша були розгромлені в районі Тата [216, № 1, с. 34].

З розгромом збройних загонів у Чепелі та Буді, по суті, були завершені бойові дії в столиці. 11-12 листопада збройний опір був зламаний не тільки в Будапешті, а майже на всій території країни. Але окремі групи продовжували збройну боротьбу і трималися в гірсько-лісистій місцевості районів Мечек, Піліш і Баконь аж до січня 1957 р. [4, с. 188-189].

Закінчивши відкриту боротьбу, залишки збройних загонів пішли у підпілля. Остаточна ліквідація дрібних груп проводилася радянськими частинами у взаємодії зі створеними угорськими офіцерськими полками. 7 листопада 1956 р. міністр ЗС і громадської безпеки Ф. Мюнніх видав наказ, в якому визначалися завдання, пов'язані з реорганізацією органів міліції і Збройних Сил. Оголошувалося негайне припинення діяльності військових революційних рад і революційних комітетів. Згідно з наказом найважливішим завданням стало формування військ забезпечення внутрішньої безпеки, яким відводилася значна роль у боротьбі зі збройними групами, у встановленні та зміцненні законного порядку і громадської безпеки. За короткий термін були організовані три добровольчих революційних полки, які взяли участь у ліквідації збройних груп та їхніх залишків [144, с. 167; 354, с. 39].

Радянський історик В.Фомін підкреслює, що “добре проявив себе 37-й стрілецький полк угорської Народної армії, який з боями пробився до Будапешта і разом з радянськими частинами до кінця боровся проти контрреволюціонерів. Після розгрому заколоту Революційний робітничо-селянський уряд Угорщини присвоїв військовій частині почесне найменування Будапештського революційного полку” [30, с. 297; 354, с. 38]. Підкреслюючи роль УНА у розгромі повстанців, він повідомляє: “За бойові подвиги у розгромі контрреволюційного заколоту понад 40 офіцерів УНА нагороджені вищими нагородами УНР і близько 9 тисяч військовослужбовців – медаллю “За робітничо-селянську владу” [354, с. 40]. На спільних діях революційних сил Угорщини і частин Радянської Армії, які за короткий термін розбили сили контрреволюції, наголошує і А. Вайда. Без сумніву, деякі частини угорської армії брали участь у боротьбі з повстанцями і допомагали радянським військам. Проте, їх частка була досить незначною. Ще більш необ'єктивним і таким, що не відповідає істині, є твердження, згідно з яким “жодна частина УНА не виступила організовано проти радянських військ” [38, с. 93-94].

З іншого боку, не зовсім відповідають дійсності висновки спеціальної комісії ООН про те, що “угорська армія пліч-о-пліч з Національною гвардією і... групами повстанців билася проти радянських танків” [109, с. 26]. Дійсний перебіг угорських подій 1956 р. дає підстави стверджувати, що на другому етапі збройної боротьби, як і на попередньому, угорська армія – переважна більшість військових частин – не відіграла активної ролі в подіях. В цілому армія не встала на бік повстанців і не виступила організовано проти радянських військ. Лише деякі армійські частини і підрозділи відкрито перейшли на сторону повстанців і вели бойові дії проти Радянської Армії. Так, у Будапешті підтримали повстанців й учинили збройний опір підрозділи двох механізованих і одного стрілецького полку, декілька будівельних батальйонів і близько десяти зенітних батарей. Мали місце збройні сутички та інциденти з угорськими підрозділами в ряді районів Будапешта, а також у містах Дьйор, Дунапентель, Захонь, Капошвар, Сольнок та ін. Це пояснюється, насамперед, тим, що керівництво угорської армії було деморалізоване подіями і не справляло належного впливу на війська [216, № 1, с. 35].

Причини того, що угорська армія організовано не виступила проти радянських військ полягають у наступному. По-перше, це проведені СРСР превентивні заходи щодо нейтралізації нового керівництва МО УНР і ГШ УНА. По-друге, відсутність єдиного командування усіма ЗС. Як зазначав пізніше Б. Карай, “діяльність сталінських сил в армії виявилася настільки дієвою, що зробила неможливим єдине командування народною армією” [38, с. 94]. По-третє, це швидке оточення радянськими частинами і з’єднаннями військових гарнізонів УНА та їх роззброєння. Маршал Г.К. Жуков, підкреслюючи активність і рішучість дій радянських військ, вказував на те, що “угорські війська, зенітна артилерія, танки тощо були оточені зі всіх боків і блоковані нашими частинами” [155, с. 131]. По-четверте, дезорганізованість, незадовільна керованість і слабка боездатність угорських військ. І, нарешті, по-п’яте, побоювання угорських військовослужбовців щодо великої потужності та дійсної сили радянських військ, зневіра у можливості перемоги над ними.

Виступаючи 15 березня 1957 р. на нараді керівного складу Групи радянських військ у Німеччині, міністр оборони СРСР маршал Г.К. Жуков повідомляв: “Угорська армія була сильною. Вона нараховувала 120 тисяч чоловік, близько 700 танків, 5 тисяч гармат... Мадяри вояки непогані – це ми знаємо з досвіду Першої та Другої світових війн. Ця армія перестала існувати рівно за п’ять хвилин...” [155, с. 131].

Проте, на другому етапі збройної боротьби опір повстанців у країні, особливо – в столиці, виявився значно потужнішим, ніж очікували радянські керівники і військове командування, яке розраховувало навести порядок у країні за три доби [228, с. 76]. Він тривав більше тижня, а в окремих районах – від 2-х тижнів до 2-х місяців. Чисельність повстанців, їхніх загонів і груп, центрів і вузлів опору, а також територія, на якій чинився цей опір, були значно більшими, ніж на першому етапі воєнних дій. Досить грамотна тактика повстанців, їхня стійкість і мужність значно ускладнили виконання радянськими військами поставлених перед ними завдань.

Не зважаючи на це, такі фактори як відсутність чіткого плану оборони, єдиного командування і координації дій; нейтралізація командування і оточення гарнізонів УНА, здійснена радянською стороною; суттєва перевага радянських військ у силах та засобах над силами опору; стратегічна і оперативна раптовість у діях Радянської Армії; активність, цілеспрямованість, рішучість бойових дій радянських військ; високий морально-психологічний і політичний стан та рішучій настрій особового складу Радянської Армії [155, с. 119] – закономірно призвели до розгрому та ліквідації повстанського руху і збройних сил опору в Угорщині, що в свою чергу стало вирішальним фактором поразки угорської революції 1956-1957 рр.

У Чехословаччині характер опору військам вторгнення був зовсім іншим. Організованого збройного опору військам вторгнення не було. Не зважаючи на введення великої кількості військ ОЗС Варшавського договору, серйозних збройних зіткнень не відбулося. Однак це не означає, що зовсім не було проявів застосування зброї як деякими громадянами ЧССР, так і військами вторгнення. Мали місце не тільки численні акти протесту та спроби перешкоджання

пересуванню військ вторгнення, а й випадки збройного нападу на військовослужбовців з боку окремих груп і осіб та дії військ у відповідь і, як наслідок, жертви сторін. Але все ж громадянський опір чехів і словаків мав переважно *мирний, незбройний характер*, а втрати уведених у країну військ були спричинені в основному чинниками, не пов'язаними з бойовими діями: катастрофами, аваріями та необережним поведінням зі зброєю.

200-тисячна чехословацька армія не чинила практично ніякого опору, хоча в ряді її з'єднань і частин відмічалися випадки “антирадянського психозу” [314, с. 154]. Виконуючи наказ свого міністра оборони М. Дзура, вона до кінця подій в країні офіційно залишалася нейтральною.

Разом з тим суспільство активно прореагувало на введення військ. Так раптова поява радянських десантників і їхні дії в Празі викликали нерозуміння і протест з боку місцевого населення. Вже до 7-ї години біля будинку ЦК КПЧ зібралася велика кількість людей із транспарантами і національними прапорами. Народ протестував проти військового втручання у внутрішні справи країни, люди вигукували антирадянські гасла, деякі намагалися обеззброїти десантників. Проте, єдиним місцем у Празі, яке радянські війська брали силою, була радіостанція.

У місті Брно з 11-ї години того ж 21 серпня на площах почали збиратися люди, а до 15-ї години городянами були заповнені всі площі, центральні вулиці, паралізовано рух транспорту. Народ висловлював своє обурення фактом прибуття “гостей”, у десантників летіли ціпки, каміння, здійснювалися напади, окремі групи молодих людей намагалися перевертати військові машини. З метою своєї безпеки і “заспокоєння” людей десантники робили попереджувальні автоматні черги вгору [193, с. 15-17].

Також мали місце випадки нападів на військових. Окремі громадяни і групи молоді в Празі та деяких інших містах нашвидкуруч споруджували німецькі барикади, знімали таблички з назвою вулиць, іноді кидали у військовослужбовців камінці і палиці. Але в своїй масі чехи виявилися пасивними.

Проте, не зважаючи на військовий успіх і присутність радянських військ, досягти політичних цілей керівництву СРСР і союзників не вдалося. Радянський Союз не зумів відразу заставити мовчати політичне керівництво країни і засоби масової інформації. Через кілька годин після вводу військ радіо Праги передало звернення президії ЦК КПЧ про те, що війська “п'яти країн – членів Організації Варшавського Договору без повідомлення президента ЧССР, її прем'єра та першого секретаря ЦК КПЧ захопили територію країни”. Президія визнала таку акцію порушенням основних принципів міжнародного права [328, с. 327].

У перший же день вторгнення керівники ЧССР на чолі з А. Дубчеком силами радянських органів безпеки були примусово затримані і направлені в Москву, хоча початково такі заходи не передбачалися.

XIV Надзвичайний (Височанський) з'їзд КПЧ вже 22 серпня виступив із заявою, в якій засудив введення військ п'яти країн Варшавського Договору. Чехословацьке суспільство майже одностайно засудило інтервентів і їхніх помічників. “Здорові сили”, на які розраховувала Москва, виявилися

ізолюваними і наляканими цим фактом [314, с. 154].

Спротив багатьох тисяч чехів, переважно пасивний, який часом переростав в активні, вуличні форми протесту, продовжувався довгі місяці після введення військ. Так на початку 1969 р. виникла вибухонебезпечна обстановка після самоспалення на майдані студента Я. Палаха, який таким чином висловив протест проти радянської окупації [340, с. 84]. Але вона не переросла у масові протести. Приведені у повну бойову готовність радянські війська не допустили ескалації напруження.

Процес поступової нормалізації обстановка в країні розпочався лише із середини 1969 р., коли було завершено реорганізацію ЦК КПЧ і уряду ЧССР.

3.3. Результати і наслідки військових втручань СРСР у внутрішні справи сусідніх країн 1956 і 1968 рр. та їх уроки для незалежної України

Визначаючи результати та наслідки військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. і п'яти країн Варшавського Договору в чехословацькій події 1968 р., необхідно, по-перше, оцінити наскільки досягли поставленої мети країни, що здійснили втручання, і виявити ту “ціну”, яку вони “сплатили” за досягнення своїх цілей. По-друге, треба визначити, до чого призвели ці акції, насамперед, в країнах, що стали об'єктами вторгнення. І, нарешті, необхідно виявити безпосередній і глибинний вплив здійснених втручань на подальший розвиток подій як в окремих країнах і регіонах, так і на міжнародний суспільно-історичний процес в цілому.

Як зазначалося, військова акція СРСР *в Угорщині в 1956 р.* складалася з двох етапів. Перша (операція “Хвиля”) – введення радянських військ у Будапешт з метою надання допомоги силовим структурам УНР у підтримці діючої влади, забезпеченні порядку і припиненні збройних виступів опозиції – тривала з 24 до 30-31 жовтня і завершилася виведенням військ на вимогу нового уряду. Цілей операції та політичної мети, яку перед цим ставило вище керівництво СРСР, через низку важливих причин досягнуто не було.

В ході другого етапу бойових дій (операція “Вихор”), який тривав з 4 до 11-12 листопада, радянські війська в цілому виконали поставлені завдання по оволодінню містами, важливими об'єктами та комунікаціями країни, майже повністю придушили збройний опір противника, нейтралізували та обеззброїли угорські військові гарнізони, забезпечили умови для заміни влади в центрі та на місцях. Отже, військову мету було досягнуто. Проте, процес стабілізації політичної та економічної ситуації в країні затягнувся аж до кінця 1957 – першої половини 1958 р.

Необхідно зазначити, що головним в діях угруповання радянських Збройних Сил в Угорщині було досягнення воєнно-політичної мети – збереження існуючого режиму та “промосковського” керівництва в країні, що входила до складу Варшавського Договору. Для її досягнення радянський уряд вперше після 1945 р. створив таке міцне угруповання. Воєнні дії характеризувалися високою інтенсивністю, рішучістю та швидкоплинністю. Завдання, поставлені військам, були виконані.

Проте, на думку дисертанта, в ході силового придушення збройного повстання і революції 1956 р. в Угорщині мали місце значні прорахунки воєнно-політичного і військового характеру. Втручання спричинило негативні політичні наслідки. Спосіб вирішення угорської кризи, обраний керівництвом СРСР, не був правовим і навіть політично вмотивованим. Він здійснив помітний вплив на міжнародну обстановку в наступні роки. Підсумок угорських подій було зроблено XI-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН. На ній 12 грудня 1956 р. переважною більшістю держав було ухвалено резолюцію, якою СРСР було засуджено в “порушенні політичної незалежності Угорщини”.

Досягнення мети військового втручання “коштувало” радянським військам дуже дорого. В результаті бойових дій з угорськими повстанцями протягом з 24 жовтня 1956 р. до січня 1957 р., за найбільш достовірними даними, безповоротні людські втрати радянських військ склали 720 людей (загинуло 669, пропало без вісті – 51), було поранено 1540 радянських солдатів і офіцерів (Додаток А), за іншими даними – 1450 [102, с.397; 245, с. 19; 328, с. 183; 329, с. 575]. Крім того, значними були втрати у військовій техніці та озброєнні, а також матеріальні витрати Радянської держави на проведення втручання та забезпечення військ. Проте, ці питання до нашого часу залишаються недостатньо дослідженими.

Особливо значними були матеріальні витрати СРСР, спрямовані на підтримку нової угорської влади та відновлення економіки Угорщини. Так, згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 5 листопада 1956 р. в УНР протягом тижня постачалося продовольчих товарів і будівельних матеріалів на суму близько 44 млн. інвалютих карбованців безвідплатно. Також передбачалася дострокова поставка товарів за планом на 1956 р. у 25-денний термін, а товарів, намічених до поставки в I кварталі 1957 р., у двомісячний термін. Протягом листопада із соціалістичних країн в Угорщину було спрямовано більш як 2 тис. вагонів будівельних матеріалів. Наприкінці 1956 – початку 1957 рр. Угорщині на вигідних умовах були надані кредити на суму понад 1 млрд. карбованців [329, с. 563, 592-593].

Втрати угорців були ще більшими. Так, російські історики В.Т. Серєда та Б.Й. Желицькі, посилаючись на дані угорської статистики, вказують, що за період з 23 жовтня по 31 грудня 1956 р. загальні втрати угорських громадян становили 2502 загиблими і 19226 пораненими [117, с. 76; 118, с. 26; 322, с. 163]. В.Л. Мусатов зазначає, що за даними угорського Міністерства охорони здоров'я, що подаються у радянських військових документах, в період боїв загинуло до 4 тисяч угорських громадян [245, с. 18-19]. Проте, там само є посилення такого змісту: “Зараз в Угорщині офіційно вважається, що втрат було менше – 2700 людей” [245, с. 19]. Але за найбільш достовірною інформацією кількість загиблих серед угорців оцінюється в 2652 людини [329, с. 559].

Підсумовуючи остаточні загальні втрати угорського населення, що були наслідком подій 1956 р., логічно додати до прямих втрат (збройного повстання, бойових дій, придушення демонстрацій та страйків) кількість засуджених за участь у революції та збройному опорі. В першу чергу, це страчені за вироком суду. Як повідомляє О.М. Киров, до смертної кари було засуджено до 500 людей і понад 10 тисяч – до ув'язнення [191, с. 152]. За іншими даними, кількість

страчених коливається у межах від 232 до 500 людей, а громадян, які отримали різні терміни ув'язнення, – від 10 до 26 тисяч [19, с. 36-37; 119, с. 279; 322, с. 165]. Загалом, репресії зачепили понад 100 тисяч людей.

Крім того, близько 5% населення Угорщини, хто тимчасово, хто назавжди, залишили країну (частина з них – інтерновані урядом Я. Кадара). Від 170 до 200 тисяч угорців були вимушені шукати в інших країнах порятунку від очікуваних покарання, помсти і репресивних заходів нового режиму [4, с. 202; 19, с. 37]. Переважну їх більшість складала молоді люди найбільш активного і працездатного віку.

Таким чином, загальні остаточні прямі і непрямі людські втрати серед угорських громадян, пов'язані з подіями 1956-1957 рр. складають близько 230-250 тисяч осіб, з них безповоротні втрати – приблизно 3 тисяч (загиблими – 2652, страченими за вироком суду – від 232 до 500), пораненими – близько 20 тисяч, засудженими до ув'язнення – від 10 до 26 тисяч, депортованими – до 20 тисяч, інтернованими і вимушеними залишити країну з різних причин – до 180 тисяч.

Враховуючи безповоротні втрати радянських військ, можемо стверджувати, що під час угорської революції та її збройного придушення у жовтні 1956 р. - січні 1957 р. в Угорщині загинуло і пропало без вісті майже 3400 людей (2652 угорця і 720 радянських воїнів), було поранено близько 21 тисяч людей. Загальна ж кількість жертв подій (втрати загиблими, пораненими і пропалими без вісті, яких зазнали угорські громадяни і радянські воїни) склала понад 24 тисяч осіб. Таку “ціну” було сплачено за “наведення громадського порядку” і “нормалізацію” ситуації в Угорщині.

Бойові дії спричинили колосальну матеріальну шкоду угорській економіці, яку точно оцінити досить важко. Масові страйки протесту проти радянського військового втручання, що продовжувалися повсюдно протягом листопада 1956 р., також не сприяли нормалізації економічного положення. Промислове виробництво в листопаді склало 10% середньомісячного виробництва перших трьох кварталів 1956 р., а в грудні – 24% [329, с. 563]. Майже припинилося видобування вугілля, вироблення електроенергії скоротилося більш як втричі, бездіяв транспорт. Лише завдяки безперебійному постачанню продовольства із сільської місцевості, яку значно менше торкнулися події жовтня-листопада і де зберігалася відносна стабільність, а також продовольчим поставкам з інших країн, в містах не запанував голод. Загалом, відновлення економіки країни після зазначених подій тривало протягом 1957-1958 рр.

Трагедія полягала і в тому, що криваве придушення народного повстання 1956 р. та боротьба за національну незалежність і наступний терор завдали глибокої травми багатьом угорцям, які до того щиро вірили в гуманність і справедливість соціалістичних ідеалів, у вірність зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу.

Показовою в цьому відношенні є доля Імре Надя та його прибічників. На початку другого вторгнення радянських військ ранком 4 листопада прем'єр-міністр звернувся по радіо до угорського народу та світової громадськості, констатувавши явний намір СРСР скинути законний угорський уряд. Невдовзі І. Надя і його оточення (14 політичних діячів і 19 членів їхніх сімей) знайшли

захисток в югославському посольстві. 10 листопада вирішувати їхню долю разом з Я. Кадаром та іншими керівниками так званого Революційного робітничо-селянського уряду УНР до Будапешта прибули члени ЦК КПРС Г.М. Маленков, М.А. Сулов і секретар ЦК КПРС А.Б. Аристов. У здійсненні каральних акцій уряд Я. Кадара спирався на підтримку радянських органів безпеки, якими безпосередньо керував голова КДБ І.А. Серов, що знаходився в Угорщині з 24 жовтня до початку грудня [329, с. 561, 563].

22 листопада, угорська влада, порушивши попередню домовленість з югославською стороною не вживати до колишніх урядовців силових засобів, при виході їх з югославського посольства заарештувала І. Надя та інших державних і політичних діячів. Автобусом затриманих було доставлено в ставку радянського командування, а потім відправлено до Румунії, де вони утримувалися під охороною радянських спецслужб. Навесні 1957 р. група І. Надя була доставлена в Угорщину. Нове керівництво УНР кілька разів заявляло, що не має наміру притягати І. Надя і його товаришів до суду, вимагаючи від колишнього прем'єр-міністра публічного покаяння. Надя відмовився визнати будь-яку свою провину.

З числа заарештованих, за поданням радянських компетентних органів, було виділено “керівне ядро заколотників” у кількості 11 чоловік. Один з найближчих соратників і член кабінету міністрів Надя Г. Лошонці помер у в'язниці в грудні 1957 р. під час голодування. Таємний судовий процес над І. Надем і його сподвижниками відбувся у лютому 1958 р., потім його було призупинено і відновлено в червні того ж року. Всі обвинувачені були визнані винними. У вирокі суду І. Надя було охарактеризовано “слухняним пособником імперіалізму та головним організатором каонтрреволюції” [328, с. 185]. І. Надя і ще шість його соратників отримали вищу міру покарання – смертну кару через повішання. У передсмертній записці І. Надя написав, що марксизм-ленінізм буде збагачений новим бойовим досвідом на основі угорських подій [314, с. 146]. Цей процес став останнім політичним процесом у країнах радянського блоку, на якому обвинуваченим було винесено смертний вирок.

1957 і 1958 роки залишили чорний слід в історії Угорщини. Страта Імре Надя і його соратників, арешти багатьох тисяч людей стали для кадарівського режиму ганебною плямою, отримали різкий осуд світової спільноти. В подальшому, з початку 1960-х рр., намітився поворот угорського керівництва до більш ліберальної політики, багатьох з учасників повстання було амністовано. Угорська влада, розпочавши проведення економічних реформ, робила все задля того, щоб викреслити 1956 рік з історичної пам'яті нації. Але треба було пройти довгим рокам, поки Я. Кадару політикою поступок і компромісів, надавши угорцям максимум свобод, можливих за однопартійної диктатури, вдалося завоювати відносну підтримку народу і досягти визнання суспільством існуючого режиму.

Значення народного повстання в Угорщині далеко переросло межі однієї країни. З погляду світового соціалізму події 1956 р. були першим і вкрай гострим проявом системної кризи. З повним правом можна стверджувати про угорську кризу як фактор міжнародних відносин. Обраний керівництвом СРСР силовий спосіб вирішення угорської кризи наочно продемонстрував світові межі

проголошеного М.С. Хрущовим з трибуни XX з'їзду КПРС курсу на десталінізацію і певні реформи, на відмову від диктату у відносинах із союзниками по соціалістичному табору. Показавши нездатність радянських лідерів порвати зі сталінським спадком у зовнішній політиці, дії СРСР в Угорщині згубно вплинули на його міжнародний престиж.

Для світової спільноти ці дії стали підтвердженням міцності встановленої після Другої світової війни біполярної системи міжнародних відносин, яка проіснувала до кінця 1980-х рр. Ця система різко обмежила вплив кожної з великих держав (США і СРСР) у країнах, що відносились до сфери інтересів протилежної сторони. Угорська криза показала стратегічну неспроможність доктрини “визволення” Східної Європи, з якою починаючи з 1953 р. виступала адміністрація Д. Ейзенхауера, дала поштовх наступному перегляду всієї східноєвропейської політики США, в результаті якої доктрину “визволення” було замінено доктриною “наведення мостів”. Тисячі угорців, які мали надію на американську допомогу, всупереч обіцянкам радіостанції “Вільна Європа” цієї допомоги так і не отримали. В подальшому цей урок не могли не враховувати чехословацькі реформатори в 1968 р., їхні однодумці в інших країнах Східної Європи, включаючи і саму кадарівську Угорщину.

Угорські події 1956 р. мали значні наслідки і для світового комуністичного руху. Політика СРСР, яка виходила з позицій утримання соціалістичних країн під своїм контролем і несприйняття суттєвого реформування політичної системи в рамках радянського блоку, показала прибічникам “національного комунізму” в різних країнах, що будь-які спроби відхилення від радянської моделі суспільного устрою сприймаються офіційною Москвою як зазіхання на її провідну роль в міжнародному комуністичному русі. Внаслідок цього в ряді західних компартій загострилися протиріччя між прихильниками національно-специфічних шляхів до соціалізму та прибічниками орієнтації на СРСР, виразно намітилась тенденція до розколу.

Під безпосереднім впливом угорських подій призупинилося зближення Радянського Союзу з Югославією, яка продовжувала наполегливо відстоювати своє право на незалежну від Москви позицію, відбулося помітне ускладнення радянсько-югославських відносин. Певним чином відбилися події в Угорщині і на взаємовідносини СРСР і Румунії, яка зайняла принципову позицію щодо присутності радянських військ на своїй території. Результатом стало виведення радянської окремої механізованої армії з Румунії в 1957 р.

Збройне втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини відштовхнуло від нього ліву інтелігенцію Заходу, яка пов'язувала з XX з'їздом КПРС певні надії на демократичне оновлення соціалізму. Це спричинило посилення ізоляції світового комуністичного руху від потенційних союзників і поглибленню кризи.

Не менш значним виявився вплив подій в Угорщині на внутрішньополітичну ситуацію в Радянському Союзі. Острах перед розвитком подій за “угорським сценарієм” у випадку втрати партійним керівництвом тотального контролю за ходом реформ сформував у свідомості радянської партократії “угорський синдром”, який ще більше обмежував певний реформаторський потенціал хрущовського соціалізму та стримував процеси десталінізації радянського

суспільства. Реагуючи на перші прояви опозиційного руху, що були викликані “таємною доповіддю” М.С. Хрущова про культ особи, подіями в Польщі та Угорщині, ЦК КПРС у грудні 1956 р. розповсюдив у низових партійних організаціях закритий лист “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів”. Розпочалася нова хвиля активної боротьби з вільнодумством, антирадянством, із першими паростками дисиденства. Все це разом означало згортання позитивних процесів “відлиги” в радянському суспільстві.

Угорська криза безпосередньо позначилася і на внутрішньопартійній боротьбі в керівництві КПРС, тимчасово послабивши положення М.С. Хрущова, посиливши критику курсу XX з'їзду КПРС з ортодоксально-охоронних позицій, сприявши формуванню антихрущовської опозиції, яка відкрито виступила у червні 1957 р.

Отже, угорські події жовтня-листопада 1956 р. викликали відчутну реакцію в світі, мали суттєвий безпосередній вплив на міжнародну ситуацію та подальший розвиток подій як усередині Угорщини, СРСР, соціалістичного табору, так і на європейській і світовій арені в цілому.

У *Чехословаччині* політична криза поступово переросла у військовий конфлікт, який був викликаний втручанням військ п'яти країн Варшавського Договору. За змістом воєнних дій це була більше спеціальна операція, ніж воєнна акція, адже було задіяне спеціально створене угруповання військ для “стабілізації” обстановки в одній із суміжних країн. За якісними показниками вона являла собою конфлікт низької інтенсивності із застосуванням звичайної зброї з метою підтримки певної ідеологічної системи, за кількісними показниками – швидкоплинний конфлікт, із застосуванням оперативно-стратегічного угруповання на континентальному театрі воєнних дій, в ході якого велися переважно воєнні дії блокадно-маневреного характеру [314, с. 156].

Мета операції полягала у силовому примушенні керівництва Чехословаччини до виконання політичних вимог Москви, відмови від подальших кроків у напрямку демократизації країни та реформування економіки за власним сценарієм, або ж зміни керівництва ЧСР і встановленні в країні лояльного СРСР режиму. З військової точки зору введення військ Варшавського Договору було проведено успішно, але проведена військова акція не сприяла досягненню безпосередніх позитивних для радянського керівництва політичних результатів.

На відміну від військового втручання СРСР в Угорщині 1956 р. це вторгнення було, по-перше, коаліційним і більш масштабним за кількістю залучених сил і засобів (до 500 тисяч особового складу). По-друге, військове втручання п'яти країн Варшавського Договору в Чехословаччині в 1968 р. відбулося ціною значно меншої кількості втрат. Бойові дії практично не велися. З 21 серпня до 20 жовтня внаслідок ворожих дій громадян Чехословаччини загинули 11 радянських військовослужбовців (з них 1 офіцер), поранено і травмовано 87 осіб (Додаток Б). Окрім того, загинули в аваріях, при необережному поводженні зі зброєю, померли від хвороб тощо ще 85 людей [26, с. 175; 314, с. 155-156].

Значно меншими, ніж в Угорщині в 1956 р., але досить відчутними були й втрати населення. З 21 серпня до 17 грудня 1968 р. загинули 94 і отримали важкі

поранення 345 громадян Чехословаччини [314, с. 156; 327, с. 328].

24-27 серпня 1968 р. в Москві відбулися переговори, на яких чехословацька сторона під тиском з боку СРСР погодилася відновити “істинний соціалізм” в країні. До кінця третього тижня після вторгнення обстановка в Празі та інших великих містах Чехословаччини майже повністю стабілізувалася. Президент ЧССР Л. Свобода призначив новий уряд. Після виведення 10-12 вересня основних з'єднань і частин радянських військ з Праги між урядами СРСР і ЧССР 16 листопада було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини (Центральної групи військ), за яким частина введених у країну військ Радянського Союзу (до 130 тисяч осіб) залишалася на території ЧССР “з метою забезпечення безпеки соціалістичного співтовариства” [328, с. 335]. Після цього розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке тривало місяць. Підписання договору стало одним з головних воєнно-політичних результатів акції військ п'яти держав.

А. Дубчек протримався на посту першого секретаря ЦК КПЧ ще сім місяців. На квітневому 1969 р. пленумі ЦК КПЧ він подав у відставку, першим секретарем був обраний Г. Гусак. Через рік Дубчек був виключений з лав компартії, а в грудні 1970 р. ЦК КПЧ прийняв документ “Уроки кризового розвитку в партії і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ” [350], який засуджував політичний курс А. Дубчека і його соратників. У наступні роки політична атмосфера в ЧССР вже нічим не відрізнялася від інших соціалістичних режимів.

Політбюро ЦК КПРС на той момент прикладом санкцій проти Чехословаччини попередило інших своїх союзників, що на першому місці в соціалістичному таборі стоїть не національно-державний суверенітет, а інтернаціональний соціалістичний обов'язок. В кінці вересня в “Правді” був сформульований принцип “обмеженого суверенітету” країн соціалістичного співтовариства в умовах небезпеки з боку імперіалістичних країн [26, с. 176]. Цей принцип став основою так званої “доктрини Брежнєва”.

Протягом перших днів, тижнів і місяців, а також наступних років після проведеної в Чехословаччині військової операції виявилася низка негативних наслідків військового втручання. Акція неприкритої агресії проти суверенної держави викликала осуд більшої частини держав і суспільних сил, у тому числі міжнародного комуністичного руху. Її засудили найбільші компартії, передусім італійська і французька, а також китайська та абанська (дві останніх одночасно відкинули і процес празької демократизації). В результаті СРСР і союзники опинилися в стані тимчасової ізоляції. Серпень 1968 р. створив певну паніку в Югославії та Румунії, які пережили побоювання відносно того, що насильницьке утвердження радянської форми соціалізму загрожує розповсюдитися на їхню територію. Доктрина “обмеженого суверенітету” звузила процес десталінізації, що тривав із середини 1950-х рр.

З геостратегічної точки зору, вторгнення призвело до нарощування угруповання військ північноатлантичного альянсу біля чехословацьких кордонів, до створення “європейської групи” в рамках НАТО.

Для США агресія проти Чехословаччини була пов'язана також і з двома проблемами: як убезпечити Югославію та Румунію від розповсюдження

радянської експансії та як після того, що відбулося, підійти до проблеми скорочення озброєнь. Криза навколо Чехословаччини поховала перспективи переговорів по обмеженню стратегічних озброєнь і візит президента США Л. Джонсона до СРСР, що планувався на жовтень [203, с. 329].

Придушення “празької весни” безпосередньо вплинуло на результати виборів у західному світі: ряд лівих і комуністичних партій зазнали поразки, а в США президентом був обраний республіканець Р. Ніксон, який використовував у відношенні СРСР більш жорстку риторичку, ніж його суперник-демократ. У доповідних записках КДБ відмічалися: зміцнення політичної єдності НАТО; завмирання в західних країнах тенденції до скорочення національних озброєнь; намагання малих країн НАТО знайти з боку США силу, здатну протистояти міці Варшавського Договору; покращення взаємовідносин США з Францією, Грецією, Турцією, Югославією [203, с. 330]. Отже, втрати від ітервенції – повсюдне падіння авторитету СРСР і зміцнення фронту його противників – незрівнянні із забезпеченням лояльності одного із союзників.

Чехословацька криза остаточно зруйнувала розповсюджену на Заході після Карибської кризи ілюзію, що заінтересованість у політичній і стратегічній стабільності, а також користі тісніших зв’язків із Заходом будуть сприяти трансформації реального соціалізму в бік більш плюралістичного суспільства. В результаті холодна війна набула ще гострішого, безкомпромісного характеру, поступово перенацілюючись не тільки на підрич окремих “слабких ланок” світової системи соціалізму, а й на ерозію Радянського Союзу всіма доступними засобами [203, с. 330; 328, с. 335].

Силове придушення реформаторських процесів означало не лише поразку чехословацького експерименту, а й придушення будь-яких спроб і намірів демократизувати суспільство також і в інших країнах соціалістичного табору, зокрема і в самому Радянському Союзі [234, с. 6]. Майже двадцятиріччя ери Брежнєва відвернуло від соціалізму цілі покоління, і не тільки на Заході, а й усередині соціалістичного блоку. Ці відхилення проявилися як у відкритих формах (дисидентстві, антитоталітарних течій), так і в різних скритих формах конформізму. Невдача комуністичної реформації поставила під сумнів здатність системи до еволюційних змін і активізувала пошуки шляхів розриву з тоталітаризмом у межах інших політичних концепцій і поза структурами влади.

Підводячи підсумки, можемо визначити ряд **уроків** військових втручань СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 р. і Чехословаччини в 1968 р. для незалежної України.

Головним уроком зазначених військових втручань для України, на думку дисертанта, є висновок про необхідність створення достатніх політичних і економічних умов для того, щоб будь-яка інша держава чи коаліція держав не могла і навіть не помишляла здійснити агресивні, інтєрвенціоністські дії у відношенні до нашої країни. Державний суверенітет і незалежність України потребують постійного зміцнення. Їх можливо забезпечити лише шляхом виваженої, реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики. Це дуже важке завдання (фактично, цілий комплекс завдань), але вкрай актуальне для діяльності всіх владних структур.

Як показав досвід досліджених криз (особливо угорської 1956 р.), головною підставою для військових втручань у внутрішні справи східноєвропейських країн стало загострення саме внутрішніх протиріч, дестабілізація обстановки усередині цих країн. Отже, органи державної влади мають вживати заходів, спрямованих на підтримання стабільності в суспільстві, його консолідованості, забезпечення достатнього рівня життя населення, рівних прав і свобод громадян. Важливою умовою стабільного розвитку суспільства є стабільність самої влади, особливо вищої, передбачуваність її дій, рівновага між центрами влади, відсутність різких поворотів у внутрішній і зовнішній політиці держави.

Важливим уроком подій 1956 і 1968 рр. для вітчизняної зовнішньополітичної діяльності можна вважати потребу визначення виважених і чітких пріоритетів у виборі союзників і партнерів Української держави на міжнародній арені, а також характеру участі в різних воєнно-політичних союзах і тимчасових коаліціях чи ступені прив'язаності до окремих держав. Україна буде і в подальшому повинна будувати свої взаємовідносини з іншими країнами, насамперед, сусідніми, на основі добросусідства, взаємної поваги, відсутності територіальних та інших претензій. Головною домінантою зовнішньополітичної діяльності України має бути забезпечення національних інтересів держави на світовій арені за умов визнання та неухильного дотримання державою норм міжнародного права.

Досвід подій в Угорщині та Чехословаччині засвідчив, що фактична втрата незалежності в результаті військових втручань відбулася значною мірою через нездатність збройних сил цих країн забезпечити захист суверенітету вказаних країн. Зрозуміло, що противник був значно потужніший за власні збройні сили країн, які стали об'єктами вторгнення, але це не виправдовує їхню бездіяльність. Отже, Україні необхідні такі Збройні Сили, які б були здатними відбити агресію, звідки б вона не виходила. Процес реформування Збройних Сил України, який зараз триває, своєю кінцевим результатом повинен мати створення нечисленних, але дійсно професійних, добре підготовлених, оснащених сучасними зразками зброї та військової техніки, військ (сил), спроможних виконувати свою головну функцію – захищати суверенітет і територіальну цілісність країни від посягань зовнішнього противника.

Наступний урок досліджених подій полягає в тому, що і політичні, і військові помилки часто є результатом недостатнього врахування існуючих факторів і попереднього досвіду. Ретельне вивчення та аналіз досвіду минулого, дій в кризових ситуаціях з урахуванням специфіки конкретних умов є неодмінною умовою для його творчого використання в майбутньому.

Досвід застосування радянських військ в Угорщині в 1956 р. та Чехословаччини в 1968 р. у ході проведення зазначених військових втручань має певне значення і для сучасної воєнної науки. Вивчивши та проаналізувавши цей досвід, автор пропонує головні напрямки його можливого використання в сучасних умовах в області воєнної теорії та практики, а саме у вирішенні наступних проблем:

а) удосконалення форм і способів застосування угруповань військ у локальних війнах і збройних конфліктах;

б) застосування ЗС (об'єднань, з'єднань і частин МО) у вирішенні питань внутрішньої безпеки, для проведення спеціальних операцій;

в) організація і ведення бойових дій в місті, підготовка військ і їх застосування в операціях і бойових діях в умовах міста;

г) застосування військ у миротворчих операціях, їх роль у припиненні міжнародних воєнних конфліктів.

Конкретні пропозиції, що будуть розроблені фахівцями на основі нових ґрунтовних досліджень застосування військ і протидії їм у ході втручань 1956 і 1968 рр., на думку дисертанта, стануть суттєвим внеском у розвиток сучасної вітчизняної воєнної науки.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Угорське повстання 1956 р. та події “празької весни” 1968 р. увійшли в історію як найбільші спроби звільнення окремих країн східноєвропейського блоку від тоталітарного режиму. І в Угорщині, і в Чехословаччині фактично перемогла демократична революція, що було безпрецедентним явищем в історії країн соціалізму. З іншого боку, події осені 1956 р. і серпня - вересня 1968 р., а саме придушення революцій, здійснені зовнішніми силами з використанням засобів військового насильства, стали значними трагедіями угорського, чеського і словацького народів у ХХ ст. Значення цих подій далеко переросло межі названих країн.

Проведене дослідження дозволяє підвести деякі найважливіші *підсумки* і зробити *загальні висновки* щодо розглянутих питань, які мають певне теоретичне і практичне значення.

1. У сутності як угорських подій 1956 р., так і чехословацьких подій 1968 р. слід виділяти дві сторони: з одного боку, це були певні внутрішні соціально-політичні процеси, а саме – антитоталітарні, національні, народно-демократичні революції, з іншого – військові втручання СРСР (у 1968 р. п’яти країн Варшавського Договору) у внутрішні справи суверенних держав і викликаний ними опір. Слід зазначити, що країни, які стали об’єктом вторгнення, знаходились з країнами, що здійснили втручання, в союзних стосунках і відносилися до однієї соціально-політичної системи.

Ці військові втручання були викликані схожими причинами. Головна з них полягає в гегемоністській політиці керівництва Радянського Союзу, що розцінило виникнення кризових ситуацій в Угорщині в 1956 р. та Чехословаччині в 1968 р. як загрозу власним зовнішньополітичним і геостратегічним інтересам, як можливість втрати окремих європейських союзників і послаблення своїх позицій у світі.

За своєю сутністю застосування радянських військ на території Угорщини в 1956 р. і Чехословаччини в 1968 р. були актами агресії, вторгненнями, військовим втручанням СРСР (в 1968 р. – і союзників) у внутрішні справи незалежних держав, що є грубим порушенням норм міжнародного права.

Разом з тим у сутності і соціально-політичному змісті угорських і чехословацьких подій були певні суттєві *відмінності*. В основі революції 1956 р. та національно-визвольної боротьби угорського народу лежало збройне повстання радикально налаштованої частини суспільства проти існуючої тоталітарної влади, тоді як у Чехословаччині такого явища не відмічалось. Події “празької весни” являли собою підтримані більшістю чеського і словацького народів намагання прогресивної частини партійно-державного керівництва ЧСРР провести реформування економіки та суспільно-політичні перетворення з метою демократизації існуючого ладу, що мало проявом вироблення свого, особливого шляху до соціалізму. Революція в ЧСРР здійснювалася “згори” шляхом проведення послідовних демократичних реформ в економіці та соціально-політичній сфері.

Якщо угорські події 1956 р. характеризувалися вибуховістю, стихійністю, різкою ескалацією насильства та швидкоплинністю, то розвиток подій 1968 р. в Чехословаччині мав більш поступовий і організований (хоча й досить суперечливий) характер, відзначався значною тривалістю і меншим радикалізмом.

Ці особливості визначили й специфіку характеру військових втручань. Втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини виявилось у формі збройного втручання з метою придушення антиурядових виступів і збереження існуючого в країні режиму. Отже, головним змістом угорських подій була збройна боротьба між угорськими повстанцями та радянськими військами. А втручання військ країн Варшавського Договору в Чехословаччину мало силовий, але незбройний характер.

2. В ході угорських подій політичним керівництвом СРСР тричі приймалися рішення щодо застосування військ в Угорщині: 23 жовтня – про введення військ у Будапешт на прохання угорського уряду з метою надання допомоги урядовим силам у наведенні громадського порядку в столиці; 28 жовтня – про виведення військ зі столиці на вимогу уряду УНР; 31 жовтня – про здійснення нового збройного втручання з метою повного розгрому “контрреволюційних сил” і припинення в країні процесів, небезпечних для тогочасних державних інтересів Радянського Союзу.

Ці рішення передбачали досягнення єдиної мети, а саме – збереження в Угорщині прийняттого для керівництва СРСР політичного режиму й утримання країни під радянським контролем. Вони зумовлювалися сукупністю факторів, склад і вплив яких суттєво відрізнявся в кожному конкретному випадку. Спільними і головними для всіх трьох рішень були базові об’єктивні чинники: державні інтереси, засади зовнішньої політики держави і тогочасні міжнародні політичні реалії.

Реакція СРСР і союзників на події в Чехословаччині мала досить тривалий розвиток, причому вона залежала, насамперед, від змін у внутрішньополітичній ситуації в ЧСРР. Питання про силове розв’язання кризи в ЧСРР за допомогою військ перед вищим партійним керівництвом Радянського Союзу постало ще в квітні. Кремлівські лідери вбачили загрозливі тенденції розвитку ситуації та провели паралель між угорськими та чехословацькими подіями. Проте, застосування військової сили до ЧСРР аж до середини серпня розглядалося лише як один з варіантів можливих дій, як крайній, надзвичайний засіб для утримання Чехословаччини в соціалістичному таборі.

Причини, що схилили радянське керівництво до рішення про застосування сили відносно суверенної держави, умовно можна поділити на дві групи: геополітичні (воєнно-стратегічні) і політико-ідеологічні. Прийняття рішення про введення військ ОВД в ЧСРР було зумовлено низкою факторів, головними з яких були: загрозливий, на погляд лідерів країн соціалістичного співтовариства, розвиток подій у Чехословаччині, результатом якого могла бути втрата ЧСРР і порушення існуючого балансу сил в Європі, що призвело б до послаблення позицій СРСР у світі; побоювання розповсюдження ідей “празької весни” на інші сусідні соціалістичні країни, що, на думку керівників Радянського Союзу,

призвело б до ерозії соціалізму, а також загрозувало гегемонії СРСР в соціалістичному таборі; сприятлива позиція більшості інших держав-членів Варшавського Договору, лідери яких підтримували застосування сили до ЧССР; упевненість в тому, що США і НАТО не будуть втручатися у події в разі вторгнення військ ОЗС ВД у Чехословаччину.

3. Підготовка до військових втручань в УНР і ЧССР складалася із приготувань воєнно-політичного (дипломатичного і політико-ідеологічного) характеру і заходів по підготовці військових операцій. Останні включали заходи попередні або завчасні (плани дій військ у разі можливого несприятливого розвитку подій) та безпосередні (конкретні дії військ в рамках підготовки до проведення запланованих операцій). Заходи з підготовки зазначених військових втручань, як показує проведене дослідження, були зумовлені конкретною обстановкою і тенденціями розвитку подій у країні, де мала місце криза, і проводилися в межах відведеного вищим політичним керівництвом терміну.

Перед першим вторгненням радянських військ в Угорщині завчасна підготовка (з моменту затвердження “Плану дій Особливого корпусу з відновлення громадського порядку на території Угорщини”) складала три місяці, але війська не проводили спеціальних заходів щодо підготовки до бойових дій. Безпосередня підготовка – через загострення обстановки в столиці та країні – тривала кілька діб. Підготовка другого вторгнення (операції “Вихор”) тривала 3-4 доби.

Військове втручання в Чехословаччину в 1968 р. готувалося значно довше (понад чотири місяці) і ретельніше, але підготовка до нього теж передбачала низку заходів політичного, воєнно-політичного та військового характеру, причому значна їх кількість являла демонстративний, силовий характер (зокрема, низка військових навчань, у т.ч. на території Чехословаччії) і мала на меті підтримати прорадянські сили в ЧССР і примусити празьких реформаторів виконати вимоги керівництва СРСР. Вторгнення планувалося як короткочасне. Безпосередня підготовка військ до проведення операції “Дунай” тривала також 3-4 доби.

4. У збройному втручанні в Угорщині брали участь радянські війська, які дислокувалися в Угорщині (Особливий корпус) і Румунії (зі складу Окремої механізованої армії), а також ряд з’єднань з території СРСР (ПрикВО, ОдВО та ПрибВО), причому на першому етапі загальною чисельністю понад 30 тис. чол., на другому – до 60 тис. чол. Таке оперативне угруповання радянських військ для ведення воєнних дій було створено вперше після Другої світової війни.

Головним у діях угруповання радянських Збройних Сил в Угорщині було досягнення воєнно-політичної мети, а саме збереження в країні, що входила до Організації Варшавського Договору, орієнтованого на СРСР авторитарного керівництва і суспільно-політичного ладу. Воєнні дії характеризувалися високою інтенсивністю, рішучістю та швидкоплинністю. Завдання, які покладалися на війська, були виконані повністю.

У проведенні військового втручання в Чехословаччині брали участь коаліційні сили Організації Варшавського Договору – війська СРСР, Польщі, Угорщини, НДР і Болгарії загальною чисельністю до 500 тис. чол. (у першому

ешелоні – 250 тис.) з 5 тис. танків і БТР-ів. Радянські війська були представлені в угрупованні з'єднаннями і частинами 1-ї гв. танкової, 20-ї гв. загальновійськової, 16-ї повітряної армій (ГРВН), 11-ї гв. загальновійськової армії (ПрибВО), 5-ї гв. танкової і 28-ї загальновійськової армій (БВО), 13-ї і 38-ї загальновійськових армій, 28-го АК (ПрикВО) і 14-ї повітряної армії (ОдВО). Потужне угруповання задіяних військ (сил) ОВД було здатним вирішувати серйозні оперативно-стратегічні завдання і досягти воєнно-політичних цілей у стислі терміни.

5. Дисертантом встановлено, що бойове застосування радянських військ в Угорщині в 1956 р. пов'язане з двома етапами воєнних дій. На першому (24-30 жовтня) Особливий корпус, що дислокувався на території Угорщини, посилений з'єднаннями, введеними з СРСР (ПрикВО) і Румунії (ОМА), виконував бойові завдання щодо реалізації плану “Хвиля”. Цей план передбачав відновлення “громадського порядку” в столиці й інших містах країни у взаємодії з армією та іншими силовими органами УНР. 28 жовтня на вимогу угорського уряду війська припинили виконання завдань щодо ліквідації вогнищ збройного опору, а 30-31 жовтня були виведені з угорської столиці. Отже, мета операції досягнута не була.

Проте, різке погіршення внутрішньої ситуації в Угорщині і ряд інших об'єктивних, у т.ч. міжнародних, факторів обумовили прийняття радянським керівництвом рішення про здійснення нового збройного втручання у внутрішні справи УНР. Рішучі кроки уряду І. Надя – оголошення нейтралітету Угорщини та заява про вихід країни з ОВД – зміцнили намір щодо військового втручання і прискорили початок здійснення розробленої в короткі терміни воєнної операції “Вихор”. Мета операції передбачала рішучий розгром сил збройного опору, встановлення повного контролю над територією Угорщини і забезпечення необхідних умов для утвердження влади створеного за ініціативою СРСР нового уряду УНР на чолі з Я. Кадаром.

Другий етап воєнних дій, які проводилися як в Будапешті, так і в інших містах і місцевостях Угорщини, розпочався 4 листопада. Для виконання бойових завдань було залучено значно посилене угруповання військ, яке складалося із 17 з'єднань. Головні вузли опору повстанців у великих містах були розгромлені та ліквідовані за перші 1-6 діб. Організований збройний опір повстанців у столиці продовжувався до 11-12 листопада. Остаточне ж придушення збройного опору в країні та ліквідація окремих повстанських загонів та озброєних груп тривали до початку 1957 р.

В ході проведення операцій “Хвиля” і “Вихор” в Угорщині радянські війська були вимушені проводити активні бойові дії, що характеризувалися інтенсивністю та напруженістю. Виявлення умов і факторів, які впливали на хід і результати виконання радянськими військами бойових завдань в Угорщині, дозволило з'ясувати, що головними з них були дії повстанських формувань, особливо в столиці. Створені повстанцями міцні вузли опору і вогнища збройної боротьби, активна бойова діяльність численних повстанських загонів і груп як в центрі так і на периферії, застосування ними досить умілої тактики, завзятість і мужність повстанців, а також антирадянські настрої більшості населення були факторами, що зумовили недостатню активність, скованість, незначну ефективність дій радянських військ, особливо в перші дні боїв. Все це

перешкоджало виконанню військами бойових завдань і стало головною причиною їхніх відчутних втрат.

На результати бойових дій в період з 24 до 28 жовтня суттєво вплинуло й те, що з початком збройної боротьби в УНР почався процес розкладу угорської армії, яка за спільними розрахунками радянського і угорського політичних керівництв, за розробленими планами військового командування, разом із силами підтримання громадського порядку повинна була відіграти головну роль у придушенні можливих масових акцій порушення порядку і збройних виступів у країні. Дослідження показало, що ЗС УНР не виявляли необхідної рішучості у виконанні цих завдань, а деякі підрозділи поліції та значна частина військ повністю бездіяли. Багато військовослужбовців і навіть військових підрозділів виступили на боці повстанців. Дезорганізованість, пасивність і ненадійність угорських військ зробили неможливою результативну взаємодію радянських та угорських військових формувань і призвели до зриву запланованих спільних дій, що й відбилося на результатах бойових дій.

На другому етапі воєнних дій Радянська Армія виконувала бойові завдання самостійно. Внаслідок проведення КДБ СРСР і радянськими військами упереджувальних дій командування УНА було ізольоване, а управління армією порушене. Це стало важливою передумовою того, що угорська армія не виступила організовано проти радянських військ. Лише її незначна частина вчинила збройний опір, підтримавши повстанців. Після здійсненого радянськими військами оточення і нейтралізації більшості з'єднань і частин угорської армії останні були вимушені скласти зброю. Виключення із процесу збройної боротьби такої важливої сили, як УНА, дозволило радянським з'єднанням і частинам сконцентрувати всі зусилля на ліквідації вузлів опору повстанців і протягом тижня в основному розгромити противника.

У ЧСРР було проведено спеціальну операцію, в ході якої бойові дії військами практично не велися. Раптовість її проведення та рішучі дії військ вторгнення дозволили нейтралізувати керівництво країни, частини і з'єднання чехословацької армії, не допустити організованого збройного опору з боку військ і населення. Поставлені завдання війська виконали повністю ціною значно менших втрат ніж в Угорщині.

6. Дослідження досвіду застосування військових угруповань в Угорщині та Чехословаччині дозволило визначити характерні особливості бойового застосування військ. З'ясовано, що загальні особливості проведених воєнних операцій обумовлювалися, передусім, соціально-політичною обстановкою в країнах вторгнення, специфічною метою і воєнно-поліцейським характером операцій. Крім того, їх зумовлювали характер, склад і способи дій противника, фізико-географічні особливості країн і умови великих міст. Так, у бойових діях у Будапешті невизначеність противника і складність його виявлення, використання ним тактики дій дрібними мобільними групами, висока насиченість його вузлами опору, вогнищевий характер бойових дій, своєрідні умови міста і несприятливі погодні умови – вся сукупність цих факторів значною мірою ускладнювала виконання військами бойових завдань.

На основі визначення бойових завдань об'єднань, з'єднань, частин і підрозділів, родів військ і спеціальних військ автором були встановлені найбільш характерні їх завдання. Завдяки синтезу та узагальненню бойового досвіду, отриманого військами, стало можливим визначення особливостей бойового застосування родів військ у групування в операціях і бойових діях в Угорщині та ЧССР. Ці особливості загалом полягають у відмінності воєнних дій під час угорських і чехословацьких подій від “звичайної війни”, у специфіці завдань, які вирішувалися військами, в деякій обмеженості використання “класичних” способів бойових дій та в застосуванні особливих способів і методів боротьби з противником.

7. Поставлені перед військами бойові завдання в ході проведених операцій були досягнуті ціною відчутних втрат у живій силі та засобах збройної боротьби, особливо в 1956 р. в Угорщині, де бойові дії вирізнялися значною напруженістю й інтенсивністю. Уточнення людських втрат радянських військ, визначення загального числа загиблих і поранених внаслідок військових конфліктів є ще одним результатом проведеного дослідження.

8. Значення народного повстання в Угорщині відчутно переросло межі однієї країни. З погляду світового соціалізму події 1956 р. були першим і вкрай гострим проявом системної кризи. Угорська криза стала фактором міжнародних відносин. Події 1956 р., насамперед радянське військове втручання, викликали значну реакцію в світі та мали суттєвий вплив на міжнародну ситуацію і подальший розвиток подій як усередині Угорщини, СРСР, соціалістичного табору, так і на європейській і світовій арені в цілому.

Акція неприкритої агресії проти Чехословаччини викликала осуд більшої частини держав і суспільних сил, у тому числі міжнародного комуністичного руху. Силове придушення реформаторських процесів у ЧССР означало не лише поразку чехословацького експерименту, а й придушення будь-яких спроб і намірів демократизувати суспільство також і в інших країнах соціалістичного табору, зокрема і в самому Радянському Союзі. З геостратегічної точки зору, вторгнення призвело до нарощування у групування військ НАТО на кордонах соціалістичних країн.

Серед найважливіших уроків військових втручань СРСР у внутрішні справи УНР і ЧССР для незалежної України необхідно зазначити такі.

Головним уроком зазначених військових втручань для України є висновок про необхідність створення достатніх політичних і економічних умов для того, щоб будь-яка інша держава чи коаліція держав не намагалася здійснити агресивні, інтревенціоністські дії у відношенні до нашої країни. Державний суверенітет і незалежність України потребують постійного зміцнення. Їх можливо забезпечити лише шляхом вираженої, реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики.

Органи державної влади мають вживати заходів, спрямованих на підтримання стабільності в суспільстві, його консолідованості, забезпечення достатнього рівня життя населення, рівних прав і свобод громадян. Важливою умовою стабільного розвитку суспільства є стабільність самої влади, особливо вищої, передбачуваність її дій, рівновага між центрами влади, відсутність різких

поворотів у внутрішній і зовнішній політиці держави.

Важливим уроком подій 1956 і 1968 рр. для вітчизняної зовнішньополітичної діяльності можна вважати потребу визначення виважених і чітких пріоритетів у виборі союзників і партнерів Української держави на міжнародній арені, а також характеру участі в різних воєнно-політичних союзах і тимчасових коаліціях чи ступені прив'язаності до окремих держав. Україна буде і в подальшому повинна будувати свої взаємовідносини з іншими країнами, насамперед, сусідніми, на основі добросусідства, взаємної поваги, відсутності територіальних та інших претензій. Головною домінантою зовнішньополітичної діяльності України має бути забезпечення національних інтересів держави на світовій арені за умов визнання та неухильного дотримання державою норм міжнародного права.

Досвід подій в Угорщині та Чехословаччині засвідчив, що фактична втрата незалежності в результаті військових втручань відбулася значною мірою через нездатність збройних сил забезпечити захист суверенітету цих країн. Отже, Україні необхідні такі Збройні Сили, які б були здатними відбити агресію, звідки б вона не виходила. Процес реформування Збройних Сил України, який зараз триває, своєю кінцевим результатом повинен мати створення нечисленних, але дійсно професійних, добре підготовлених, оснащених сучасними зразками зброї та військової техніки, військ (сил), спроможних виконувати свою головну функцію – захищати суверенітет і територіальну цілісність країни від посягань зовнішнього противника.

Наступний урок досліджених подій полягає в тому, що і політичні, і військові помилки часто є результатом недостатнього врахування існуючих факторів і попереднього досвіду. Ретельне вивчення та аналіз досвіду минулого, дій в кризових ситуаціях з урахуванням специфіки конкретних умов є неодмінною умовою для його творчого використання в майбутньому.

Досвід застосування радянських військ в Угорщині в 1956 р. та Чехословаччині в 1968 р. у ході проведення зазначених військових втручань має певне значення і для сучасної воєнної науки.

9. Практична цінність вивчення бойового досвіду радянських військ в Угорщині та Чехословаччині для сьогодення впливає з його унікальності та можливості використання його уроків у сучасних умовах. Даний досвід своїми окремими рисами перекликається з досвідом не тільки локальних війн і збройних конфліктів другої пол. ХХ ст., а й певним чином з досвідом сучасних миротворчих операцій. Вивчення бойового досвіду військ і його узагальнення, а також визначення позитивного та негативного в застосуванні військ під час проведення операцій і бойових дій в Угорщині в 1956 р. та Чехословаччині в 1968 р. надало автору можливість запропонувати напрямки його використання в сучасних умовах і виробити ряд рекомендацій.

Бойовий досвід, набутий військами під час подій 1956 р. в Угорщині, свідчить про необхідність досконалого вивчення повстанських і партизанських способів дій, глибокої теоретичної та практичної розробки питань протиповстанської та контрпартизанської боротьби, особливо в сучасних умовах, коли однією з найбільших загроз для людства став міжнародний тероризм.

Іншою важливою стороною дослідженого досвіду, що підтверджує його значущість і необхідність його подальшого ретельного вивчення, є досвід бойового застосування військ в умовах міста. Розвиток воєнної теорії і досвід війн ХХ ст. підтверджує існування стійкої тенденції зростання ролі міст у збройній боротьбі. Головним змістом бойових дій Сухопутних військ все більше стає боротьба за великі міста. Оволодіння і встановлення контролю над ними значною мірою забезпечує досягнення кінцевих результатів бойових дій, що підтверджується, зокрема, досвідом бойових дій в Угорщині в 1956 р.

Отриманий досвід переконує в тому, що в боях з нерегулярними формуваннями, тим більше в умовах міста, значно зростає роль ПДВ і спеціальних підрозділів, особовий склад яких має високу індивідуальну підготовку і навчений способам бойових дій в місті та спеціальним методам протиповстанської боротьби. Для боротьби з вузлами опору і міцними опорними пунктами противника та ведення вуличних боїв, як підтвердив досвід бойових дій в Угорщині, найбільш ефективними способами є оточення і поділ угруповання противника на дрібні частини, ізоляція районів бойових дій, штурми окремих вузлів опору. Під час здійснення цих дій необхідно широко застосовувати штурмові загони та групи.

Загалом дослідження втручання СРСР у внутрішні справи УНР і ЧССР та отриманого військами бойового досвіду засвідчило їх певне значення для подальшої розробки проблем воєнно-історичної науки, теорії та практики збройної боротьби, поліпшення підготовки військ і офіцерських кадрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. АВП РФ. – Ф. 077. – Оп. 37. – Д. 6.
2. АВП РФ. – Ф. 59. – Оп. 58. – Д. 571. – Оп. 69. – Д. 313.
3. Адлер Г. Между Каиром и Будапештом: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 135 с.
4. Алексеев В. Венгрия 56: Прорыв цепи. – М.: Независимая газета, 1996. – 280 с.
5. АП РФ. – Рабочая запись заседаний Политбюро. 1968 г.
6. АП РФ. – Ф. 059. – Оп. 58. – Д. 123.
7. АП РФ. – Ф. 3. – Оп. 64. – Д.д. 483-486. – Оп. 91. – Д.д. 98-100, 120.
8. Аптекер Г. Внешняя политика США и “холодная война”: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 424 с.
9. Арендт Х. О венгерской революции // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 56.
10. Багинян К.А. Агрессия – тягчайшее международное преступление: К вопросу об определении агрессии. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 155 с.
11. Байзик Р. Коммунистическое воспитание – важнейший объект партийного руководства (На материалах ЧССР): Автореф. дис... канд. филос. наук (09.00.02) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1974. – 25 с.
12. Безушко П.П. Борьба ВСРП за консолидацию революционных сил и дальнейшее строительство социализма в Венгрии (1956-1958 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – М., 1965. – 308 с.
13. Безушко П.П. Борьба ВСРП за консолидацию революционных сил и дальнейшее строительство социализма в Венгрии (1956-1958 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.04 / ВПШ при ЦК КПСС. – М., 1965. – 15 с.
14. Безушко П.П. Консолидация революционных сил и строительство социализма в Венгрии. 1956 - 1958. – М.: Наука, 1971. – 287 с.
15. Безушко П.П. Контрреволюционный путч и его разгром (осень 1956 г.) // История Венгрии: В 3-х т. – Т.3. – М.: Наука, 1972. – С. 674-702.
16. Безушко П.П. Провал попытки международной и внутренней контрреволюции свергнуть народно-демократический строй в Венгрии (осень 1956 г.) // Революционное движение и строительство социализма в Венгрии / Отв. ред. Л.Н. Нежинский – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т истории, 1963. – С. 102-144.
17. Безушко П.П. Строительство основ социализма в Венгрии // Очерки новой и новейшей истории Венгрии / Отв. ред. А.И. Пушкаш. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 348-385.
18. Бейда В. Политика и идеология: К положению в партии и обществе в недавнем прошлом / Общ. ред. и предисл. Ю.Н. Щербакова; пер. со словац. – М.: Прогресс, 1979. – 300 с.
19. Бекеш Ч., Райнер Я.М. История революции // Венгерское обозрение (Венгрия). – 1996. – № 4-5. – С. 18-39.
20. Берец Я. В братском союзе: Из истории венгерско-советских отношений: Пер. с венг. / Предисл. А. Сорокина. – М.: Политиздат, 1979. – 175 с.
21. Берец Я. Контрреволюция в Венгрии в 1956 г. и её разгром: Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – М., 1967. – 231 с.

- 22.Берец Я. Крах операции “Фокус”: Контрреволюция пером и оружием: Пер. с венг. – М.: Политиздат, 1986. – 255 с.
- 23.Бжезинский З., Хантингтон С. Вмешательство: Куба и Венгрия // Политические системы США и СССР: сходство и различия. Конвергенция или эволюция?: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1965. – С. 198-210.
- 24.Биляк В. Правда осталась правдой: Статьи и речи. Окт. 1967 – дек. 1970 г.: Пер. с чеш. – М.: Политиздат, 1972.
- 25.Бирюков И.Д. Чехословакия: Люди и годы / Предисл. З. Горжени. – М.: Политиздат, 1986. – 269 с.
- 26.Битвы России / Н.А. Шефов. – М.: АСТ, 2002. – 704 с. (С.72-74, 174-176)
- 27.Биттнер А. Деятельность Коммунистической партии Чехословакии по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся ЧССР (70-е годы): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.04) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1979. – 24 с.
- 28.Богтка С. Использование опыта КПСС в работе КПЧ с руководящими кадрами государственных и общественных организаций: Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.01) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1976. – 26 с.
- 29.Боевое содружество братских народов и армий / С.М. Штеменко и др. Под общ. ред. И.И. Якубовского. – М.: Воениздат, 1975. – 295 с.
- 30.Боевое содружество, рождённое Великим Октябрём: О советско-венгерском боевом содружестве / Редкол.: В.И. Фомин и др. – М.: Воениздат, 1987. – 352 с.
- 31.Борковський Р. Празька весна 1968 року // Альманах Українського Народного Союзу. – 1988. – С. 174-183.
- 32.Брандт В. Воспоминания: Пер. с нем. – М.: Новости, 1991. – 528 с.
- 33.Браунталь Ю. Антиавторитарные движения в Центральной Европе: 50-60-е годы // Советское славяноведение. – 1990. – № 3. – С. 3-19.
- 34.Булах С.Ю. Отечественный Народный фронт ВНР в период политического кризиса 1953-1956 гг. // Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Наука, 1993. – С. 109-131.
- 35.Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: О Хрущёве, Андропове и не только о них. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.
- 36.Бывшие “хозяева” Восточной Европы. Политические портреты / Сост. Б.Й. Желицки. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 310 с.
- 37.Вайда А. Борьба революционных сил Венгрии при интернациональной помощи социалистических стран против контрреволюции, за укрепление социалистического строя (1956-1958 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – М., 1976. – 209 с.
38. Вайда А. Борьба революционных сил Венгрии при интернациональной помощи социалистических стран против контрреволюции, за укрепление социалистического строя (1956-1958 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.04 / ВПА им. В.И. Ленина. – М: ВПА, 1976. – 25 с.
- 39.Валента И. Советское вторжение в Чехословакию, 1968: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.
- 40.Варшавский Договор – союз во имя мира и социализма / А.И. Грибков и др. Под ред. В.Г. Куликова. – М.: Воениздат, 1980. – 295 с.

41. Венгерская Народная Республика / Ред. кол.: Л.С. Мосин (отв. ред.) и др.; авторы: Л.С. Ягодовский, К.И. Иванов, Н.Г. Турко и др. – М.: Наука, 1975. – 198 с.
42. Венгерская Народная Республика / Ред. кол.: Я.Б. Шмерель (отв. ред.) и др.; авторы: Л.С. Ягодовский, В.В. Филлипов, Н.Г. Турко и др. – М.: Наука, 1983. – 384 с.
43. Венгерская социалистическая рабочая партия. Всевенгерская конференция, Будапешт, 1957. Материалы: Пер. с венг. – М.: Госполитиздат, 1958. – 159 с.
44. Венгерская социалистическая рабочая партия. Съезд 7-й, Будапешт, 1959. Материалы: Пер. с венг. – М.: Госполитиздат, 1960. – 264 с.
45. Венгрия // БСЭ. Третье издание. – Т.4. – М.: СЭ, 1971. – С. 469-494.
46. Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Авт. кол.: С.Ю. Булах и др., отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Наука, 1993. – 180 с.
47. Венгрия, 23 октября - 4 ноября 1956 года: Документы к истории национального восстания / Сост. И. Вида, П. Пот // Венгерский меридиан. – 1991. – № 3. – С. 44-138.
48. Венгрия, апрель - октябрь 1956 года: Информация Ю.В. Андропова, А.И. Микояна, М.А. Сулова из Будапешта / Предисл. Т.М. Исламова, публ. Г.П. Мещерякова, Е.Д. Ореховой, В.Т. Середы, А.С. Стыкалина // Исторический архив. – 1993. – № 4. – С. 103-142.
49. Венгрия: География. История. Государственный и общественный строй: Пер. с венг. – Будапешт: Корвина, 1960. – 425 с.
50. Венгрия, октябрь 1956 - август 1957 г. Из архива ЦК КПСС / Предисл. В.Т. Середы, публ. С.А. Мельчина, Е.А. Ореховой, В.Т. Середы, А.С. Стыкалина // Исторический архив. – 1993. – № 5. – С. 132-160. – № 6. – С. 130-144.
51. Виднянский С.В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии и повышение его роли в общественно-политической жизни страны (1969-1975 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.03) / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1977. – 28 с.
52. Владимиров С., Теплов Л. Варшавский Договор и НАТО: два курса, две политики. – М.: Международные отношения, 1979. – 296 с.
53. Внешняя политика Советского Союза / Редкол.: В.И. Попов и др. Предисл. А. А. Громько. – М.: Политиздат, 1975. – 415 с.
54. Внешняя политика Советского Союза / В.П. Нихамин, А.Л. Адамишин, Е.Ю. Богуш и др. Редкол.: С.Л. Тихвинский (председ.) и др. Предисл. А.А. Громько. – 3-е изд., переработ., дополн. – М.: Политиздат, 1985. – 400 с.
55. Военная сила и международные отношения. – М.: Международные отношения, 1972. – 239 с.
56. Военно-политическое сотрудничество социалистических стран / Авт. кол. А.В. Антосяк и др. – М.: Наука, 1988. – 320 с.
57. Войны второй половины XX века / Авт.-сост. А.Н. Гордиенко. – Минск: Литература, 1998. – 544 с. (С.12-22, 34-57)
58. Волкова Е.Д. Вашингтон и Восточная Европа: внешнеполитическая стратегия США в отношении европейских социалистических государств в 70-х гг. / Отв. ред. Д.Т. Томашевский. – М.: Наука, 1984. – 320 с.
59. Волкогонов Д. А. Семь вождей. Книги 1-2. – М.: Новости, 1995. (Кн. 1. – 495 с. – Кн. 2. – 479 с.)

60. Волокитина Т.В. Народная демократия: миф или реальность? – М.: Наука, 1993. – 341 с.
61. Волошин Л. 1968-й: Злата Прага й Червона Москва // Молодь України. – 1998. – 3 вересня.
62. Воронов В. Красный флаг над Будапештом // Собеседник. – 1991. – № 43. – С. 4.
63. Ворошильский В. Венгерский дневник – 1956 // 1956: Осень в Будапеште / Ред. - сост. В.Ф.Коркин. – М.: Март, 1996. – С. 132-149.
64. Гавел В. Сила бессильных: Сб. публиц. работ: Пер. с чеш. / Послесл. Г.С. Лисичкина. – Минск: Полифакт, 1991. – 126 с.
65. ГДАМОУ (Державний галузевий архів Міністерства оборони України). – Ф. 1353. – Оп. 5292. – Спр. 21-22.
66. ГДАМОУ. – Ф. 2002. – Оп. 20400. – Спр. 1.
67. ГДАМОУ. – Ф. 2190. – Оп. 5249. – Спр. 1.
68. ГДАМОУ. – Ф. 2249. – Оп. 5207. – Спр. 1.
69. ГДАМОУ. – Ф. 2276. – Оп. 3868. – Спр. 1.
70. ГДАМОУ. – Ф. 2289. – Оп. 4805. – Спр. 1. – Оп. 22932. – Спр. 1.
71. ГДАМОУ. – Ф. 2337. – Оп. 6363. – Спр. 1.
72. ГДАМОУ. – Ф. 2357. – Оп. 4618. – Спр. 1. – Оп. 4635. – Спр. 2.
73. ГДАМОУ. – Ф. 2358. – Оп. 4640. – Спр. 15. – Оп. 4643. – Спр. 2. – Оп. 4649. – Спр. 1. – Оп. 4649. – Спр. 1.
74. ГДАМОУ. – Ф. 2363. – Оп. 4694. – Спр. 1. – Оп. 4700. – Спр. 1.
75. ГДАМОУ. – Ф. 2364. – Оп. 4709. – Спр. 2.
76. ГДАМОУ. – Ф. 2368. – Оп. 4845. – Спр. 1.
77. ГДАМОУ. – Ф. 2370. – Оп. 4917. – Спр. 2.
78. ГДАМОУ. – Ф. 2372. – Оп. 28835. – Спр. 1-2.
79. ГДАМОУ. – Ф. 2374. – Оп. 5636. – Спр. 1.
80. ГДАМОУ. – Ф. 2375. – Оп. 5045. – Спр. 1.
81. ГДАМОУ. – Ф. 2377. – Оп. 11289. – Спр. 1.
82. ГДАМОУ. – Ф. 2379. – Оп. 5108. – Спр. 4. – Оп. 5127. – Спр. 1. – Оп. 5131. – Спр. 1. – Оп. 5132. – Спр. 1-2.
83. ГДАМОУ. – Ф. 2382. – Оп. 5271. – Спр. 20.
84. ГДАМОУ. – Ф. 2386. – Оп. 5402. – Спр. 1. – Оп. 5413. – Спр. 6.
85. ГДАМОУ. – Ф. 2388. – Оп. 5456. – Спр. 1. – Оп. 5467. – Спр. 8.
86. ГДАМОУ. – Ф. 2394. – Оп. 5540. – Спр. 1. – Оп. 5543. – Спр. 1.
87. ГДАМОУ. – Ф. 2492. – Оп. 7098. – Спр. 1.
88. ГДАМОУ. – Ф. 2683. – Оп. 18223. – Спр. 1. – Оп. 19961. – Спр. 1.
89. ГДАМОУ. – Ф. 2871. – Оп. 10117. – Спр. 1. – Оп. 10123. – Спр. 12.
90. ГДАМОУ. – Ф. 3969. – Оп. 2973. – Спр. 1.
91. ГДАМОУ. – Ф. 4234. – Оп. 24226. – Спр. 1
92. ГДАМОУ. – Ф. 4249. – Оп. 24449. – Спр. 1.
93. ГДАМОУ. – Ф. 4372. – Оп. 27008. – Спр. 1.
94. Генц А. Будапешт, 1956...: Воспоминания бывшего президента Венгерской республики // Новое время. – 1991. – № 35. – С. 28-31.
95. Герасимов В., Герасимова Г. Венгрия сегодня. – М.: Политиздат, 1988. – 288 с.

96. Горват И.М. Завершение строительства основ социализма в ВНР (1957-1962 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – К: АН УССР, Ин-т истории, 1968. – 312 с.
97. Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – М.: Центрполиграф, 1999. – 667 с.
98. Гостони П. Разделение Европы // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 8-15.
99. Государства НАТО и военные конфликты: Военно-исторический очерк / Под ред. П.А. Жилина (СССР), Р. Брюля (ГДР), К. Собчака (ПНР). – М.: Наука, 1987. – 311 с. (С.53-55, 60-63)
100. Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. – К.: Вища школа, 1984. – 175 с.
101. Грибков А.И. Судьба Варшавского Договора. Воспоминания, документы, факты. – М.: Русская книга, 1998.
102. Гриф секретности снят: потери ВС СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993. – 403 с.
103. Гришин Я.Я. Происки контрреволюции и защита революционных завоеваний. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1989. – 198 с.
104. Гузенко И.И. Политика США в отношении Чехословакии в 1948-1969 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.05 / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1989. – 24 с.
105. Гусак Г. Избранные статьи и речи: Пер. с чеш. – М.: Правда, 1973. – 407 с.
106. Декларация правительств Советского Союза и Венгерской Народной Республики. 28 марта 1957 г. // Венгерские новости. – 1957. – Апрель. – С. 32-42.
107. До подій у Чехословаччині: Факти, документи, свідчення преси і очевидців. – К.: Прес-група радянських журналістів, 1968. – 175 с.
108. Доби И. Исповедь и история: Пер. с венг. – М.: Прогресс, 1967. – 446 с.
109. Доклад особой комиссии ООН // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 22-29.
110. Документы 1956 года: Из венгерских архивов // 1956: Осень в Будапеште / Ред.- сост. В.Ф. Коркин. – М.: Март, 1996. – С. 158-194.
111. Долматовский Е. В Венгрии весной 1957 г.: Из дневника // Новый мир. – 1957. – № 9. – С. 174-201.
112. Дочкал М. Проверено временем: Пер. с чеш. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 175 с.
113. Дьёркеи Й. Кто был тогда командиром? // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 40-42.
114. Дьёркеи Й. Раскаявшийся русский генерал // Венгерское обозрение. – 1996. – № 4-5. – С. 41-44.
115. Дюрко Л. 1956: Предварительное исследование и прагматическое изложение событий // Иностранная литература. – 1988. – № 7. – С. 187 - 212. – № 8. – С. 190-215.
116. Желицки Б.Й. Венгерская осень 1956 г. в донесениях западных дипломатов из Будапешта и Москвы // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1997. – С. 69-106.
117. Желицки Б.Й. Венгерские события 1956 г. (в свете новейшей венгероязычной историографии) // Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1993. – С. 56-92.

118. Желицки Б.Й. Венгрия 1956 года: Эволюция оценок венгерских историков // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3. – С. 18-35.
119. Желицки Б.Й. Москва – Будапешт: год 1956-й // Советская внешняя политика в годы “холодной войны” (1945-1985): Новое прочтение. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 241-282.
120. Желицки Б.Й. Рабочий класс социалистической Венгрии 60-х и первой пол. 70-х годов: Социальное развитие / Отв. ред. Т.М. Исламов. – М.: Наука, 1984. – 336 с.
121. Желицки Б.Й. Уроки современной трагедии // Иностранная литература. – 1988. – № 9. – С. 186-191.
122. Желицки Б.Й. Элита партийной власти о характере и содержании событий 1956 года в Венгрии // Славяноведение. – 1996. – № 4. – С. 45-50.
123. Желицки Б.Й. Янош Кадар: Превратности судьбы // Бывшие “хозяева” Восточной Европы. – М.: РАН, 1995. – С. 67-75.
124. Жемайтис О.Ф. Чехословацкий дневник (1968-1972 гг.) // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 86-97.
125. Жиринихин С., Родионов Б. Трагедия Венгрии. Год 56-й // Эхо планеты. – 1996. – № 46. – С.18-23.
126. Житомирский В. Незабываемая мелодия “Пражской весны” // Новое время. – 1993. – № 27. – С. 32-35.
127. Завоевания социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи, материалы об опыте борьбы Коммунистической партии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968-1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. – М.: Политиздат, 1981. – 375 с.
128. Захарченко В., Попов Ю., Стародуб А. Будапешт, октябрь - ноябрь 1956 года: О том, что мы видели своими глазами. – М.: Молодая гвардия, 1956. – 103 с.
129. Захист соціалізму – найвищий інтернаціональний обов’язок. – К.: Політвидав України, 1968. – 35 с.
130. Заявление о переговорах между делегациями КПСС и ВСРП 27-28 марта 1957г. // Венгерские новости. – 1957. – Апрель. – С. 43-49.
131. Заявление Советского правительства // Правда. – 1989. – 5 декабря.
132. Здесь голос “Свободной Европы”: Факты и документы о вмешательстве и роли империалистической пропаганды в контрреволюционных событиях в Венгрии / Пер. с венг. – Будапешт: Корвина, 1956. – 187 с.
133. Зернов Б.П., Лушников О. Чехословакия. – М.: Мысль, 1982. – 140 с.
134. Золотов С.М. Шли на помощь друзьям // Военно-исторически журнал. – 1994. – № 4. – С. 14-23.
135. Иванов К.И., Пунтус В.И. Венгерская Народная Республика: Справочник / Под общей ред. Г.Х. Шахназарова. – М.: Политиздат, 1974. – 112 с.
136. Из выступления Президента России Б. Ельцина в государственном собрании Венгрии // Звезда. – 1996. – №10. – С.155-156.
137. Из истории социально-политического развития социалистических стран Европы: Сб. статей / Отв. ред. Б.Й. Желицки. – М.: Наука, 1987. – 203 с.

138. Ионова Т.Б. Творческое применение опыта КПСС по руководству массовым молодежным движением коммунистической партией Чехословакии (1969-1972 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.01) / МГУ. – М., 1976. – 22 с.
139. Исламов Т.М. Венгерское восстание 1956 года в отечественной историографии // Вопросы истории. – 1997. – № 11. – С. 42-55.
140. Исраэлян В. 105-е вето Советского Союза // Международная жизнь. – 1990. – № 10. – С. 123-128.
141. Исраэлян В.Л., Нежинский Л.Н. Новейшая история Венгрии (1918-1962 гг.). – М.: Изд-во ИМО, 1962. – 267 с.
142. Исраэлян В.Л., Николаев Н.Н. Из истории идеологической подготовки контрреволюционного мятежа в Венгрии осенью 1956 г. // Вопросы истории. – 1957. – № 12. – С. 59-76.
143. История венгерского революционного рабочего движения / Ред. кол.: Д. Немеш (председ.) и др.: Пер. с венг.: В 3-х т. – Т.3. – М.: Прогресс, 1974. – 391 с.
144. История венгерской народной демократии. 1944 - 1975 / Ш. Балок, Л. Итак и др.: Пер. с венг. – Будапешт: Корвина, 1984. – 362 с.
145. История Венгрии: В 3-х т. / Ред. Т.М. Исламов и др. – Т.3 / Редкол. тома: А. И. Пушкаш (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1972. – 966 с.
146. История внешней политики СССР: В 2-х т. / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарёва. 2-е изд. – Т.2 (1945-1975). – М.: Наука, 1976. – 671 с.
147. История внешней политики СССР: В 2-х т. / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарёва. 5-е изд. – Т.2 (1945-1985) / Авт. кол. В.В. Абрамов и др. – М.: Наука, 1986. – 694 с.
148. История дипломатии. – Т.5. – Кн.1. – М.: Политиздат, 1974. – С. 714-717.
149. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917-1987: В 3-х т. / Под ред. Г.В. Фокеева. – Т.2. – М.: Международ. отношения. – 456 с.
150. К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. – М.: Прес-группа советских журналистов, 1968. – 159 с.
151. Кадар Я. Избранные статьи и речи (1957-1960-е годы): Пер. с венг. – М.: Госполитиздат, 1960. – 643 с.
152. Кадар Я. О политическом положении и задачах партии: Отчётный доклад ЦК на Всевенгерской конференции ВСРП 27-29.06.1957 г. Отчётный доклад ЦК ВСРП VII съезду ВСРП 30 ноября 1959 г. – М.: Госполитиздат, 1960. – 136 с.
153. Как решались “вопросы Венгрии”: Рабочие записи заседаний Президиума ЦК КПСС, июль-ноябрь 1956 г. / Публ. С.А. Мельчина, Е.Д. Ореховой, В.Т. Середы, А.С. Стыкалина // Исторический архив. – 1996. – № 2. – С. 73-104. – № 3. – С.87-121.
154. Калашников М. Битва за небеса. – М.: Крымский мост; Форум, 2000. – 794 с.
155. Карпиченко Н., Кыров А. От плана “Волна” к операции “Вихрь” // 1956: Осень в Будапеште / Сост. В.Ф. Коркин. – М.: Март, 1996. – С. 90-131.
156. Кернер В. Борьба КПЧ за преодоление политического кризиса и его последствий в Чехословакии (1967-1971 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.04) / ВПА. – М., 1975. – 24 с.
157. Кипаренко Г.М. Боротьба УСРП за соціалістичне перетворення сільського господарства (1948-1962). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1973. – 192 с.

158. Кипаренко Г.Н. Социалистическое преобразование сельского хозяйства в Венгерской Народной Республике (1948-1961 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – Львов, 1968. – 448 с.
159. Кирай Б. Первая война между социалистическими странами // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 38-39.
160. Киссинджер Р. Риторика и действительность: Пер. с англ. // Родина. – 1997. – № 6. – С. 79-84.
161. Колар Ф. Экспорт контрреволюции: История и современность: Пер. с чеш.: М.: Прогресс, 1983. – 205 с.
162. Колесников М. Дневник офицера // Огонёк. – 1993. – № 34. – С. 30-36.
163. Коммунистическая партия Чехословакии. Съезд, 14. Прага, 1971. Выступления и резолюции XIV съезда КПЧ (25-29.5.1971). – Прага: Орбис, 1971. – 181 с.
164. Коммунистическая партия Чехословакии. Съезд, 14. Прага, 1971. Материалы: Пер. с чеш. – М.: Политиздат, 1971. – 371 с.
165. Коммунистическая партия Чехословакии. ЦК. Пленум. 1970. Декабрь. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970. – М.: Политиздат, 1971. – 64 с.
166. Контрреволюционные силы в венгерских октябрьских событиях. Из “Белой книги” Венгерского правительства / Пер. с венг. – Ч. 1-3. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956-1957 (Ч. 1 – 64 с.; Ч. 2 – 158 с.; Ч. 3 – 155 с.). – Ч. 4. – Будапешт: Корвина, 1957. – 135 с.
167. Контрреволюционный заговор Имре Надя и его сообщников / Пер. с венг. – Будапешт: Корвина, 1958. – 187 с.
168. Контрреволюционный мятеж в Венгрии 1956 года // БСЭ. Третье издание. – Т.13. – М.: СЭ, 1973. – С. 73.
169. Контрреволюционный мятеж в Венгрии 1956 года // Большой энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1978. – С. 622.
170. Контрреволюционный мятеж в Венгрии 1956 года // Советская историческая энциклопедия. – Т.7. – М.: СЭ, 1965. – С. 856-857.
171. Контрреволюционный мятеж в Венгрии 1956 года // Советский энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1981. – С. 631.
172. Контрреволюційний заколот в Угорщині 1956 // Українська Радянська енциклопедія. – Т.7. – К.: АН УРСР, УРЕ, 1962. – С. 185-186.
173. Контрреволюция 1956 года и её разгром. Реорганизация партии, борьба ВСРП на два фронта, упрочение социалистического строя. Авг.1956 - дек. 1958 // История венгерского революционного рабочего движения. В 3-х т. / Ред. коллегия: Д. Немеш и др.: Пер. с венг. – Т.3.– М.: Прогресс, 1974.– С. 245-321.
174. Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. ред. Ю.С.Новопашин. – М.:РАН, ЦЕСЛАВ, 1997. – 277 с.
175. Король І. Ф. Революція в Угорщині 1956 р. в контексті взаємовідносин між СРСР і Югославією і доля Імре Надя // Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку країн Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях.

- Карпатика. – Вип. 10. – Ужгород, 2001.
176. Король І.Ф. Угорська революція 1956 року: Початок краху прорадянських тоталітарних режимів. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. – 200 с.
177. Король І.Ф. Угорська революція 1956 р.: еволюція оцінок // Науковий вісник УДУ. Серія Історія. – 1999. – № 4.
178. Котляров В.І. Глибоке коріння непорушної дружби. – Х.: Прапор, 1972. – 205 с.
179. Краткая история Венгрии: С древнейших времён до наших дней / Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш, В.П. Шушарин. Отв. ред. Т.М. Исламов. – М.: Наука, 1991. – 607 с.
180. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А.Х. Клеванский – М.: Наука, 1988. – 576 с.
181. Кремпа И. За интернациональное единство революционного рабочего движения Чехословакии: Пер. со словац., предисл. А.Х. Клеванского. – М.: Наука, 1979. – 302 с.
182. Крючков В.А. Строительство социализма в Венгерской Народной Республике (1957-1962 гг.) // Революционное движение и строительство социализма в Венгрии. – М.: Политиздат, 1963. – С. 3-47.
183. Крючков В.А. Завершение создания основ социализма в Венгрии (ноябрь 1956-1962 г.) // История Венгрии: В 3-х т. – Т.3. – М.: Наука, 1972. – С. 703-795.
184. Кузнецов М.Н., Янин А.А. Социалистическая Чехословакия. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
185. Кузнецов М.Н., Янин А.А. Чехословацкая Социалистическая Республика. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
186. Куров А.И. Контрреволюционные силы в венгерских событиях // Новая и новейшая история. – 1957. – № 1. – С. 151-154.
187. Купка Я. Борьба Коммунистической партии Чехословакии за консолидацию чехословацких профсоюзов и повышение их роли в строительстве социализма (1968-1977 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.04) / ВШПД ВЦСПС. – М., 1980. – 27 с.
188. Кушинг Гранвилл Дж. Советская военная интервенция в Венгрии 1956-1957 гг.: Пер. с англ. – М., 1995. – 48 с.
189. Кушинг Гранвилл Дж. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: Сравнительный анализ принятия решения: Пер. с англ. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1993. – 128 с.
190. Кыров А., Анохин Ю. “Шоковая терапия” на танках // Век. – 1997. – № 42.
191. Кыров А.М. “Братская помощь” ценою в 5640 смертей // 1956: Осень в Будапеште / сост. В.Ф.Коркин. – М.: Март, 1996. – С. 150-157.
192. Кыров А.М. “Гром-444”: Первая война между соцстранами // Родина. – 1997. – № 6. – С. 74-78.
193. Кыров А.М. Десантники в операции “Дунай” (Советско-чехословакие военно-политические отношения 1968 года). – М.: ВУМО РФ, 1996. – 40 с.
194. Кыров А.М. Деятельность органов государственного управления по развитию воздушно-десантных войск в послевоенный период (1946-1959 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1993. – 197 с.

195. Кыров А.М. Деятельность органов государственного управления по развитию воздушно-десантных войск в послевоенный период (1946-1959 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гуманитарная академия ВС РФ. – М.: ГАВС, 1993. – 24 с.
196. Кыров А.М. “Дунай” вышел из берегов в августе и затопил “Пражскую весну” // Красная звезда. – 1993. – 21 августа.
197. Кыров А.М. Забудет ли Отечество погибших десантников? // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 6-7. – С. 60-64. – № 9. – С. 41-44.
198. Кыров А.М. Захватчики // Московский комсомолец. – 1995. – 23 августа.
199. Кыров А.М. Советская карательная акция в Венгрии: Хроника событий 1956 г. по материалам военного архива // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, 1997. – С. 107-129.
200. Лавренов С. Акция войск стран-участниц Варшавского Договора в Чехословакии, 1968 // Военная энциклопедия. – Т.1. – М: Воениздат, 1997. – С.114-115.
201. Лапоногов И. Мятаж // Дунайские были: События и люди. – М.: Политиздат, 1974. – С. 192-207.
202. Латойко В. “Мы и вы – славяне, разберемся. Но зачем вы с собой еще немцев привезли?” – спрашивали чехи у советских солдат // Факты. – 2003. – 21 августа.
203. Латыш М.В. “Доктрина Брежнева” и “Пражская весна” 1968 года (реализация тоталитарных принципов через партийную дипломатию) // Советская внешняя политика в годы “холодной войны” (1945-1985): Новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 303-333.
204. Латыш М.В. “Пражская весна” и реакция Кремля. – М.: РАН, 1998. – 384 с.
205. Латыш М.В. Уроки чехословацкого кризиса 1968 г. // Новая и новейшая история. – 1992. – № 6. – С. 212-215.
206. Лащенко П.Н. Венгрия, 1956 год // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 9. – С. 42-50.
207. Летопись благородного подвига: Советский воин в Чехословакии. Сборник статей / Ред.-сост. О.М. Иванов. – М.: Красная звезда, 1968. – 96 с.
208. Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества: 1944-1984 / Сост. А.И. Будницкий и др.; Отв. ред. Г.И. Шманько. – К.: Наукова думка, 1986. – 200 с.
209. Ліхтей І. Події в Угорщині (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.) і позиція ООН // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю ООН. – Ужгород, 1997.
210. Локальные войны: История и современность / Под ред. И.Е. Шаврова. – М.: Воениздат, 1981. – 302 с.
211. Лукач Б.И. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957-1970). – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.
212. Лукач Б. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в ходе строительства социализма в Венгрии: Автореф. дис... канд. ист. наук (573). – К.: АН УССР, Ин-т истории, 1970. – 26 с.

213. Любищев А.А. О смысле и значении венгерской трагедии // Знамя. – 1991. – № 10. – С. 173-179.
214. Мадер Я. Борьба КПЧ против правооппортунистических и антисоциалистических сил по вопросам защиты суверенитета Чехословацкой Социалистической Республики в 1968-1969 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.04) / ВПА. – М., 1975. – 26 с.
215. Майоров А.М. Вторжение. Чехословакия 1968. Свидетельства командарма / В. Ведрашко (лит. зап.). – М.: “Права человека”, 1998. – 350 с.
216. Малашенко Е.И. Особый корпус в огне Будапешта // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 10. – С. 22-30. – № 11. – С. 44-51. – № 12. – С. 33-37. – 1994. – № 1. – С. 30-36.
217. Мамулова М. Подрывная деятельность центров по “исследованию коммунизма” и реакционных эмигрантских кругов против ЧССР в 60-е - 80-е годы: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / АОН при ЦК КПСС. – М., 1989. – 22 с.
218. Мандрик І.О., Король І.Ф. Події 1956 року в Угорщині і позиція СРСР // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001.
219. Марко М. Психологическая война и “чехословацкий эксперимент”: Пер. со словац. Авт. предисл. А.Х Клеванский. – М.: Наука, 1972. – 168 с.
220. Марко М. Черным по белому. О событиях в ЧССР в 1968-1969 гг.: Авториз. пер. со словац. с доп. и изм. Общ. ред. и предисл. И.П. Ильинского. – М.: Прогресс, 1974. – 258 с.
221. Марков Д.С. Венгрия. – М.: Мысль, 1990. – 128 с.
222. Матейчек Я. Политическая система социализма и критика правого ревизионизма в ЧССР: Пер. с чеш., под ред. С.И. Прасолова. – М.: Прогресс, 1980. – 320 с.
223. Матоуш М. Фронт без перемирия: Чехословакия в борьбе против идеологической диверсии. – М.: Политиздат, 1977. – 263 с.
224. Матоуш М. Чехословакия. Август, 1968 // Новое время. – 1988. – № 35. – С. 36-37.
225. Матоушек С. Положение национального фронта в политической системе ЧССР / Пер. со словац. и вступ. стат. М.Р. Шабанова. – М.: Юридическая литература, 1979. – 223 с.
226. Международное совещание коммунистических и рабочих партий. Москва, 1969. Документы и материалы. Москва, 5-17 июня 1969 г. – Прага: Мир и социализм, 1969. – 879 с.
227. Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: Впевнена хода соціалізму. – К.: Політвидав України, 1985. – 134 с.
228. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущёва. Венгерский сосед // Вопросы истории. – 1994. – № 5. – С. 73-86.
229. Менцл В., Бенчик А. Восемь месяцев “пражской весны”: Пер. с чеш. – М.: Прогресс, 1991.
230. Мераи Т. Тринадцать дней: История венгерской революции: Пер. с англ.– Нью-Йорк: Пречер, 1961. – 172 с.

231. Мечирж Я. Роль социальной политики Коммунистической партии Чехословакии в процессе сближения классов социалистического общества: Автореф. дис... канд. филос. наук (09.00.02) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1981. – 24 с.
232. Мирный договор с Венгрией 1947 г. – М.: Госполитиздат, 1947. – 72 с.
233. Михайлов Э. Пражская осень // Воин России. – 2001. – № 11. – С. 32-39.
234. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля: Пер. с чешк. – М.: Республика, 1992. – 288 с.
235. Млынарж З. Тот август 68-го // Юность. – 1990. – № 1. – С. 66-73.
236. Морозов М.К. Критический анализ буржуазных концепций роли КПСС и советского государства в кризисных ситуациях 50-х гг. (ГДР, Венгрия): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – М., 1990. – 197 с.
237. Мотрук С.Н. Молодежное движение в Чехословакии в 70-е – первой половине 80-х годов: Автореф. дис...канд. ист. наук: 07.00.03 / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1992. – 20 с.
238. Мулинен Ф. Право войны: Руководство для вооружённых сил. – Б.м., Международный Комитет Красного Креста, 1993. – 318 с.
239. Мусатов В.Л. Венгерское полустолетие // Международная жизнь. – 1997. – № 4. – С. 87-93.
240. Мусатов В.Л. (Леонидов В.) В поисках истины: События 1956 года в Венгрии // Новое время. – 1989. – № 24. – С. 28-31.
241. Мусатов В.Л. О венгерских событиях: 35 лет спустя: Об участии СССР в вооруженном подавлении восстания 1956 года // Кентавр. – 1992. – № 1-2. – С. 32-44.
242. Мусатов В.Л. Операция “Вихрь”: Новые материалы о советском вторжении в Венгрию в 1956 году // Новое время. – 1991. – № 49. – С. 28-31.
243. Мусатов В.Л. Предвестники бури: Политические кризисы в Восточной Европе (1956-1981). – М.: Научная книга, 1996. – 300 с.
244. Мусатов В.Л. Пятьдесят шестой // Новое время. – 1993. – № 8. – С. 38-39.
245. Мусатов В.Л. СССР и венгерские события 1956 г.: Новые архивные материалы // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 3-22.
246. Мухтасипов М.М. Торжество правды. – М.: Мысль, 1983. – 252 с.
247. “Мы навели порядок в Венгрии...” (Документы бывшего архива ЦК КПСС, ноябрь 1956 г.) / Предисл. А.С. Стыкалина, публ. и комм. Е.Д. Ореховой, В.Т. Середы, А.С. Стыкалина // Континент. – 1995. – № 85. – С. 210-242.
248. На вечные времена = Na večné časy / Под общ. ред. П.А. Жилина, З. Прохазки. – М., Прага: Воениздат, 1985. – 356 с.
249. Наша дружба нерушима: Сб. документов / Ред.-сост. А.И. Луковец. – Прага: Руде право; М.: Правда-АПН, 1970. – 256 с.
250. Недорезов А.И., Сергеев В.К. ЧССР: Строительство развитого социализма. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
251. Нежинский Л.Н. Очерк истории Народной Венгрии. 1948-1962. – М.: Наука, 1969. – 448 с.
252. Нежинский Л.Н., Челышев И.А. О доктринальных основах советской внешней политики в годы “холодной войны” // Отечественная история.– 1995. – № 1.– С. 3-27.

253. Немеш Д. Венгрия. 1945 - 1961: Пер. с венг. – М.: Госполитиздат, 1962. – 87 с.
254. Немеш Д. Наступление ревизионизма как составная часть идейной подготовки контрреволюции в Венгрии // Ревизионизм – главная опасность: Из истории борьбы коммунистических и рабочих партий против современного ревизионизма: Сборник статей. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 199-218.
255. Ніжинський Л.М. Контрреволюційний заколот в Угорщині 1956 // УРЕ. – Т. 5. – К.: УРЕ, 1980. – С. 376.
256. Новак Р. Деятельность КПЧ по развитию и укреплению военно-политического сотрудничества между ЧССР и СССР (1971-1976 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.04) / ВПА. – М., 1978. – 20 с.
257. Новое о событиях в Венгрии // Эхо планеты. – 1996. – № 46. – С.21.
258. Новопашин Ю.С. Введение // Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Наука, 1993. – С. 3-12.
259. Новопашин Ю.С. Вводная статья // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1997. – С. 3-20.
260. О событиях в Венгрии: Факты и документы. – М.: Госполитиздат, 1957. – 303 с.
261. Овсянникова М.Д. Глазами друга: Венгерские записки. – М.: Молодая гвардия, 1957. – 93 с.
262. Одинец М.С. Венгрия этих дней. – М.: Советская Россия, 1959. – 51 с.
263. Одинец М., Толкунов Л. Венгрия сегодня: Репортаж.– М.: Госполитиздат, 1957. – 78 с.
264. Одинец М.С. Наш друг – Угорщина. – К.: Політвидав України, 1964. – 77 с.
265. Октябрьские события и молодёжь // Венгерские новости.–1957.–IV.–С.17-20
266. Определение агрессии. – Нью-Йорк: Издание ООН, 1976. – 9 с.
267. Организация Варшавского Договора: Документы и материалы. 1955-1985. – М.: Политиздат, 1986. – 421 с.
268. Орлик И.И. Венгерская Народная Республика. – М.: Изд-во ин-та международных отношений, 1962. – 87 с.
269. Орлик И.И. Империалистические державы и Восточная Европа. 1945-1965. – М.: Наука, 1968. – 267 с.
270. Орлик И.И. Запад и Прага в 1968 г. По документам архива министерства иностранных дел Чешской Республики // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С. 3-20.
271. Орлов Б. Правду знают не только танки // Диалог. – 1990. – № 8. – С. 94-99.
272. “От раскрытия архивов по «Пражской весне» никуда не уйти...” // Отечественные архивы. – 1993. – № 3. – С. 86-89.
273. Отржисал Р. Деятельность КПЧ по усилению руководства и контроля за работой коммунистов во внепартийных организациях (С учетом опыта КПСС) : Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.14) / АОН. – М., 1978. – 24 с.
274. Очерк истории Коммунистической партии Чехословакии: Пер. с чеш.; Общ. ред. С.И. Колесникова. – М.: Политиздат, 1979. – 430 с.
275. Очерки новой и новейшей истории Венгрии / Отв. ред. А.И. Пушкаш. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 415 с.

276. Павленко П. Развитие тактики ВДВ в послевоенный период // Военно-исторический журнал. – 1980. – № 1. – С. 27-32.
277. Павлица М. Изменение структуры рабочего класса Чехословакии в процессе строительства социализма: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.02 / ВПШ при ЦК ПСС. – М., 1973. – 22 с.
278. Перепелица Г.Н. Военно-политический конфликт: методология исследования и урегулирования: Дис... д-ра полит. наук: 23.00.02. – К., 1996. – 387 с.
279. Пилявець Р.І. Агресія Радянського Союзу в Угорщині // Труды академії. – Вип. 13. – К.: НАОУ, 1999. – С. 128-135.
280. Пилявець Р.І., Аніщенко В.О. Особливості бойового застосування авіації та артилерії радянського військового угруповання в Угорщині в 1956 році // Труды академії. – Вип. 22. – К.: НАОУ, 2000. – С. 207-211.
281. Пилявець Р.І. Бойове застосування радянських військ у 1956 році в Угорщині // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 81-96.
282. Пилявець Р.І. Бойове застосування радянських військ у збройному конфлікті 1956 року в Угорщині: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – К.: НАОУ, 2001. – 16 с.
283. Пилявець Р.І. Бойове застосування радянських військ у збройному конфлікті 1956 року в Угорщині: Дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – К.: НАОУ, 2001. – 279 с.
284. Пилявець Р.І. Втрати радянських військ внаслідок збройної боротьби в Угорщині в 1956-1957 роках // Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – № 3 (16). – С. 51-57.
285. Пилявець Р.І. Збройне втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 році: Прийняття рішення // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – С. 84-100.
286. Пилявець Р.І. Особливості бойового застосування бронетанкових і повітрянодесантних військ Радянської Армії в Угорщині в 1956 році // Труды академії. – Вип. 23. – К.: НАОУ, 2000. – С. 27-32.
287. Пилявець Р.І. Про деякі маловідомі факти застосування радянських військ в Угорщині в 1956 році: Підготовка і початок вторгнення // Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: АЗСУ, 1998. – С. 270-278.
288. Пилявець Р.І. Рішення керівництва СРСР про застосування військ в Угорщині в 1956 році // Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – № 1 (20). – С. 64-73.
289. Пилявець Р.І. Суть, зміст і характер угорських подій 1956 року // Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – № 2 (15). – С. 54-60.
290. Пилявець Р.І. Угорщина 56: за “Хвилею” – “Вихор” // Військо України. – 1999. – № 3-4. – С. 28-29.
291. Пилявець Р.І. Угорщина: Повстання проти режиму (1956 р.) // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 87-102.
292. Пинцеші П. Борьба венгерского народа за социализм: Пер. с венг. – Будапешт: Паннония, 1960. – 126 с.
293. Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6. – С. 3-20. – 1995. – № 1. –

С. 34-48.

294. Повхан И.Г. Борьба ВНР за мир и безопасность в Европе (1945-1962 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1967. – 32 с.
295. Подколзин Е.Н. Применение воздушных десантов в локальных войнах и вооружённых конфликтах // Военная мысль. – 1996. – № 4. – С. 15-20.
296. Поиск истины продолжается: Что происходило в Венгрии в октябре - ноябре 1956 г. / Круглый стол с участием В. Фомина, Л. Ягодовского, с. Булаха // Новое время. – 1989. – № 27. – С. 32-36.
297. Политические кризисы и конфликты 50 - 60-х годов в Восточной Европе / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1993. – 168 с.
298. Политические системы СССР и стран Восточной Европы: 20-60-е гг.: Сборник статей / Отв. ред. А.Ф. Носков. – М.: Наука, 1991. – 253 с.
299. Помелов И. Сплочение сил социализма и некоторые вопросы идеологической борьбы в Венгрии // Коммунист. – 1957. – № 10. – С. 73-90.
300. Поражение империалистов в “венгерском вопросе” // Венгерские новости. – 1957. – Апрель. – С. 7-8.
301. Правда побеждает: Материалы чехословацкой печати, разоблачающие подрывную деятельность антисоциалистических и правооппортунистических сил в ЧССР в 1968 г. - нач. 1969 г. – М.: Политиздат, 1971. – 440 с.
302. Пребывание партийно-правительственной делегации Советского Союза в Венгрии 2-10.04.1958 г.: Сб. материалов.– М.: Госполитиздат, 1958. – 240 с.
303. Пристер Е. Венгерский репортаж: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 108 с.
304. Прокіп М. Лекція чехо-словацької революції. Рік студентської революції // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 62-74.
305. Пронько В.А. Угорщина. Трагедія 1956 р. // Український історичний журнал . – 1997. – № 5. – С. 67-79.
306. Пустынцев Б. Трагедия 1956 года // Звезда. – 1996. – № 10. – С. 152-154.
307. Пушкаш А.И. Двенадцать дней осени 1956 года (23 октября - 4 ноября) // Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Наука, 1993. – С. 75-108.
308. Пушкаш А.И. Октябрьско-ноябрьские события 1956 г. // Краткая история Венгрии: С древнейших времён до наших дней. – М.: Наука, 1991.– С.170-178.
309. Райнер Я. Трагічна доля прем'єр-міністра: До 100-річчя з дня народження Імре Надя // Всесвіт. – 1996. – № 10-11. – С. 165-166.
310. Ракоши М. Отдельные страницы мемуаров // Советский Союз и венгерский кризис 1956 года: Документы. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 358-359, 482-483.
311. Рапош П. Чехословакия: Путь к социализму: Пер. со словац. / Предисл. В.В. Фролова. – М.: Прогресс, 1988. – 182 с.
312. Революционное движение и строительство социализма в Венгрии / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т истории, 1963. – 278 с.
313. Ритко Э. К характеру революционных процессов в Венгрии, 40-50-е годы: Дис... канд. ист. наук: 07.00.04. – М., 1989. – 167 с.
314. Россия (СССР) в локальных войнах и вооружённых конфликтах второй половины XX века / Под ред. В.А. Золотарёва. Авт. кол.: В.А. Ярёмченко (рук

- .), А.Н. Почтарёв, А.В. Усиков. – М.: ИВИ МО РФ; Кучково поле; Полиграфресурсы, 2000. – 576 с.
315. Сабо М. Тихая война: Воспоминания: Пер. с венг.– М.: Воениздат, 1987. – 406 с.
316. Сабо М. Эмигранты по профессии: Пер. с венг. – Будапешт: Паннония, 1959. – 359 с.
317. Сабо М. Я вернулся на Родину...: Пер. с венг.– Будапешт: Кошут, 1957. – 40 с.
318. Савелин З.С. Заговоры – оружие реакции. – М.: Госполитиздат, 1956. – 40 с.
319. Савинов К.И. Варшавский Договор – фактор мира, щит социализма. – М.: Международные отношения, 1986. – 268 с.
320. Сахаров А. Тревога и надежда. – М.: Интер-Версо, 1990. – 336 с.
321. Свобода Л. Избранные статьи и речи. – М.: Политиздат, 1970. – 168 с.
322. Серeda В.Т. Будапештская осень: трагический опыт десталинизации // Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Отв. ред. Ю.С.Новопашин. – М.: Наука, 1993. – С. 160-179.
323. Серeda В.Т., Стыкалин А.С. Из истории одного противостояния: Союз венгерских писателей в общественно-политической борьбе середины 50-х годов // Политические кризисы и конфликты 50 - 60-х годов в Восточной Европе / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, ЦЕСЛАВ, 1993. – С. 93-128.
324. Сільницький Ф. Аналіза чехо-словацької реформи 1968 року // Сучасність. – 1977. – № 5. – С. 108-117.
325. Скрипко И.А. роль общественных организаций Украинской ССР в укреплении советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества (70-е – первая половина 80-х годов): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1987. – 19 с.
326. Словак М. Творческое использование опыта КПСС в деятельности КПЧ по идейному и организационному укреплению первичной партийной организации: Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.14) АОН при ЦК КПСС. – М.1978. – 25 с.
327. Советская внешняя политика в годы “холодной войны” (1945-1985): Новое прочтение / Ред. Л.Н. Нежинский.– М.: Международные отношения, 1995. – 510 с.
328. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах / С.Я. Лавренов, И.М. Попов. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 778 с. (С.142-186, 289-336)
329. Советский Союз и венгерский кризис 1956 года: Документы / Ред.-сост. Е.Д. Орехова, В.Т. Серeda, А.С. Стыкалин. – М.: РОССПЭН, 1998. – 864 с.
330. Советско-венгерские отношения. 1948 - 1970-е гг.: Документы и материалы / Ред.кол.: Н.Н. Родионов и др. (сов. часть), Й. Марьяи и др. (венг. часть). – М.: Политиздат, 1974. – 726 с.
331. Советско-чехословацкие отношения. 1961-1971.: Документы и материалы / Состав ред. кол.: Н.Н. Родионов, М. Клусак и др. – М.: Политиздат, 1975. – 703 с.
332. Соловьев К., Клепиков Е. Заговорщики в Кремле. – М.: Московский центр искусств, 1991. – 304 с.
333. Социалистический интернационализм: Теория и практика международных отношений нового типа / С. Ангелов, А.П. Бутенко, Б.В. Шувалов и др. Редкол.: С. Ангелов (отв. ред.) и др. – М.: Политиздат, 1979. – 422 с.

334. Строительство армий европейских стран социалистического содружества: 1949-1980 / А.В. Антосяк, Н.П. Афанасьев, П.А. Кочегура и др. Отв. ред. П.А. Жилин. – М.: Наука, 1984. – 310 с.
335. Стыкалин А.С. Венгерская национальная трагедия 1956 г. и творческая интеллигенция // Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Наука, 1993. – С. 132-159.
336. Стыкалин А.С. В преддверии взрыва: Углубление политического кризиса в Венгрии и политика СССР (март - октябрь 1956 г.) // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: РАН, 1997. – С. 38-68.
337. Стыкалин А.С. Ещё раз о трактовке венгерских событий 1956 года // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 172-175.
338. Стыкалин А.С. Культурные преобразования в Венгрии в начальный период строительства основ социализма (1945-1956 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1988. – 24 с.
339. Стыкалин А.С., Орехова Е.Д. Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР: По материалам ЦХСД // Славяноведение. – 1994. – № 3. – С. 51-61.
340. Стыкалин А.С. Новое свидетельство о роли советского фактора в чехословацких событиях 1968 года (К выходу в свет мемуаров генерала А.М. Майорова) // Славяноведение. – 2001. – № 1. – С. 76-85.
341. Стыкалин А.С. Советско-югославская полемика вокруг судьбы “группы И. Надя” и позиция румынского руководства (ноябрь-декабрь 1956 года) // Славяноведение. – 2000. – № 1. – С. 70-81.
342. Стыкалин А.С. 1956-й: XX съезд и “венгерские события” // Свободная мысль. – 1996. – № 10. – С. 101-114.
343. Сухарев В.В. Роки соціалістичних звершень: ЧССР, 1948-1978. – К.: Політвидав, 1978. – 159 с.
344. Томін З. Празька зима // Сучасність. – 1983. – № 6. – С.49-57.
345. Тоталитаризм в Европе XX века / Я.С.Драбкин, Н.П.Комолов, В.В.Дамье и др. – М.: Памятники исторической мысли, 1996. – 540 с.
346. Тоталитаризм: исторический опыт Восточной Европы / Отв. ред. В.В. Марьина. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 288 с.
347. Турко Н.Г. Опыт народовластия в социалистической Венгрии: Организация и деятельность Советов. – М.: Наука, 1981. – 160 с.
348. 1956: Осень в Будапеште / Сост. В.Ф. Коркин. – М.: Март, 1996. – 256 с.
349. Угорщина // УРЕ. – Т.15. – К.: АН УРСР, УРЕ, 1964. – С. 60-69.
350. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. – М.: Политиздат, 1971.
351. Фейто Ф. Венгерская трагедия или антисоветская социалистическая революция: Пер. с фр. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 220 с.
352. Феномен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации / Н.Н. Мокляк, Г.Н. Перепелица, с.А. Фареник – К., 1995. – 158 с.

353. Фомин В.И. Беда, когда историка “заносит” // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 87-88.
354. Фомин В.И. Венгерская Народная Армия. – М.: Воениздат, 1965. – 111 с.
355. Фомин В.И. Венгерская Народная Армия // Строительство армий европейских стран социалистического содружества. 1949 - 1980 / Отв. ред. П. А. Жилин. – М.: Наука, 1984. – С. 79-119.
356. Фомин В.И. Венгрия // Советская военная энциклопедия. – Т.2. – М.: Воениздат, 1976. – С. 88-91.
357. Фориж Й. О контрреволюции в Венгрии 1956 года // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 8. – С. 39-46.
358. Холлош Э., Лайтаи В. Площадь Республики, 1956: Пер. с венг. – М.: Прогресс, 1978. – 272 с.
359. Холлош Э., Лайтаи В. “Холодная война” против Венгрии 1956: Пер. с венг./ Предисл. и общая ред. В.Л. Мусатова. – М.: Прогресс, 1985. – 236 с.
360. Холлош Э. Чего они добивались?: Документальный очерк / Предисл. М. Корома: Пер. с венг. – М.: Политиздат, 1969. – 287 с.
361. Хохлюк Г.С. Уроки борьбы с контрреволюцией. – М.: Мысль, 1981. – 205 с.
362. Хрущёв Н. Мы навели порядок в Венгрии: Фрагменты из воспоминаний // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 60-67.
363. Хрущёв Н.С. Речь на VII съезде Венгерской социалистической рабочей партии 1 декабря 1959 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 31 с.
364. Худанич В.И. Советско-венгерское сотрудничество в 1945-1965 гг. (политическое, экономическое, культурное): Дис...д-ра ист. наук: 07.00.02.– Ужгород, 1972. – 557 с.
365. Худанич В.И. Советско-венгерское сотрудничество в 1945-1965 гг. (политическое, экономическое, культурное): Автореф. дис... д-ра ист. наук / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1972. – 59 с.
366. Хунгарикус (Фекете Ш.). На остриях штыков // Мост (Венгрия). – 1992. – № 1-2. – С. 55-56.
367. ЦАМО РФ. – Ф. 16 А. – Оп. 3139. – Д. 193.
368. ЦАМО РФ. – Ф. 32. – Оп. 701291. – Д.д. 15-17. – Оп. 701292. – Д. 37.
369. ЦХСД (теперь: РГАНИ – Российский государственный архив новейшей истории). – Ф. 3. – Оп. 12. – Д.д. 1005,1006.
370. ЦХСД (РГАНИ). – Ф. 5. – Оп. 60. – Д.д. 19, 37, 271, 299-301, 308-309, 311, 323, 324. – Оп. 63. – Д. 368. – Оп. 69. – Д. 313.
371. Чехословакия конца 60-х годов: Социализм с человеческим лицом. – М., 1991.
372. Чехословацкая Социалистическая Республика / Отв. ред. В.А. Кайе. – М.: Наука, 1984. – 317 с.
373. Чичканева М. Руководящая и направляющая роль Коммунистической партии Чехословакии в формировании и совершенствовании социалистического образа жизни: Автореф. дис... канд. филос. наук (09.00.02) / КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1982. – 23 с.
374. Что произошло в Венгрии: Репортаж / С. Крушинский, В. Маевский, П. Ефимов, М. Одинец. – М.: Правда, 1956. – 159 с.

375. Шевченко Э.С. Идеологические аспекты политики империалистических государств по отношению к европейским социалистическим странам (60-е годы): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.05) / МГИМО. – М., 1973. – 25 с.
376. Шенкар Э. Деятельность КПЧ по созданию и развитию системы политического образования коммунистов и беспартийного актива: Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.02) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1979. – 23 с.
377. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность: Пер. с чеш. / Вступ. стат. и общ. ред. Р.Н. Евстигнеева. – М.: Прогресс, 1991. – 392 с.
378. Шинкарев Л. Это было в Праге // Известия. – 1989. – 20 августа.
379. Шлезар Я. Роль партийной информации в управлении социальными процессами (на материалах ЧССР): Автореф. дис... канд. филос. наук (09.00.02) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1980. – 24 с.
380. Шманько Г.И. Повышение культурно-технического уровня рабочего класса ВНР в период строительства социализма (1948-1975 гг.): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.03. / КГУ им. Т.Г.Шевченко. – К., 1983. – 54 с.
381. Штраус Ф. Й. Воспоминания. – М.: Иностранная литература, 1991. – 389 с.
382. Штиби Г. Я видел Венгрию: Закулисные причины и истинные цели контрреволюционного мятежа: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 70 с.
383. Шумбера З. Формы и методы партийного руководства массовыми средствами информации (на материалах Чехословакии): Автореф. дис... канд. ист. наук (07580) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1971. – 18 с.
384. Шурок-Шведа Я. Деятельность КПЧ по совершенствованию форм и методов руководства местными органами государственной власти на основе использования исторического опыта КПСС: Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.01) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1975. – 21 с.
385. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ: История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М.: Nota Bene, 1992. – 766 с.
386. Юнгер М. Неопалимі каштани Будапешта: Про події 1956 року // Всесвіт. – 1993. – № 1. – С. 160-176.
387. Яворски З. Процесс сближения классов и социальных групп чехословацкого общества в условиях строительства развитого социализма: Автореф. дис... канд. филос. наук (09.00.02) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1980. – 24 с.
388. Ягодовский Л.С. Народный фронт в европейских странах социализма. – М.: Международные отношения, 1968. – 192 с.
389. Янда Й. Развитие политического просвещения молодежи в ЧССР после кризиса 1968-1969 гг. (На материалах КПЧ, с учетом опыта КПСС): Автореф. дис... канд. ист. наук (07.00.01) / АОН при ЦК КПСС. – М., 1978. – 25 с.
390. 1956 – A befejezetlen forradalom. Tanulmányok. Szerk. Saáry E. – Zürich, 1982.
391. 1956 a sajtó tükrében. – Bp., 1989.
392. 1956 kézikönyve. Főszerk. Hegedűs B.A. I. Kronológia. Ítra és összeáll. Hegedűs B.A., Beck T., Gremuska P.; II. Bibliográfia. Szerk. Litván Gy.; III. Metgtorlás és emlékezés. Szerk. Kende P. – Bp., 1996.
393. A “Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál É., Hegedűs B. A., Litván Gy., Rainer M.J. – Bp., 1993.

394. A forradalom hangja: Magyarországi rádióadások 1956 okt. 23 - nov.4. – Bp., 1989.
395. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei. Sorozatszerk.: Balogh S. Szerk.: Baráth M., Feitl I., Németné Vágyi K., Ripp Z., Sipos L., Urbán K. I-IV. köt. – Bp., 1993.
396. A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás. – Bp. - Debrecen, 1989.
397. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. Kot. 1-5. Szerk. Hegedűs B.A., Rainer M. etc. – Bp., 1989-1994.
398. Aczél T. Ten Years after. – L., 1966.
399. AFMZV (Arhiv Federálníhoho ministerstva zahraničních věcí).
400. AKV (Archiv Komise vlády ČSFR pro analýzu události let 1967-1970).
401. Anderson A. Hungary 1956. – L., 1964.
402. Aptheker H. The Truth about Hungary. N.Y., 1957.
403. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 2 ed. N.Y., 1958.
404. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. Évkönyv. I-IV. Bp., 1992-1995.
405. Az Igazsád a Nagy Imre ügyben. Bruxelles, 1959.
406. Az imperialisták Kém-és diverziós telékenysége és ellenforradalmi szervezkedése a Magyar Népköztársaság ellen. Ellenforradalom Magyarorzágon. 1. k. Bp., 1958.
407. Barber N. Seven Days of Freedom. The Hungarian uprising 1956. L., 1973.
408. Beer F. Die Zukunft funktionert noch nicht: Ein Porträt der Tschechoslowakei, 1948-1968. Frankfurt, 1969.
409. Békés Cs. Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Bp., 1996.
410. Berecz J. Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956. Bp., 1969.
411. Berki M. Hadsereg vezetés nélkül. Bp., 1989.
412. Bittman L. The Deception Game: Czechoslovak Intelligence in Soviet Political Warfare. Syracust, N.Y., 1972.
413. Brahm H. Der Kreml und dia ČSSR, 1968-1969. – Stuttgart, 1970.
414. Brzezinski Z. & Huntington S.P. Political Power: USA / USSR. – N.Y., 1964.
415. Československo 1968: Přehled událostí. – Prague, 1969.
416. Československo roku 1968, 1-2. d. – Praha, 1993.
417. Chapman C. August 21st: The Rape of Czechoslovakia. Philadelphia, 1968.
418. Charisius A., Mader J. Nicht länger geheim. 4. Aufl. B., 1980.
419. Communism in Eastern Europe: A Collection of Essays / Ed. by Silmitsky. Brington, 1979.
420. Communism Reformation: Nationality, Internationalism and Changes in the World Communism Movement / Ed. by G.R. Urban. N.Y., 1979.
421. Conquest R. Czechoslovakia: The Soviet outlook // Studies in Comparative Communism. 1968. July/Oct.
422. Czechoslovakia // The New Encyclopædia Britannica. Volume 16. Chicago, 1986 . P. 968-969.
423. Czerwinski E.J. & Piekalkiewich J.A., eds. The Soviet Invasion of Czechoslovakia: Its Effects on Eastern Europe. N.Y., 1972.
424. Davidson B. What Really Happened in Hungary. L., 1957.
425. Dawisha K. The Kremlin and the Prague Spring. L., 1984.

426. Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Szereda V., Rainer M.J., bevezetés Szereda V., a kísérő tanulmány Rainer M.J. – Bp., 1996.
427. Egy népfelkelés dokumentumaiból. Szerk. Korányi G.T. – Bp., 1989.
428. Eidlin F.H. The Logic of “Normalization”: The Soviet Intervention in Czechoslovakia of 21 august 1968 and the Czechoslovak response. – N.Y., 1980.
429. Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. I-IV. – Bp., 1957.
430. Ellenforradalom Magyarországon. 1956. Tanulmányok. – Bp., 1958.
431. Ermarth F. Internationalism, Security, and Legitimacy: The Challenge to Soviet Interests in East Europe, 1964-1968. – Santa Monica, Calif.: The Rend Corporation, March 1969. RM-5909-PR.
432. Ez történt. Cikksorozat az 1956-os ellenforradalomról. – Bp., 1981.
433. Farkas V. Nincs mentség. – Bp., 1990.
434. Fazekas Gy. Forró ősz Budapesten. – Bp., 1989.
435. Fehér F., Heller Á. Egy Forradalom üzenete (Magyarország, 1956). Bp., 1989.
436. Feher F., Heller A. Hungary 1956 revisited. The Message of a Revolution – a Quarter a Century after. – L., 1983.
437. Fejtő F. Behind the Rape of Hungary. – N.Y., 1957.
438. Fejtő F. Budapest 1956. – P., 1966.
439. Fejtő F. La Tragédie Hongroise ou une révolution socialiste antisoviétique. P., 1956.
440. Fleming D.F. The Cold War and Its Origins, 1917-1960. N.Y., 1961.
441. Floyed D. Czechoslovak Crisis of 1968: Brassey's Annual. The Armed Decision. Baltimore, L., 1979.
442. Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Eastern Europe. Vol. 25. Ed. in chief Glennon J.P. W., 1990.
443. Frolik J. The Frolik Defection. L., 1975.
444. Fryer P. Hungarian Tragedy. L., 1956.
445. Fryer P. The Hungarian Revolt: October 23 - November 4, 1956. N.Y., 1961.
446. Gati Ch. Hungary and the Soviet Block. Bloomington, 1986.
447. Geréb S., Hajdu P. Az ellenforradalom utóvédharca, 1956, november 1957, március. Bp., 1986.
448. Gerner Kr. The Soviet Union and Central Europe in the Post War Era: a Study in Precarious Security. Land (Sweden), 1984.
449. Golan G. Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era, 1968-1969. – Cambridge, 1973.
450. Golan G. The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962-1968. – Cambridge, 1971.
451. Gosztony P. Die Sowjetarmee in Ungarn. 1956 // Aus der Politik und Zeitgeschichte. B. 43/66. 26. October, 1966.
452. Gosztonyi P. 1956. A magyar forradalom története. München, 1981.
453. Gosztonyi P. Föltámadó a tenger 1956. Bp., 1989.
454. Györkei J., Horváth M. Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez // Szovjet katonai intervenció. – Bp., 1996. – 7-118. o.
455. Gyurkó L. 1956. Előtanulmány és oknyomozás. – Bp., 1987.

456. Gyurkó L. 1956. – Bp., 1996.
457. Hacker J. Der Ostblock: Entstehung, Entwicklung und Structur. 1939-1980. – Baden-Baden, 1983.
458. Haefs H. Die Ereignisse in der Tschechoslowakei, vom 27.6.1967 bis 18.10.1968: Ein dokumentarischer Bericht. – Bonn, 1969.
459. Hajdu T. 1956 – Magyarország a szuperhatalmak játékterében // Valóság. – 1990. – № 12.
460. Harasti-Taylor E. The Hungarian Revolution of 1956: A Collection of Documents from the British Foreign Office. – Nottingham, UK, 1995.
461. Hágy Gy. Geboren 1900. – Hamburg, 1971.
462. Hegedűs A. A történelem és a hatalom ígézetében. – Bp., 1988.
463. Hiányzó lapok 1956 történetéből: Dokumentok a volt SzKP KB levéltárából. Szerk. Szereda V., Sztikalin A. – Bp., 1993.
464. Hodnett G. & Potichnyj P.J. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. Canberra, 1970.
465. Hollos E. Kik voltak, es mit akartak? Bp., 1958.
466. Holmes L. Politics in the Communist World. Oxford, 1986.
467. Holt R.T., Van de Velde R.W. Strategic Psychological Operations and American Foreign Policy. Chicago Univ. Press, 1960.
468. Horský V. Prag 1968: Systemveränderung und Systemverteidigung. Stuttgart, 1975.
469. Horváth M. Maléter Pál. Bp., 1995.
470. Hruby P. Fools and Heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia. Oxford, N.Y., Toronto, Sydney, P., Frankfurt, 1980.
471. Hungaricus (Fekete S.). Az 1956-oz felkelés okairól és tanulságairól. Bp., 1989.
472. Hungary // The New Encyclopædia Britannica. Volume 20. Chicago, 1986. P. 768.
473. Hupchick D.P. Conflict and Chaos in Eastern Europe. N.Y., 1995.
474. Hutchigs R. Soviet-East European Relations. L., 1987.
475. Írok lázadása. 1956-os írószövetségi jegzőkönyvek. Szerk. Standeisky É.– Bp., 1990.
476. Irving D. Uprising: One Nation's Nightmare. Hungary, 1956. – L., 1981.
477. Jones C. Soviet Influence in Eastern Europe: Political Autonomy and the Warsaw Pact. – N.Y., 1981.
478. Kaplan F. Winter into Spring: The Czechoslovak Press and the Reform Movement, 1963-1968. – Boulder, 1977.
479. Kaplan K. Československo v letech 1967-1969. – Praha, 1993.
480. Kecskeméti P. The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising. – Stanford, Calif., 1961.
481. Király B. Az első háború szocialista országok között. Személyes visszaemlékezések az 1956-os magyar forradalomra. – N.Y., 1981.
482. Király B. Honvédségből néphadsereg. – Bp., 1989.
483. Kirov A. Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon - 1956 // Szovjet katonai intervenció 1956 (Györkei J. es Horvath M.). Argumentum kiadó. – Bp., 1996. – 119-202.o.

484. Klaiber W. The Crisis in Czechoslovakia in 1968. – Arlington, Va., 1969.
485. Klawitter K. Army of Revenge: Ulbricht's Occupation Force in Czechoslovakia. – Cologne, 1968.
486. Kommunisták a viharban. Riportok. Bp., 1957.
487. Kopácsi S. Au nom de classe ouvriere. P., 1979.
488. Kopácsi S. Az magyar forradalom és a Nagy Imre-per. N.Y., 1979.
489. Korbel J. Twentieth-Century Czechoslovakia. N.Y., 1977.
490. Korvig B. Hungary: Two Revolutions on Compromise. Stanford, Calif., 1982.
491. Král V. Československo a Sovětský svaz, 1917-1971. – Prague, 1971.
492. Kusin V. From Dubcek to Charter 77: Czechoslovakia 1968-1978. – Edinburg, 1978.
493. Kusin V.V., ed. The Czechoslovak Reform Movement, 1968. – L., 1973.
494. La Formation du Conseil Central Ouvrier de Budapest en 1956. – Bruxelles, 1961
495. La Vérité sur l'affaire Imre Nagy. – P., 1958.
496. Lasky M.J. (ed.) The Hungarian Revolution. The Story of the October Uprising as Recorded in Documents, Dispatches, Eye-witness Accounts and World-wide Reactions. – L., 1957.
497. Levy A. Rowboat to Prague. – N.Y., 1972.
498. Löbl E., Grünwald L. Die intellektuelle Revolution. – Düsseldorf, 1969.
499. Lomax B. Hungary 1956. – L., 1976.
500. Madry J. Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969-1970 a role ozbrojených sil. – Praha, 1994.
501. Magyar krónika. 1956 sajtója. Október 23 - november 4. – Bp., 1989.
502. Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok. Ed. Kemény I., Lomax B. – P., 1986.
503. Malasenko Je. I. A Különleges Hadtest Budapest tűzében. Egy szemtanú visszaemlékezései // Szovjet katonai intervenció 1956 (Györkei J. es Horvath M.). Argumentum kiado. – Bp., 1996. – 203-286.o.
504. Marko M. Psychologische Kriegführung und das tchechoslowakische Experiment. – Prag, 1972.
505. Marosán Gy. A tanúk még élnek. – Bp., 1989.
506. Marosán Gy. Nincs visszaút. Emlékeim az 1948 - 1956-os évekből. – Bp., 1988.
507. Marton E. The Forbidden Sky. – Boston - Toronto, 1971.
508. Maxa J. A Year Is Eight Months. – Garden City, N.Y., 1970.
509. Medvedev R.A. On Socialist Democracy. – N.Y., 1975.
510. Medvedev R.A., Medvedev Zh.A. Khrushchev: The Years in Power. – N.Y., 1976
511. Méray T. That Day in Budapest. October 23, 1956. – N.Y., 1969.
512. Méray T. Thirteen Days that Shook the Kremlin (Imre Nagy and the Hungarian Revolution). – L., 1958.
513. Mezinárodní konference o československém vývoji v roce 1968, jeho mezinárodních souvislostech a důsledcích. – Praha, 1992.
514. Micunovic V. Moscow Diary. – L., 1980.
515. Mikes G. The Hungarian Revolution. – L. - Glasgow, 1957.
516. Mindszenty J. Emlékirataim. – Toronto, 1974.

517. Mlynář Z. Československý pokus o reformu, 1968: Analýza jeho teorie a praxe. Cologne, 1975.
518. Molnár J. A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Bp., 1969.
519. Molnár J. Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban (a polgári magyarázatok bírálata). Bp., 1967.
520. Molnár M. A Magyar forradalom a nagyhatalmak arnyekeban // Kritika. – 1990. –№ 11.
521. Molnár M. Budapest 1956: A History of the Hungarian Revolution. – L., 1971.
522. Molnár M. Victore d'une défaite: Budapest 1956. – P., 1968.
523. Molnár M., Nagy L. Imre Nagy: reformateur ou révolutionnaire? – Geneve, 1959.
524. Molnár M., Nagy L., Nemes D. A magyarországi revisionizmus kifejezés – lodése mint az ellenforradalom eszmei előkészítésének szerves része // Tarsadalmi szemle. –1958. – №1.
525. Morozov M. Leonid Breschnev. – Stuttgart, 1973.
526. Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése. Bp., 1957.
527. Nagy B. La formation du Conseil Central Ouvrier de Budapest en 1956. Bruxelles, 1961.
528. Nagy I. A magyar nép vedelmében. 1957.
529. Nagy I. On Communism. In Defense of the New Course. L., 1957.
530. Nagy L., Molnár M. Reformator vagy forradalmar volt-e Nagy Imre. P., 1983.
531. Nogge J.L. & Donaldson R.H. Soviet Foreign Policy since World War II. N.Y., 1992.
532. Olgyay G. The Hungarian Revolution and the United Nations: Limitations of Parliamentary Diplomacy. Ann Arbor, Mich., 1975.
533. Oltványi L. Harcok Dél-Budapesten, 1956. – München, 1981.
534. Ómolnár M. Tizenkét nap, amely... 1956, okt. 23 - nov. 3. – Bp., 1989.
535. Ostrý A. Československý problém. – Cologne, 1972.
536. Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai. 1956. október 24-28. Ripp Z. A pártvezetés végnapjai. 1956. október 23-31. Sajtó alá rend. Horváth J., Ságvári Á. Szerk., jegyz. Horváth J., Ripp Z. Bp., 1997.
537. Palóczi-Horváth G. (ed.) One Sentence on Tyranny. Hungarian Literary Gazette Anthology. L., 1957.
538. Pelikan J. Ein Frühling, der nie zu Ende geht: Erinnerungen eines Prager Kommunisten. Frankfurt, 1976.
539. Pfetsch F.R. Konflikte seit 1991. Bd.1-5. Würzburg, 1991.
540. Piekalkiewich J.A. Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968-1969: Results and Analyses of Surveys Conducted during Dubček Era. – N.Y., 1972.
541. Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union. Ed. R. Barry Farrell. – Chicago, 1970.
542. Polk J.H. Reflections on the Czechoslovakian Invasion, 1968 // Strategic Review. – Vol. 5 (Winter 1977).
543. Pomogáts B. Irodalmunk szabadságharca. 1956. Bp., 1989.
544. Radványi J. The Problem of Hungary at the UN. Stanford, 1971.
545. Rainer M.J. Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban. 1953 - 1956. Bp., 1990.

546. Reform in Eastern Europe. By Oliver Blanchard and others. Cambridge, 1991.
547. Remington R.A., ed. Winter in Prague: Documents on Czechoslovak Communism in Crisis. Cambridge, Mass., 1969.
548. Rositzke H. The KGB: Eyes of Russia. L., 1983.
549. Salomon M. Prague Notebook: The Strangled Revolution. – Boston, 1971.
550. Sartre J.-P. Le Fantome de Staline. Situations VII. – P., 1968.
551. Schmid A. & Berends E. Soviet Military Intervention since 1945. – New-Brunswick, 1985.
552. Schmidt-Häuer C., Müller A. Viva Dubček: Reform und Okkupation in der ČSSR. – Cologne, 1968.
553. Schwartz H. Prague's 200 Days. – N.Y., 1969.
554. Shawcross W. Dubček. – L., 1970.
555. Shevchenko A.N. Breaking with Moscow. – N.Y., 1985.
556. Shub A. The New Russian Tragedy. – N.Y., 1969.
557. Simes D. The Soviet Invasion of Czechoslovakia and the Limits of Kremlinology // Studies in Comparative Communism. 1975. Spring / Summer.
558. Skilling H.G. Czechoslovakias Interrupted Revolution. Princeton, 1976.
559. Soviet Policy in Eastern Europe / Ed. by S.M.Terry. L., 1984.
560. Spanier J. American Foreign Policy since World War II. W., 1992.
561. Standeisky ě. Az írok és a hatalom. 1956-1963. Bp., 1996.
562. Stárek J. Briefe aus der Tschechoslowakei. Vienna, 1975.
563. Steiner E. The Slovak Dilemma. Cambridge, 1973.
564. Stillman E.O. The Ideology of Revolution. The Peoples Demands in Hungary. N. Y., 1957.
565. Sulzberger C.L. An Age of Mediocrity: Memoirs and Diaries, 1963-1972. N.Y., 1973.
566. Superpowers and Revolution / Ed. by J.R.Adelman. N.Y., 1986.
567. Szabó Á. A magyar forradalmi honvéd karhatalom (1956. nov. 1957. jun). Bp., 1977.
568. Szabó B. Az ötvenes évek. Elmélet es politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon. – Bp., 1986.
569. Szovjet katonai intervenció 1956 / Györkei J. es Horvath M. Argumentum kiado. – Bp., 1996. (англ. мовою – Soviet Military Intervention in Hungary, 1956. – Bp., 1999).
570. Szücs M. Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál. Bp., 1989.
571. Szulc T. Czechoslovakia since World War II. N.Y., 1971.
572. Talbott (ed.) Khrushchev Remembers. Vol. 1. N.Y., 1971.
573. Tatu M. Lhérésie impossible. P., 1968.
574. The Hidden History of Hungarian 1956: A Compendium of Declassified Documents. Ed. and Compiled by Békés Cs., Byrne M., Ostermann F.Ch. Washington, 1996.
575. The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect / Ed. de B.K.Kiraly and P.Jonas. Boulder, 1978.
576. The Secret Vysocany Congress. Proceedings and Documents of the Extraordinary Fourteenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia 22 august 1968. N

- .Y., 1971.
577. The Warsaw Pact: Political Purpose and Military Plans. Welmington, Del., 1982.
578. Thomas J.R. Soviet Foreign Policy and Conflict within Political and Military Leadership. McLean, Va., 1970.
579. Tigrid P. Kvadratura Kruhu. P., 1968.
580. Tigrid P. Why Dubcek Fell. L., 1971.
581. Tischler J. Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Bp., 1996.
582. Titkos jelentések 1956 okt. 23 - nov. 4. Bp., 1989.
583. Történelmi útunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történelmi okairól // Társadalmi Szemle. 1989. Különszám.
584. Triska J. F. & Finley D.D. Soviet Foreign Policy. N.Y., 1968.
585. Ulam A.B. The Rivals: America and Russia since World War II. N.Y., 1971.
586. United Nations. Report of Special Committee on the Problem of Hungary. N.Y., 1957.
587. Urban G. The Nineteen Days: A Broadcasters account of the Hungarian Revolution. London Melbourne Toronto, 1957.
588. Valenta J. Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision. Baltimore, L., 1979.
589. Váli F.A. & Király B. Captive Hungary. An Unsolved Problem of Soviet Aggression. N.Y., 1960.
590. Váli F.A. Rift and Revolt in Hungary: Nationalism Versus Communism. Cambridge, Mass., 1961.
591. Váli F.A. The Hungarian Revolution // Problems in International Relations. N.Y., 1962.
592. Vásárhelyi V. Ellenzékben. Bp., 1989.
593. Veselý L. Dubček. – Munich, 1970.
594. White T.H. The Making of a President: 1968. – N.Y., 1969.
595. Wilson A. Why the Czech Invasion Caught NATO Napping // The Observer (L.). – 1968. – November 17.
596. Windsor Ph. & Roberts A. Czechoslovakia, 1968. – N.Y., 1969.
597. Wolfe T.W. Soviet Power and Europe: 1945-1970. Baltimore, 1970.
598. Zartman I.W., ed. Czechoslovakia: Intervention and Impact. N.Y., 1970.
599. Zimmerman W. Soviet Perspectives on International Relation. Princeton, 1969.
600. Zinner P. Revolution in Hungary. N.Y. L., 1962.
601. Zinner P.E., ed. National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents of Events in Poland and Hungary, February-November 1956. N.Y., 1957.
602. Zsitvay T.D. The Hungarian Revolution of 1956: The Roots of Political Violence. – Ann Arbor, Mich., 1978.

ДОДАТКИ

Додаток А

Втрати радянських військ у збройному конфлікті 1956 року в Угорщині

Види втрат		Офіцери	Сержанти і солдати	Усього
Безповоротні	Вбито, померло від ран	85	584	669
	Пропало без вісті	2	49	51
	Усього	87	633	720
Санітарні	Поранено, травмовано	138	1402	1540

Додаток Б

Втрати радянських військ у подіях 1968 року в Чехословаччині

Види втрат	Офіцери	Сержанти	Солдати	Усього
Безповоротні				
Вбито і померло від ран внаслідок дій громадян ЧССР	1	4	7	12
Загинуло в катастрофах, аваріях та інших випадках	12	15	23	50*
Загинуло внаслідок необережного поводження зі зброєю	2	7	15	24
Померло від хвороб	2	1	1	4
Померло за інших обставин	2	–	1	3
Покінчило життя самогубством	–	1	4	5
Усього	19	28	51	98
Санітарні (з евакуацією у госпіталі)				

Поранено, травмовано внаслідок дій громадян ЧССР	7	10	8	25
Поранено і травмовано у катастрофах, аваріях та інших випадках	12	9	25	46
Поранено внаслідок необережного поводження зі зброєю	–	5	11	16
Усього	19	24	44	87

*У тому числі 2 кореспонденти Агентства преси “Новости” (АПН).